ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİ

JEAN-PAUL ROUX

BilgeSu

ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİ

BilgeSu
Eski Türk Mitolojisi **Jean-Paul Roux**
Çeviri
Musa Yaşar Sağlam
Son Okuma **Aziz Merhan**
ISBN 978-9944-795-34-0

1.Baskı, 2011 (1000 adet)
Binektaşı Sok 24/1 Küçükesat-Ankara Tel : 312. 425 93 76 Faks : 312. 425 93 77
e-mail: bilgesu@bilgesuyayincilik.com.tr

ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİ

Jean-Paul Roux

Çeviri
Musa Yaşar Sağlam
Kapak Ali İmren
Dizgi
Turgut Kaya
Baskı
Özkan Matbaacılık
Tel: 312. 395 48 91
BilgeSu
Ankara 2011

A. Giriş

Tarihteki ilk Türk İmparatorluğu milâdî takvime göre henüz 6. yüzyılda kurulmuştur. Elbette daha önce de Türkler mevcuttu, muhtemelen bu tarihten çok daha önceleri, çünkü tarihi döneme ait yazılı belgeler büyük değişiklikler içermektedir. Ne var ki, bizler yalnızca M.Ö.ki dönemde değil, M.S. 5. yüzyıla kadarki dönemde bozkırlarda bir görünüp bir kaybolan göçebe devletlere ilişkin maalesef pek fazla bilgiye sahip değiliz. Çin kaynaklarında yer alan kısa bilgiler ve genellikle Çince çevriyazı olarak mevcut tek tük sözcükten, Türklerin türemiş olabilecekleri halkların etnik kimliği ve dilleri konusunda güvenilir bilgiler elde etmek mümkün değildir. Dolayısıyla bir söylen ya da dinsel olaydan hareketle, bir topuluğun Paleolitik-Türk-lere veya Proto-Türklere mensup olabileceğini düşünürken, çok dikkatli olmak lazım. 6. yüzyıldaki Türklerin M.Ö. 2. yüzyılda Çin sınırında büyük bir devlet kurmuş olan Hiung-nuların soyundan geldiğine inanan Çinliler ister haklı isterse haksız olsunlar, kesin olan bir şey vardır, o da Hiung-nuların, hükümdarlıkları altında Türkçe konuşan bazı boylan topladıkları ve mutlaka ardıllarının kültür ve düşünce yapısı üzerinde çok etkili olduklarıdır. Hiung-nulardan kalan ve bugüne kadar, şüphesiz kökü daha eskilere dayandığı düşünülen tek sözcük, gök tanrımn adı olan *Tengri*'dir. Gerçi bu, söz konusu olan dinin çok eskilere dayandığına işaret eder, ancak Türklere mi yoksa Mo-ğollara mı ait olduğunu anlamak mümkün değildir. Çünkü bu sözcük her iki dilin ortak söz varlığına aittir. Buna rağmen, biz her ne kadar Hiung-nularda Türk öğesinin baskın olduğu yolundaki görüşe meyletsek de, Türkler yerine daha başka etnik gruplar söz konusu olduğunda, bu şüphemiz daha da artmaktadır: örneğin Altaylı ya da Hint-Avrupalı oldukları düşünülen Wusunlar ya da Tung-huların mirasçıları, belki de Moğolların ataları olan Wu-huanlar, Sien-piler. Büyük ihtimalle, milâdî takvime göre 260 yılı dolayında Baykal Gölü civarından Çin sınırına göç etmeye başlayan Tabgaçlar (Topa) Türk idiler. Kao-kiu Ting-linglerde de durum yine aynıdır; bu boyun bir kolundan daha sonra T'ien-leiler (Töles) ve ardından Uygurlar türemiştir.

Rivayete göre T'u-küeler ya da Türkler, Hiung-nulara bağlı bir grubun ardılıydılar. Bunlar Altay Dağlarında kendi içlerine kapalı bir biçimde

yaşıyor ve Avarları (Juan-juan) kendilerine vasal yapmışlardı.

Her nasılsa, 6. yüzyılda Bumin Kağan önderliğinde ayaklanmışlardır. Ancak Bumin Kağan çok geçmeden, bu zaferlerin ardından ölmüştür (552). Ardılları Orhon Irmağının yukarı kısımlarına yerleşerek, Moğolistan'ın kuzeyine hükmetmişlerdir. Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Han'a (552-575) ise bugünkü Mançurya verilmişti. İstemi Han İranlılarla anlaşmış ve hemen ardından Maveraünnehiri ilhak ederek, burayı Türkleştirmeye başlamıştır. Böylece biri Doğu Türklerine[1]), diğeri Batı Türklerine[2]» ait olmak üzere iki Türk İmparatorluğu kurulmuştur. Bu iki İmparatorluğun tarihi bir dizi zafer ve yenilgiyle doludur, ancak asıl hizmetleri, Türk dünyasına aydınlık bir yol göstermiş olmalarıdır. Aralarında düşmanlık olan ya da egemenlikleri altında bulunan ve takip eden dönemlerde az çok önemli rollerde bulunacak olan diğer Türk halklarına ilişkin daha ayrıntılı bilgiler, ancak bu iki İmparatorluk dönemine aittir. Bu Türk halkları, Balkaş Gölünün güneyinde ve doğusunda yaşayan Tür-keşler ve Karluklar, onların biraz daha doğusunda yaşayan Tölesler, Uygurla:', Dokuz Oğuzlar ve Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan Basmıllardır. Yenisey Irmağının yukarı kısımları boyunca yerleşik bulunan Kırgızları, bizlere miras bıraktıkları belgelerden ötürü özellikle vurgulamak gerekir.

Kapgan Kağan (691-716) ve kardeşi Kültigin ile başdanışmanı Tonyukuk tarafından desteklenen Bilge Kağan (716-734) dönemlerindeki şaşaalı saltanat, Doğu Türklerine ait İmparatorluğun çökmesini engelleyememiştir. 744 yılında Basmıllar, Karluklar ve Uygurlardan oluşan bir koalisyon, yönetime el koyar. Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan Uygurlar, yüz yıllık bir süre için İmparatorluktan kalan mirası devralırlar. Bu süre boyunca Dokuz Oğuzlar yavaş yavaş batıya doğru göç ederler. Daha sonra Oğuzlar adı altında tanınacak ve içinden Selçuklu ve Osmanlı hanedanlarının çıkacağı halk ya da boylar birliği muhtemelen bunlar olsa gerek.

Batı Türkleri ise, yerleşik bulundukları Balkaş Gölü ve civarını kısmen terk etmişlerdi. Karluklar tarafından Siri Derya'nın aşağı kısımlarına göç etmeye zorlanan Bati Türkleri, Ural Dağları'nın güneyi ile Volga Irmağı arasında kalan bölgeye ulaşırlar, ancak yine buradan da 913 yılı dolayında Oğuzlar ve Hazarlar tarafından göçe zorlanırlar. Hazarlar, 7. yüzyılda Güney Rusya'ya yerleşen Hiung-nuların devamıdırlar. Onların, 11. yüzyılın

sonlarında Bizanslılar ve Sibirya'daki Kimekler ile "kardeş çocukları" olan Kıpçaklar tarafından yenilgiye uğratılan Kumanlar ya da Peçenekler oldukları düşünülmektedir. Aynı dönemlerde, bir başka küçük Türk topluluğu, daha doğrusu henüz Slavlaştırılmamış Bulgarlar da Volga Irmağı yakınlarına yerleşir.

840 yılında, Sibirya'da yerleşik bulunan Kırgızlar ortaya çıkıp, Orhon Irmağı kıyısındaki Uygur İmparatorluğu'na son verirler. Yenilgiye uğrayan Uygurlar geri çekilir ve büyük kitleler halinde Turfan, Beşbalık, Karaşar ve Kuça bölgelerine, kısmen de Gansu'nun batısına kaçarlar. Sinkiang'da kurdukları İmparatorluk, 14. yüzyıla kadar ayakta kalmıştır.

Dinlere karşı duyduklan büyük ilgi sonucu, Türkler dünyadaki büyük dinlerden çoğunu peş peşe ya da aynı anda benimsemişlerdir. Hazarlar, en azından iktidar sınıfı Musevîliğe geçer. Sin-kiang'daki Uygurlar daha çok Budisttiler, ancak bir kısmı Mani-heist ve Nesturi idi. Nihayet bugünkü Güney Rusya ve Türkistan'daki küçük Türk topluluklan arasında İslam dini hızla yayılır. Bir Türk liderî olan Kaşgar İslam dinini benimseyerek, 960 yılında Karahanlılar adıyla bilinen ilk Türk-İslam devletini kurar.

Elbette, Türklerin yabancı dinleri benimsemeleri sonucu eskiden kalma dinleri birden kaybolmamıştır. Eski dinleri yalnız büyük kültür merkezlerinin dışında yaşayanlarca muhafaza edilmemiş, hatta bu merkezlerde dahi bu eski gelenekler unutulup yitmemiştir. Zamanla gittikçe daha çok unutulup kaybolan bu eski gelenekler, günümüze kadar en azından birer ilke olarak hayatta kalmıştır. Buna rağmen, eski Türk halklarının dinleri konusunda önemli birer karakteristik özellik olduklarını söylemezden evvel, günümüze kadar ulaşan bu olguların titiz bir biçimde incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu karakteristik özellikleri az çok makul bir biçimde belirleyebilmek için, bu olgulardan genellikle vazgeçilememektedir. Eğer sadece, -görünen o ki dünyadaki bütün büyük dinlerle yoğun bir biçimde ilişki kurmuş olan- eski Türklere ya da Orta Çağ'da yaşamış Türklere ilişkin olduğunu kesin olarak söyleyebileceğimiz verilerle sınırlı kalınacak olursa, bu durumda pek fazla tatmin edici bir tablo ortaya çıkmayacaktır.

Eski Türk halklarının dinlerini ve mitolojilerini kesin ve güvenilir bir biçimde ana hatlarıyla betimlemek için vakit henüz çok erken. Dinleri, tek tanrı ya da en azından diğer tanrılardan daha üstün olan bir gök tanrı inancına dayanmaktadır. Fakat ayrıca insanüstü güçlere de inanmakta,

hayvanlara ilgi duymakta ve şüphesiz totemizme meyletmekteydiler. Dinleri, dünyanın başlangıcı ve sonuna fazlaca eğilmezken, daha çok büyük şahsiyetlerin doğumunu ve boylann oluşumunu açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, genellikle bir hayvanla bir insanın birleşmesi ya da bir ışığın müdahalesi sonucu gerçekleşen doğumlara ilişkin olağanüstü anlatılara yer verilmektedir. Dinleri, sınıflama konusunda karakteristik bir anlayışa ve zengin ritü-ellere sahiptir, ne var ki biz bunların ancak bir kısmını bilmekteyiz. Bu ritüellerde kurban konusuna asıl rol düşmektedir, ancak temizlik ve tabulaştirma konularına da geniş yer verilmektedir. Eski Türk halklarının bu dini, başka bir dünyada ebedî hayatı yaşamaya ya da bu dünyada kalmaya mahkûm edilen ölüleri ve ataları konu edinmektedir. Dinlerinde, kehanet ve büyü konuları yer almakta, ayrıca şamanist öğelere de sıkça rast-lanmaktadır. Gerçi bunlar dinin ilgi alanını tümüyle karşılamıyorsa da, temel unsurlarından birini oluşturmaktadır.

B. Eski Türk Dini ve Mitolojisi Üzerine Kaynaklar

Arkeoloji ve dilbilim alanlarına ait henüz kesinlik kazanmamış bilgilerin dışında, iki tür ana kaynaktan daha yararlanabiliriz: Türkçe metinler ve kaynağı Türkçe olmayan raporlar.

Ne yazık ki, biz tek bir dinî metine ya da benzer yapıtlara sahip değiliz. Türkler hakkında mevcut en eski belge, Bugut Yazıtıdır. Bu yazıtın dili Soğdca olup, Selenga Irmağının kollarından birinin yakınında 1955 yılında bulunur ve 1968 yılında yayımlanır. Yazıt 581 yılından hemen sonra yazılmıştır. Yazıtta, büyük dinlerin etkisi kendini göstermektedir, ancak genelde Türk-pagan düşünceler yansıtılmaktadır. Doğu Türklerinden, Orhon Vadisinde Orhon Yazıtları olarak bilinen üç büyük yazıt kalmıştır. Bunlar, Kültigin (ya da Köl Tegin), Bilge Kağan ve Tonyukuk'a ait mezarların üstünde yer almaktadır. Birincisi 732, İkincisi 735 ve üçüncüsü ise 725 yılından hemen öncesine aittir. İlk ikisi bazen Koço Tsaydam, sonuncusu ise Bayan Çokto olarak adlandırılmaktaydı. Bunların dışında, Ongin adıyla bilinen daha az öneme sahip ve tarihsiz bir dördüncü yazıt daha mevcuttur. Yazıtlarda, Run[3)] olarak adlandırılan ve Soğdcanın bir türevi olan bir yazı türü kullanılmıştır. Bu yazı türü 19. yüzyılın sonuna doğru V. Thomsen tarafından çözülebilmiş ve o tarihten bu yana birçok kez araştırılmıştır.

Kljastomij u. Livşic, *The Sogdian inscription of Budget revised* [Soğdak Dilindeki Bugut Yazıtının Yeniden İncelenmesi], Açta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest XXVI, 1, 1972, s. 69-102. L. Bazin, *Les enseignements de Tinscription de Bugut (Mongolie)* [Bugut Yazıtının Öğrettikleri], Melanges 1in-guistiques offerts â Emile Benveniste, Paris 1975, s. 37-45. J. P. Roux, *Les inscriptions de Bugut et de Tariyat sur la religion des Turcs* [Bugut ve Tariyat Yazıtlarında Türklerin Dini], StudiaTurcologica memoriae Alexii Bombaci dedıcata, Neapel 1982, s. 451-461. V. Thomsen, *Inscriptkms de Torkhon dechiffrees* [Çözülmüş Orhon Yazıü], Helsingfors 1896 (Mem. de la Ste. Finno-Ougrienne). *Alttürkische İnschriften aus der Mongolei* [Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları], ZDMG, 1924\25, s. 121-175. W. Radloff, *Die alttürkischen inschriften der Mongolei* [Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları], St. Petersburg 1985. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, c. 1, 1936. P.

Aalto, *Materialien zıı den alttürkischen inschriften der Mongolei* [Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtlarına İlişkin Belgeler], Journal Ste. Finno-Ougrienne, 1958\60. R. Giraud, *L'inscription de Bain Tsokto* [Bayan Çokto Yazıü], Paris 1961. Sir G. Clauson, *The Ongin Inscription* [Ongin Yazıü], Jour. Roy. As. St. 1957, c. 3\4, s. 177-192. (Alıntı için bkz.: Anıt I [Kültigin] ve II [Bilge Kağan] ya da Tonyukuk, Ongin, satır belirtilmiş.)

Batı Türklerine ait beş kısa yazıt bulunmaktadır. Yine taş üstüne yazılmıştır ve bir de Talaş bölgesine ait, üzeri oymalı bir asa mevcuttur. Orhon Irmağı kıyısındaki Uygurlardan kalma iki büyük yazıt daha mevcuttur. Henüz Maniheizm inancını benimsemezden önceki döneme ilişkin olan (762) bu yazıtlardan biri Şine Usu (752 veya 760) ve diğeri Tariyat'a (753 veya 759) ait olup, 1975 yılında bulunmuşlardır. Orhon Irmağının kollarından biri olan Hoytu Tamir Irmağının kıyısında bulunan Töleslere ait, fırça ile yazılmış on küçük metin de şüphesiz yine Uygurlardan kalmadır. Bütün bu metinlerde, büyük Orhon yazıtlarında kullanılan yazı türünün aynısı kullanılmıştır.

Çok sayıda daha ufak yazıt ise, Yenisey Irmağının yukarı kısımlarında ve Minusinsk kenti yakınlarında bulunmuştur. Bunlar Kırgızlardan kalmadır ve tarihsizdir. Üstelik çok eski dönemlere ait olmasalar gerek (muhtemelen 7. ve 8. yüzyıldan öncesine ait olamazlar). Ancak bunları yorumlamak oldukça güçtür ve henüz tam olarak çözülememiştir.

Tariyat, Studia archeologica Instituti Mutoriae Ac. Sc. Rei-publicae populi Mongoli, VI, 1, Ulan Bator 1975. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* c. 1. Kljastomij, *Terskinskaja napdisi,* Sovietskaja Turkologija, 1980, 3, s. 82-95. W. Radloff, *Atlas der Altertü-mer der Mongolei* [Moğolistan'daki İlk Çağ Atlası], St. Petersburg 1892\99. S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pismennosti,* Ac. des Sc. de l'URSS, Moskau-Leningrad 1951. G. J. Ramstedt, *Zıvei uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolei* [Kuzey Moğolistan'da Runik Yazılı İki Uygur Yazıtı], Journal de la Ste. Finno-Ougrienne, XXX, Helsingfors 1913. H. N. Orkun, a.g.e., c. I-IV, İstanbul 1936-1941. L. Bazin, *L'inscription d'Uyuq Tarliq (Ienissei)* [Uyug Tarlık Yazıtı], Açta Orientalia, XXII, 1955, s. 1-7.

Eski "Runik Alfabe"[4]*, 10. yüzyılın sonunda Tuen-huang yakınlarında yazılmış ufak bir fal kitabı olan *Irk Bitig'*in yazarınca da kullanılmıştır. Bir

Maniheist manastırında yazılmış olduğundan, bu kitabın Maniheist düşünceleri yansıttığı düşünülmektedir. Ancak kitap, açık seçik bir biçimde Türklerin göçebe ve "animist" geleneklerine dayanmaktadır. V. Thomsen, *Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish* "*runic*" *script from Miran and Tun-Huang* [Miran ve Tun-Huang'a ait, Dr. M. A. Stein'ın Runik Alfabedeki El Yazmaları], Jour. Roy. As. St. 1912, s. 181-227. H. N. Orkun, a.g.e., c. 2, İstanbul 1939, s. 71-93 (Her paragrafın numarası belirtilmek suretiyle alıntı yapılmıştır).

Yeni devralınan bir alfabeyle yazılmış olan zengin Uygur Edebiyatına ait el yazmalarının büyük çoğunluğunda Budizm ya da Maniheizm'in etkisi mevcut olduğundan, bunlardan pek fazlaca yararlanmak mümkün değildir. Bu el yazmalarından bazılarında ise bir miktar tutuculuk görülmektedir. W. Bang ve A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte* [Türkçe Turfan Metinleri], I, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wis-senschaften, I, 1928, XV, II, 1929, XXII, III, 1929, XIII, IV, 1930, XXIV, V, 1931, XIV. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* [Eski Türkçenin Grameri], Leipzig 1950 (Bazı seçme metinler). Rach-mati, *Türkische Turfan-Texte* [Türkçe Turfan Metinleri], VII, APAW, 12,1935.

Oğuz Kağan Destam'nın bir nüshası Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Büyük olasılıkla 13. yüzyıldan sonra yazılmış olan, ancak bazı söylenlerin oldukça eski biçimlerini yansıtan bu el yazması, Paris Millî Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

Radloff (metin *Kutadgu Bilig'e* göre çevrilmiştir), *Das Kudatku Bilig des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun* [Balasagunlu Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i], St. Petersburg 1891, s. 232-244. Riza Nour, *Oughouz name, epopee turque* [Türk Destanı Oğuz-name], Alexandria 1928. P. Pelliot, *Sur la leğende d'Uyuz khan en ecriture ouighoure* [Uygur Dilindeki Oğuz Kağan Destanı Üzerine], T-oung Pao, 1930, s. 247-358. Bang ve Rachmati, *Die Leğende von Oğuz Kağan* [Oğuz Kağan Destanı], Berlin 1932 (alıntı: *Oğuzname*, satır belirtilmiştir).

Uzun bir süre tahrifata uğramadan muhafaza edilen Oğuz Kağan Destanı, İslâm'ın etkisiyle değişime uğramıştır. Bu konuda Ebül-Gazi Bahadır Han'ın yapıtlarından *Şecere-i Türk (Histoire des Mongols et des Tartares, publiee, traduite et annotee par le baron Desmaisons* [Baron Desmaisons tarafından çevrilmiş, notlanmış ve yayımlanmış Moğol ve Tatar Tarihi], 2 c., Petersburg 1871-74) ve *Şecere-i Terakime'de* (A. N. Kononov,

Rodoslovnaia Türkmen [...], Moskau-Leningrad 1958) ilginç bir anı mevcuttur.

11. yüzyılın ikinci yarısında, Kâşgarlı bir Türk olan Kâşgarlı Mahmud Arapça olarak Türk lehçeleri üzerine bilinen en eski sözlük olan Divânü Lûgat-it-Türk'ü yazmıştır. Her ne kadar kendisi bir Karahanlı vatandaşı olarak doğmuş ve Müslüman-dıysa da, henüz İslâm'ı benimsememiş halkları çok yakından tanırdı. Ayrıca, bizlere Türk atasözleri ve şiirleri hakkında çoğu kez arkaik biçimde bilgiler vermiştir. Brockelmann, *Mitteltürki-sclıer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşpris Divan Lujat at-Türk* [Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgat-it-Türk'üne Göre Orta Türkçe Söz Varlığı], Budapest-Leipzig 1928. Besim Atalay, Divânü Lûgat-it-Türk, 4 c., Ankara 1939-1943 (alıntı: Kâşgarlı Mahmud, cilt ve sayfa belirtilmiştir). Brockelmann ayrıca atasözlerini de yeniden derlemiştir: *Alttürkische Volkszveisheit. Festschrift für F. Hirth* [Eski Türkçe Halk Bilgeliği. F. Hirth'e Armağan Kitabı], Berlin 1920, s. 50-73. Şiirlerin yer aldığı kaynak: *Alttürkestanische Volkspoesie* [Eski Türkistan Halk Şiirleri], Hirth Anniversary Volüme, London 1923, s. 1-22.

Gerçi Kâşgarlı Mahmud'un yapıü kadar değerli olmasa da, daha başka sözlük ve açıklamalı sözlükler de bazen ek bilgiler içermektedir. Bunların arasından, 1245 yılına ait *Tarğuman*, İspanyol Ebu Hayyan el Gırnati'nin 1313 yılma ait *Kitabu'Tîdrâk li l .isani'l-Etrâk* adlı çalışması, İbnü Mühenna'nın 13. yüzyılın sonu ya da 14. yüzyılın başına ait açıklamalı sözlüğü, 'Abdullâh et-Türkî'nin 14. ya da 15. yüzyıla ait açıklamalı sözlüğü ve nihayet 14. yüzyılın ilk yarısında derlenen bir Türkçe-Kumanca, harsça ve Latince sözcük dizini olan *Codex Cumanicus* sayılabilir.

A. Battal, *İbnü-Mühennâ Lügati*, İstanbul 1934. K. Grönbech, *Codex Cumanicus*, Kopenhagen 1936. *Komanisches Wörterbuch* | Kumanca Sözlük], Kopenhagen 1942. A. Caferoğlu, Ebu Hayyan, *Kitâb ül-idrâk li-lisan il-itrâk*, İstanbul 1932. M. Th. Houtsma, E in T ürkisch-Arabisches Glossar [Türkçe-Arapça Açıklamalı Sözlük], Leiden 1894. A. Zajaczkowski, *Vocabulaire arabe-kiptc-lıak de l'epoque de l’Etat Mamelouk* [Memlûk Devleti Dönemine Ait Arapça ve Kıpçakça Sözlük], Warschau 1958. Kâşgarlı Mahmud ile aynı dönemde yine bir Karahanlı Türkü, İran-İslâm etkisini yansıtan kapsamlı bir didaktik yapıt olan *Kutadgu Bilig'i* yazmıştır (bkz. W. Radloff, *Kutadgu Bilig*, a.g.e.).

Türkçe kaynakların yetersizliği, yabancı kaynakların görece zenginliği ile kısmen telâfi edilmektedir. Milâttan önce ya da sonra yaşamış olan Çin'in komşu halklarına ilişkin en eski belgeler, bize Çinli tarihçiler tarafından aktarılmıştır. Bu belgeler, Türkler hakkında sahip olduğumuz bilgilerin temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Bunlar uzun zaman önce tercüme edilmiş ve incelenmiştir, ama yine de bu tercümelerden emin olmadan bunlardan gerçek anlamda yararlanmak mümkün değildir. Bu nedenle, mümkün olduğunca şu eski yapıtlardan yararlanmamak daha doğru olacaktır: De Guignes *(Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mongols* [Hunlann, Türklerin, Moğolların Genel Tarihi], 4 c., Paris 1756), J. J. M. De Groot, *(Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens* [Asya Tarihine İlişkin Çin Belgeleri], 2 c., Berlin-Leipzig 1921), Parker (*The Early Turks* [İlk Türkler], China Review, XXIV, XXV; *A Thousand Years of the Tartars* [Tatarların Bin Yılı], London 1924), Wieger (*Textes historiques chinois* [Çince Tarihi Metinler], 3 c., Hien Hien 1905), S. Julien *(Documents historiques sur les T-ou-kiue [Turcs]* [T'u-küeler Hakkında Tarihi Belgeler], Paris 1877). Bunların yerine şu yapıtlar önerilebilir: Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux* [Batı T'u-küeler Üzerine Belgeler], St. Peters-burg 1903 (hâlâ büyük öneme sahiptir); W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* Ankara 1942; *Kültür und Siedlung der Randvölker Chinas* [Çin Sınır Halklarının Kültür ve Yerleşimi], *T'oung Pao'* ya ek, XXXVI, 1942; Liu Mau-Taai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken (T'u-küe)* [Doğu Türklerinin (T'u-küe) Tarihi Hakkında Çin Haberleri], 2 c., Wiesbaden 1958. Chavannes, Çince metinlerin yorumlarını ve ayrıca Theophy-laktos Simokatta ya da Menander'e ait Yunanca belgeleri de sunmaktadır. Bunları daha kapsamlı bir biçimde G. Moravcsik' de bulmak mümkündür: *Byzantinoturcica,* c. 1 ve 2, 2. baskı Berlin 1958. Müslüman coğrafyacı, tarihçi ve seyyahlar Türk kültürüne ilişkin çok zengin malzemeler sunmaktadır. El-Madâ'inî (752 - yaklaşık 840) çok ilginç bilgiler aktarmakta ve İbn-Hur-dâdbih (ölüm 885) etkileyici notlar sunmaktadır. 10. yüzyılda İbn-Fadlân, Volga Irmağının kıyısında yaşayan ve henüz Slav-laştırılmamış Bulgarların yanına yaptığı gezinin ana hatlarını anlatır. Anonim bir İran kroniği olan *Hudûd el-'âlam, el-Mas'ûdî* ve *el-Makdisî* İbn-Fadlân'ın verdiği bu bilgileri büyük ölçüde doğrulamaktadır. Gardîzî, İbni Sina (11. yüzyıl), el-Marvazî ve el-İdrîsî belli konularda hâlâ çok değerli birer kaynaktır. 13. yüzyılda, daha

çok Moğol tarihine ilgi duyan İranlı iki büyük tarihçi Ğuvaînî ve Raşîd-ed Dîn Fadlallâh, Uygurlardan ayrıntılı bir biçimde bahsederler. Haçlı Seferlerini anlatan tarihçiler bu konularda daha az bilgiye sahiptirler, ancak onlardan da yararlanılabilir: Örneğin Joinville, İslâmiyet öncesi döneme ait bazı olaylara değinir ki, bunların mutlaka bilinmesi gerekmektedir.

El-Madâ'inî için bakınız Brockelmann, *Alttürkische Volks-ıveisheiten. Festschrift für Hirth* [Eski Türkçe Halk Bilgeliği. F. Hirth'e Armağan Kitabı], Berlin 1920, ve Hommel, *Zu den alttürkischen Sprichıvörtern* [Eski Türk Atasözleri Üzerine], Hirth Anniversary Volüme, Asia Majör, London 1932, s. 190. İbn-Fadlân'm yaptığı geziye ilişkin anlatıları tercüme edilmiş ve incelenmiştir: M. Canard, *La relation du voyage d'ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga* [İbn Fadlân'ın Volga Bulgarlarma İlişkin Seyahat Notlan], Annales Inst. Etudes Orient, XVI, Algier 1958, s. 41-146, ve Z. V. Togan, *İbn Fadlâns Reisebericht* [İbn Fadlân'm Seyahat Notları], Leipzig 1938 (burada yararlanılmıştır). V. Minorsky, *Hudûd al-'âlâm, The Regions of the World* [Hudûd al-'âlam, Dünyanın Bölgeleri], London 1937. *Sharaf al-Zamân Tâbir Marvazî on China, the Turks and India* [Çin, Tüıkler ve Hindistan Üzerine Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî], London 1942. *Tamîm ibn Bahr's journey to the Uyghurs* [Tamîm ibn Bahr'ın Uygurlan Ziyareti], BSOAS, XII, 1947-48, s. 275-305. El-Makdisî, *Le livre de la creation et de l'histoire* [Yaratılışın ve Tarihin Kitabı], tercüme eden C. Huart, 6 c., Paris 1899-1919. El-Mas'ûdî, Les Prairies d'Or [Altın Çayırlar], (metin ve tercümesi: Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, 2 c., Paris 1861-1877). İbn Sînâ, *Le livre des directives et des remarques* [Yönerge ve Talimatlar Kitabı], (tercüme eden: M. A. Goichon, Paris 1951). El-Idrîsî, *Kitab Rojar,* (Geographie d'Idrîsî, Kitab Rojar başlığı altında tercüme edilmiştir, 2 c., Paris 1836-40). Quatremere, *Histoire des Mongols de la Ferse* [İran Moğollarmm Tarihi], Paris 1836. Blochet, *Introduction a l'histoire des Mongols* [Moğol Tarihine Giriş], Leiden-London 1910. Berezin, *Raşîd ud-dîn, Trudi Vostocnago otdeleniya Impera-torskago Arkeologiceskogo obşcestva,* c. V, VII, XIII, XV, 1858-88. J. A. Böyle, *The History of the World Conquerer* [Dünya Fatihinin Tarihi], 2 c., Manchester 1958.

C. Literatür

Türk halklarının dininin araştırma konusu yapıldığı durumlarda, bu ansiklopedik çerçevede gerçekleşmiştir, diğer bir ifadeyle araştırmaya çağdaş halklar da dahil edilmiştir. Bunlar ise, genelde araştırmaların asıl kısmını oluşturmaktadır. Türklerin dini, Moğolların ve hatta Tunguzların diniyle beraber incelenmiştir. Bu bağlamda Harva (namı diğer Holmberg) (bkz. yapıtına: *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker* [Altay Halklarının Dinsel Tasavvurları], Helsinki 1938) ve Paulson (*Schutz-geister und Gottheiten des Wildes* [Av Hayvanlarının Koruyucu Ruhları ve Tanrıları], Stockholm 1961) gibi yazarlar öne çıkmıştır. 19. yüzyılın sonlarında yazarlar genellikle mitolojiden daha çok kültürle ilgilenmişlerdir, ancak mitolojiyi de, özellikle bu konudaki çağdaş yaklaşımları dışlamamışlardır: W. Radloff, *Aus Sibirien* [Sibirya'dan], 2 c., Leipzig 1884; *Versuch eines Wör-terbuches der Türkdialekte* [Türk Lehçeleri Üzerine Bir Sözlük Denemesi], 4 c., St. Petersburg 1905; özellikle *Proben der Volks-literatur* [Halk Edebiyaü Örnekleri, 8 c., St. Petersburg 1866-69; Vambery, *Die primitive Kıdtur des Turko-Tartarischen Volkes* [Türk-Tatar Halkının İlkel Kültürü], Leipzig 1879; *Das Türkerı-volk* [Türk Halkı], Leipzig 1885.

Eski Türklere ilişkin dinî konular üzerine çok az sayıda umumî araştırma mevcuttur. Çoğu kez, etkisi altında kaldıklan öğeler ortaya konmaya çalışılmıştır: örneğin Bazin, *Turcs et Sogdiens*, a.g.e.; A. von Gabain, *Buddhistische Türkenmission* [Budist Türk Misyonu], *Asiatica, Festschrift Friedrich Weller* [Fried-rich Weller Armağan Kitabı], Leipzig 1954, s. 161,173; Kljastor-nis, *Einige Probleme der Geschichte der alt-türkischen Kıdtur Zetıt-ralasiens* [Orta Asya Eski-Türk Kültür Tarihinin Bazı Meseleleri], Altorientalische Forschungen, II, Berlin 1975. Başka konularda yapılan çalışmalarda çok sayıda not ve münferit konulara ilişkin bazı yazılar mevcuttur: A. von Gabain, *Inhalt und magi-sche Bedeutung der alttürkischen Inschriften* [Eski Türk Yazıtlarının İçeriği ve Gizemli Anlamı], Anthropos, 48, 1953, s. 537-56. *Über die Bedeutung frühgeschichtlicher Tierdarstellungen* [İlkçağa Ait Hayvan Tasvirlerinin Anlamı Üzerine], Melanges. F. Köprülü, İstanbul 1953, s. 169-76. R.

Giraud, *Les Regnes d'Elterich, Qapghan et Bilga* (680-734) [İlteriş, Kapgan ve Bilge Hükümdarlıkları], Paris 1960 (Böl. 5). M. T. Houtsma, *Die Ghuzenstamme* [Guz Boyları], WZKM, 2, s. 219-33. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar.* Ankara 1954. Ayrıca bkz. J. P. Roux'un çalışmaları: *La mort chez les peuples altaıques anciens et medievaux* [Eski Altay Halklarında Ölüm], Paris 1963; *Faune et Flöre sacrees dans les societes altaiques* [Altay Topluluklarında Kutsal Fauna ve Flora], Paris 1966; *La religion des Turcs de TOrkhon* [Orhon Türklerinin Dini], Revue de THistoire des Religions, 437,1962,1 ve 2, s. 1-24 ve s. 199-231; *Tangri. Essai sur le Ciel-Dieu des peuples altaiques* [Altay Halklarında Gök Tanrı Üzerine Deneme], Revue de THistoire des Religions, c. 149 ve 150, s. 49-82, 197-230, 27-54,173-212, ve *Notes additionnelles* [Ekler], a.g.e., c. 154, s. 32-66; *La religion des Turcs et des Mongols* [Türklerin ve Moğolların Dini], Paris 1984 (*Die Religion der Türken und Mongolen* [Türklerin ve Moğolların Dini], Frankfurt\ Main 1989); *Fonction chamanique et valeur du feu chez les peuples altaîques* [Altay Topluluklarında Ateşin Şamanist İşlevi ve Değeri], Revue Histoire des Religions, 1976, s. 67-101; *Les astres chez les Turcs et les Mongols* [Türklerde ve Moğollarda Yıldızlar], Rev. Hist. des Religions, 1979,2, s. 153,192.

(Yayıncının notu: Ricamızı kırmayarak isimlerin çevriyazı dönüşümünü yapan Sayın Dr. Winfried Riesterer'e (Münih), Oğuz Boyları tablosu, kronolojik tablo ve haritanın hazırlanmasını, ayrıca resimlerin seçimini de borçluyuz.)

D. Oğuz Boylan

	Kâşgarlı Mahmud'a göre	Raşit ed-Dîn Fadlallâh'a göre	Yazıcıoğlu'na göre
1	Kınık	Kayı	Kayı
2	Kayıg	Bayat	Bayat
3	Bayundur	Alkaravlı	Alka-Evli
4	Iwa, Yiwa	Kara-Ivli	Kara-Evlu
5	Salgur	Yazır	Yazır
6	Afşar	Döger	Döger
7	Beg-Tili	Dodurga	Dodurga

8	Bügdüz	Yaparlı	Yaparlı
9	Bayat	Avşar	Avşar
10	Yazgır	Kızık	Kızık
11	Eymür	Beg-Dili	Beg-Dili
12	Kara-Bölük	Karkın	Karkın
13	Alka-Bölük	Bayındır	Baymdır
14	iğdir	Beçene	Biçene
15	Uregir, Yüregir	Çavuldur	Çavındır
16	Totirka	Çepni	Çepni
17	Ala-Yundlug	Salur	Salur
18	Töker	Eymür	Eymür
19	Becenek	Ala-Yuntili	Ala-Yundlu
20	Çuvaldır	Uregir	Uregir
21	Çepni	Yigdir	İğdir
22	Çarukluk	Bügdüz	Bügdüz
23	-	Yıva	Yıva
24		Kınık	Kınık

Kaynak: Sümer, Faruk: *Oğuzlar.* İstanbul[4] 1992.

E. Kronolojik Tablo

552 *Bumin Kağan önderliğinde tarihteki ilk Türk devleti kurulur.*

560 *(İmparatorluğun doğusunu yöneten) oğlu Mukan Kağan ve (İmparatorluğun batısını yöneten) İstemi Kağan idaresinde iki güç merkezi oluşur.*

576 *İmparatorluk doğu ve bati olmak üzere iki ayrı Türk devletine bölünür.*

630 *Doğu Türk İmparatorluğu Çin egemenliği altına girer.*

659 *Batı Türk İmparatorluğu Çin egemenliği altına girer.*

682-745 *Doğu Türkleri, Kutluğ Kağan önderliğinde Göktürk İmparatorluğu'nu kurarlar; İmparatorluğun merkezi, bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinde, Selenga Irmağının bir kolu olan Orhon Irmağı kıyısında bulunur; Kapgan Kağan (691-716) önderliğinde bir istikrar dönemine girilir; her ne kadar Bilge Kağan'm (716-734) başdanışmanı Tonyukuk ve küçük kardeşi Kültigin tarafından buna karşı mücadele veriliyorsa da, Çin'in nüfuzu hâlâ çok fazladır.*

745 *Göktürk İmparatorluğu, yine bir Türk boyu olan Uygurlar tarafmdan yıkılır.*

745-840 *Uygur İmparatorluğu.*

762 *Uygurlar Maniheizm inancını benimser.*

776 *Batı Türkleri Arap egemenliği altına girer.*

840 *Uygurlar, Yenisey Irmağının yukarı kısımlarından gelen Kırgızlar karşısında geri çekilir.*

860-1028 *Uygurlar tarafından Tarım Havzasında, merkezi Turfan olan bir imparatorluk kurulur (Uygurlarca Kuzey Çin'de kurulan bir diğer imparatorluk, kısa süre içinde Çin egemenliği altına girer); Budizm inancını benimserler.*

568-965 *Güney Rusya'da, Hazarlar tarafından kurulmuş olan Türk İmparatorluğu; başkent: Volga Irmağının aşağı kısmında bulunan Atil kenti.*

1028 *Tarım Havzasında kurulmuş olan Uygur İmparatorluğu Tangutlar tarafından yıkılır.*

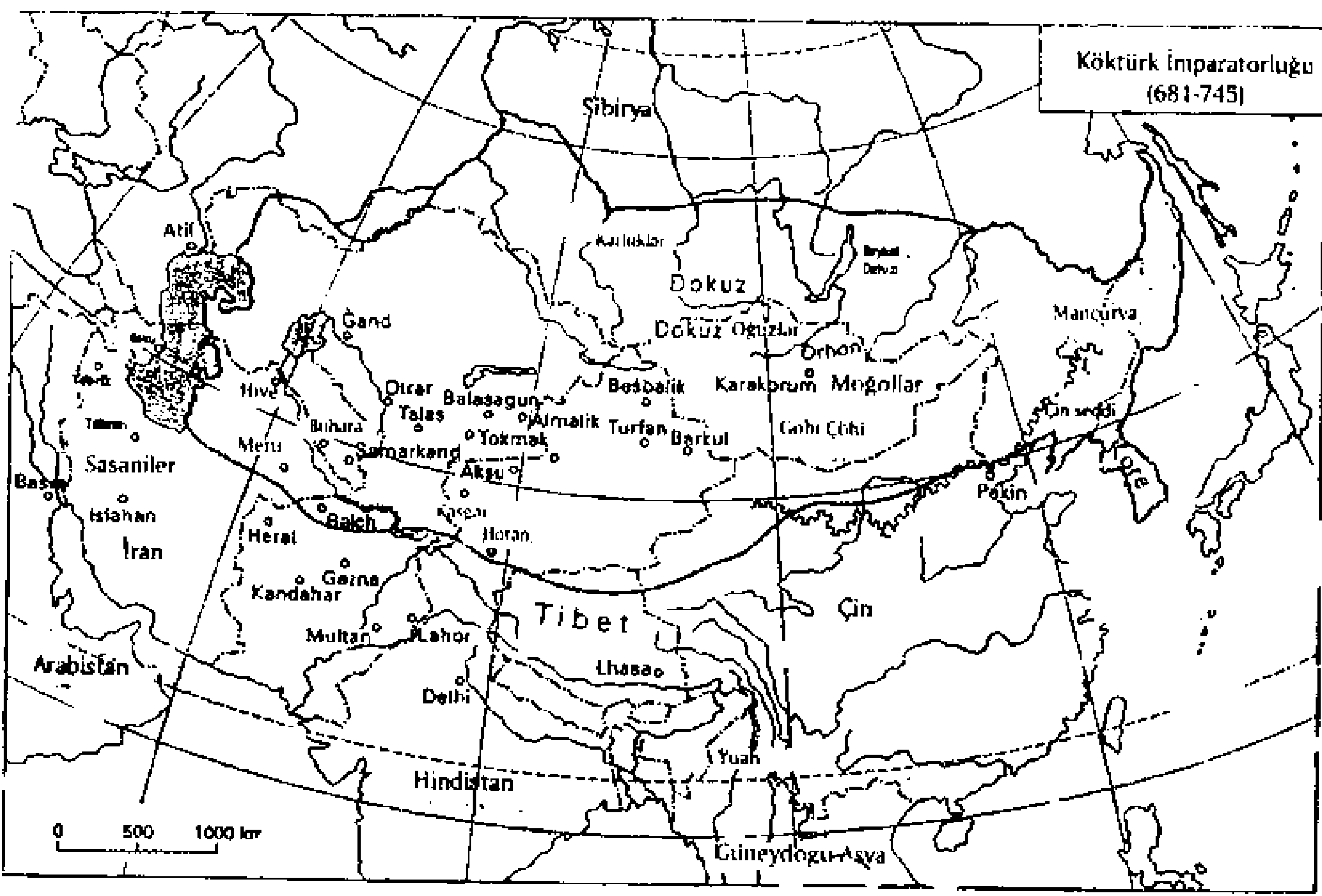
840-1212 *Karahanlı hanedanlarının Amu Derya Irmağından Tanm Havzasına kadar olan bölgede kurmuş oldukları Türk İmparatorluğu; toplumun üst katmanı İslâm dinine geçer; kültürel ve siyasî merkezler: Bala-sagun, Kaşgar, Buhara, Semerkand.*

F. Çevriyazı ve Telaffuz

Türkçe, Farsça ve Arapça sözcük ve isimlerin çevriyazı dönüşümü için aşağıdaki harfler kullanılmaktadır:

â, â Arapça ve Farsça sözcüklerde: uzun a
â Türkçe sözcüklerde: kısa â
c Türkçe sözcüklerde: dsch
c Türkçe ve Farsça sözcüklerde: tsch
ğ Arapça sözcüklerde: c
ğ Arapça ve Farsça sözcüklerde: sert, yuvarlaklaştırılmamış r
y Almanca g gibi[1]*
h Arapça ve Farsça sözcüklerde: ch gibi (örneğin: auch)
h Arapça sözcüklerde: gırtlakta oluşan h
i Arapça ve Farsça sözcüklerde: uzun i
ı arka dilde oluşan i (boğuk i)
q Arapça ve Türkçe sözcüklerde: arka dilde oluşan k
r Arapça, Farsça ve Türkçe sözcüklerde: yuvarlaklaştırılmış r
ş, ş Arapça, Farsça ve Türkçe sözcüklerde: sch
û Arapça ve Farsça sözcüklerde: uzun u
z Arapça, Farsça ve Türkçe sözcüklerde: tonlu ünsüz s
y Almanca j

Avrupa'da genel olarak bilinen isimler, Almancadaki yerleşik biçimleriyle yazılmaktadır.

Köktürk İmparatorluğu
(681-745)
Sibirya
Kırgızlar
Dokuz
Dokuz Oğuzlar
Baykal Denizi
Mançurya
Çin seddi
Orhon
Karakorum
Moğollar
Gobi Çölü
Pekin
Kore
Atil
Gand
Hive
Otrar
Talas
Balasagun
Beşbalık
Buhara
Almalık
Turfan
Barkul
Merv
Tokmak
Semarkand
Aksu
Sasaniler
Basra
İsfahan
İran
Balch
Kaşgar
Hotan
Herat
Gazna
Kandahar
Tibet
Çin
Multan
Lahor
Lhasa
Arabistan
Delhi
Yuan
Hindistan
0 500 1000 km
Güneydoğu Asya

Afrâsiyâb. —»İran dünyasının efsanevî ve kahraman hükümdarı. Türkler Afrâsiyâb ile tanıştıklarında, onu —>Alp Er Tonga ve bazen de —>Buku Han ile özdeşleştirmişlerdir.

Ağaç. Yeni Türk tasarımlarında *ağaç,* "axis mundi" ve yaşam kaynağı olmak üzere iki ayrı rol üstlenir. Dolayısıyla, bunun eski Türk toplumlarında da benzer olduğu ve kimi zaman pek açık seçik olmayan raporların bazen o şekilde, bazen de bu şekile yorumlanmış olduğunu varsaymak, bir tedbirsizlik olmasa gerek. Daha inandırıcı ve sağlam raporların varlığı, bu düşüncenin yerinde olduğunu ortaya koymaktadır: Örneğin, Bronz ve Taş Çağına ait heykellere ilişkin ikonog-rafik araştırmalar bizleri oldukça aydınlatmaktadır. Bazen aynı *ağaç*'ta her iki sembolik anlam bir araya gelir; ancak bazen de bilmediğimiz bir anlam taşıyabilir. Sözlük yazan isterse Kâşgarlı Mahmud gibi bilgili biri olsun, bu durumda haklı yere kendimize, sözlük yazarımn yaptığı açıklamaya ne tür bir anlam yüklememiz gerektiği sorusunu sorabiliriz. Nitekim ona göre Türkler, *Tengri* (gök tann) adını, göze ulu bir *ağaç* gibi büyük görünen her şeye takarlarmış. Ulu *ağaç* daha sonraları Orta Asya'da bir dizi *ağaç* şeklinde karşımıza çıkar: yalmz *ağaç*, kurumuş *ağaç* ve yaşlı *ağaç*. Bu konuya İbn-Rustah tarafından değinilmiştir. Başka iletilerin daha kolay yorumlanabildiğim söylemek de mümkün değildir. Çinliler, Kırgızlardaki *ağaç* ve aynı zamanda —»Su kültüne dikkat çekerler. Gardizi değişik hayvanlarla bağlantılı olarak *ağaç*'tan söz eder. T'u-küelerin kaynağı hakkındaki bir Çin raporunda şüphesiz kozmik bir eksen bulmak mümkün: On eşinden çok sayıda oğlu bulunan birinci kralın ölümünün ardından, oğullar "ulu bir ağacın etrafında toplanıp şu kararı alırlar: ağacın yambaşında yapılacak yüksek atlama yarışında en yükseğe sıçrayan kral olacaktır". Uygurların kurban adarken etrafında dolandıkları *ağaç* da bir eksendir. Oğuz Kağan Destanı'nda yaşam ağacı teması kozmik *ağaç* temasıyla karışmaktadır. Oğuz av sırasında bir gölün ortasında bir *ağaç* ve bu ağacın kovuğunda (qucaq) tanrısal kaynaklı bir kız görür. Oğuz onunla evlenir ve kız kendisine üç oğul verir. Ağacın bu kovuğu (qucaq) Uygur söyleninde geçen "dal"a benzer: bir *ağaç* üzerinde oluşan budak dokuz ay dokuz gün sonra yarılmakta ve beş çocuk dünyaya gelmektedir. Bunların en küçüğünün adı —>Buku' dur. Her ne kadar buradaki amaç belliyse de, ağaca düşeı, ışığın devreye girmesi gök ile olan bağlantıyı

çağrıştırmaktadır: Türk ve daha sonraki Moğol söylenlerinde, aynı ışık çadırın ortasındaki duman deliğinden içeri süzülür ve bu da yine kozmik bir eksen ifade eder. "Budak'Tn (qabuq) oynadığı rolün oldukça deforme olmuş bir yansımasını Raşid-ad-Din Fadlallah ve Abu'l-Gazi Bahadur Han'ın Kıpçakla-rın kökeni üzerine yazdıkları raporlarda görmekteyiz. Hamile bir kadın doğurmak üzere bir ağacın kovuğuna sığınır. Kadımn dünyaya getirdiği bebek, ağacın bir oğludur. Bitki-insan şeklindeki bu türeyiş ilişkisi, bitkinin evlatlarına bulunduğu çok sayıda tavsiye ve yaptığı konuşmayla sıkça vurgulanmaktadır.

Önemli Türk gruplarının ölülerini *ağaç*'lara asma geleneği, mutlaka yeniden doğuş ve aynı zamanda ölülerini göğe sunma ve onları göğe uzanan yola çıkarma umudundan kaynaklanmaktadır. Üstelik genel kanaatin aksine, eski dönemlerde bile kurban edilen atlar ağaçların yüksek dallarına asılırdı. Ibn Fadlan bu konudan bahseder. Ölülerini toprağa verenler ise, ölüyü daha önce içi oyulmuş bir kütüğün içine yerleştirir ya da T'u-küelerin yaptığı gibi, ölünün ne zaman gömüleceğini belirleyebilmek için ağacın hangi durumda olduğu göz önünde bulundurulurdu: Eğer birisi ilkbahar veya yazın öldüyse, otların ve ağaçların yapraklarının sararması beklenirdi. Yok eğer kişi sonbahar veya kışın öldüyse, ağaç'lar yapraklanana ve bitkiler çiçek açana kadar beklenirdi. Diğer şeylerde de olduğu gibi ağaçların birarada oluşu, başka bir deyişle koruluk ya da orman, onların *numitıa* (isim) olma karakterini vurgular. Sonraki dönemlerden çok sayıda kutsanmış orman olduğunu biliriz. En eski dönemde ->Ötüken elbette kutsal bir dağ idi, fakat aynı zamanda kutsal bir ormandı da, çünkü çoğu kez "Ötüken'deki kutsal orman" diye bahsi geçer.

—►Ölünün Gömülmesi; Oğuz Kağan; Kurban; Boy Söylenleri; Tengri.

Kâşgarlı, III, s. 377. Pelliot, *Notes on Marco Polo* [Marko Polo Üzerine Notlar], 2 cilt, Paris 1963. Ibn-Rusta, *Les Atoıırs precieux* [Değerli Kadın Süsleri] (Wiet tarafından çevrilmiş, Le Claire, 1956, S. 166). Liu, *Chines. Nach.[Ç*in Haberleri], s. 6, 9. Chavannes, *Les memoires historicjues de Sse Ma-Ts'ien* [Sse Ma-Ts'ien'in Tarihi Anıları], 6 cilt, Paris 1895-1905, cilt 5, S.

45. Canard, *La relation du voyage d'ibn Padlan* [Ibn Fadlan'ın Seyahat Notları], Ann. Inst. Et. Or. XVI, Algier, 1958, s. 75. Eberhard, *Çin'in Şimal Kom.* S. 64. A.g.y., *Kültür* [Kültür], s.

46. Marvazi, s. 31. Makdisi, IV, s. 92. Ğuvaini (Böyle, cilt 1, s. 56). Nachtigall, *Die erhöhte Bestattung in Nord- und Hochasien* [Kuzey ve Orta-Güney Asyada Ölünün Yüksek Yerlere Gömülmesi], Anthropos, 48,1953, s. 44-70. J.-P. Roux, *Faune et Flöre* [Fauna ve Flora], s. 357-80. U. Homberg, *Der Baıım des Lebens,* [Yaşam Ağacı], Ann. Ac. Sc. Fennicae, XVI, 1922-23, Helsinki.

Ağıt. —►Matem ezgisi, ölünün gömülmesi sırasında yapılan nutuk. *Sıgıt* sözcüğü ile benzer bir anlamı olduğu düşünülen *ağıt (yagıt)* sözcüğü, yine de eşanlamlı bir sözcük değildir. Gerçekte, yakınma ezgileri *(sıgıt)* ile ölünün gömülmesi sırasında yapılan nutukları *(ağıt)* birbirinden ayırmak gerekir. *Ağıtlar,* —»Cenaze Defni sırasında söylenir ya da okunur ve şüphesiz ölüm yıldönümlerinde tekrarlanır. Bunlar kurumlaşmış olup, bugün Müslüman Türkler arasında hâlâ rast-lanmaktadır. Eskiden, en azından büyük şahsiyetler için söylenen ağıtlar birer sözlü gelenek olarak muhafaza edilir ve çoğu kez de taş üstüne kaydedilirdi: Genelde, Yenisey Irmağı kıyısında bulunan yazıtların çoğunun bu tür metinler içerdiği görüşü ağır basmaktadır. En azından Talaş II bölgesine ait yazıtta böyle bir metin mevcuttur; yazıtı kaleme alan kişi açık bir biçimde "Bu onun ağıtıdır." demektedir. Orhon Irmağı kıyısındaki uzun yazıtlar çok farklı bir kapsamda olup, ayrı bir amaca sahiptir. Aynı şekilde, Bilge Kağan'a ait yazıtın günümüze kadar ulaşmış bir parçasının, bir ağıt fragmanı içerdiğini görmekteyiz. Bu kaynaklardan anladığımız kadarıyla, bu ritüel nutukların çok dar bir kapsamı vardır. Çoğu kez ben-anlatimı biçiminde yazılmış olduklarından, sanki bizzat ölü konuşuyormuş gibi bir izlenim uyanmaktadır. Ölü, içinde teyit ve tasdik etmek amacıyla kullanılan bir "a!" sesinin yer aldığı tümcelerle, -bilmediğimiz bir kimseden- kendisinin erkeklik erdemini, onurunu ve servetini "ilân etmesini" ya da "duyurmasını" rica eder. Uyug Arhan yazıtındaki şu söz, bir anlamda bu ritüele işaret etmektedir: "Duyuruyu sakin bir biçimde ve ayakta durarak yapın!" Kâşgarlı Mahmud aracılığıyla, daha yakın geçmiş döneme ait en az iki ağıt günümüze kadar ulaşmıştır; bunlardan ilki, her biri onar mısradan oluşan on kıtadan ibaret olup, mersiye biçimindedir ve şüphesiz, ölmüş bir kahraman olan Alp Er Tonga için yazılmış bir ağıtın sonradan yapılmış yapay bir kopyasıdır; daha kısa olan diğeri ise, üç mısradan ibaret olup daha gerçekçi bir üslupla bilinmeyen bir başka kahramanı anlatmaktadır.

H. N. Orkun, *Eski Türk Yaz.,* II, s. 134. Kâşgarlı, I, s. 4, 516. C. Brockelmann, *Alt e Volkspoesie* [Eski Halk Şiiri], Hirth Anniv. Vol., s. 1-22. L. Bazin, *L'Inscription d'Uyug Tarliq* [Uyug Tar-lık Yazıtı] (Ienissei), Açta Orientaliea, XXII, s. 1-7. A. von Gabain, *Irıhalt und magische Bedeutung* [İçerik ve Büyüsel Anlam], Anthropos 48, 1953, s. 543. J.-P. Roux, *I/t mort* [Ölüm], s. 160.

Ahiret. Ölüm bireyin yaşamına son vermez. Ancak eski Türk yazıtlarında geçen ifadelerden biri olan ve "ölüyor", "yok oluyor" anlamına gelen *yokbol,* bizleri *ahiretin* sadece belli insanlar için var olduğunu düşünmeye itiyor. Bu kaybolmanın ne anlama geldiğini daha ayrıntılı irdelemek gerek. Pek dayanağımız yok, ancak bunun bir örtmece olabileceği görüşü ağır basmakta. Bir başka fiil olan *yit-* "yolunu kaybetmek, kaybolmak" da aynı şekilde beraberinde sorunlar getirmekte, fakat yaşamın devam ettiği şeklinde kolayca yorumlanabilir. *Irk Bitig'in* bir bölümünde benzer bir anlam taşıyan *az-* fiilini görmekteyiz. Bu bölümde her üçü de yolunu kaybeden, ancak —»Tengri sayesinde sağ salim birbirine kavuşan bir kuş, bir —»Geyik ve bir insan anlatılmaktadır: Bunun ardında belki de bir diriliş temasım görmek mümkün, ki buna aynı eserde rastlamaktayız. Bu husus bir şaman için şüphe götürmez. Öte yandan Yenisey Yazıtları, ölünün geri dönüşünü bir realite olarak sunmaktadır (geçici bir geri dönüş? Hangi biçimde geri dönüş?). Yazıtların birinde şöyle denir: "Ey karıcığım, anneciğim, çağırmak suretiyle sizlerle tekrar buluştum; ey halkım, sizlerin yanma aşağıya indim." Uyug Arkhan Yazıtında "aşağıya inmek"ten söz edildiğine göre, ölünün yukarıda *(üze),* gökyüzünde bulunduğu varsayılır. Gerçekte ölülerin asıl ikametgahı olarak ilk başta gökyüzü gelmektedir. Oraya ulaşmak için ruh vücuttan "kaçar" *(kac-)* veya "firar eder" ya da sadece "çıkıp gider" *(bar-).* Sık sık tekrarlanan "uçup gitmek", "yükselmek suretiyle çıkıp gitmek" *(uca bar-)* ve daha sonra "akbaba olmak" şeklindeki ifadeler, ruhun sadece kuşu andırır bir yapıya sahip olduğunu kanıtlamakla kalmaz, ayrıca ölümün ardından göğe yükseldiğini de ortaya koyar. Hükümdara hitap eden bir metin şöyle der: "Gökyüzünde tıpkı canlılar arasında gibi olacaksınız". *Irk Bitig* ise şöyle der: "O, gökyüzünde kudretlidir." Daha ilk ifadenin ardından tahmin edileceği üzere, ölü gömme ritüelleri gökyüzündeki yaşamın yeryüzündeki yaşama benzediğine işaret etmektedir.

Bu nedenle, edinilmiş ve orada da işe yarayacak olan mal mülkün muhafaza edilmesi özellikle tavsiye olunur (ne var ki ölüler çoğu kez, mal mülklerini kaybettikleri yolunda şikayette bulunurlar). Bu amaçla mal mülk de ölüyle birlikte gömülür ya da yakılır, çünkü duman gökyüzüne yükselir. Ölmüş kişinin karısı ise ya öldürülür ya da varise bırakılır. Vâris, kadın öldüğünde onu tekrar yasal sahibine geri vermek zorundadır. Dul kadınların, ölmüş kişinin oğluyla, kimi durumlarda kardeşi veya babasıyla evlendirilmeleri şeklindeki ilginç gelenek bu zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Mas'udi'nin verdiği bozkır halkları örneğinde olduğu gibi, eğer kişi evli değildiyse, bu durumda sonradan bir düğün yapmak tavsiye edilmekteydi, çünkü daha önce sahip olunmayan hiçbir şeye *ahirette* sahip olmak mümkün değildi. Grousset veya Thomsen tarafından yayımlanmış, *ahiretie* iyilerin ve kötülerin birbirinden ayrıldığına ilişkin tasarımlar ise kanıt bulunmayışından ötürü geçerliğini yitirmiştir. Ancak sonradan karşılaştığımız —»Cehennem ise, belkide hiçbir zaman ölülerin bir ikamet yeri olmamıştır. Her ne kadar dünyevi hizmetler karşılığında *ahirette* bir ödül yoksa da, cezalar henüz bu dünyada ölüm şeklinde verildiğinden, kişinin ölüm şekli ve ritüellerin yerine getirilip getirilmemesi ölünün *kaderini* belirleyebilmektedir: —»Kan ve —»Kemikle ilgili her şey bu açıdan büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar ölülerin asıl ikamet yeri gökyüzü ise de, mutlaka tarihsel açıdan daha eski başka ikamet yerleri de vardır; örneğin o soyun kökeni olan ülke ya da dikili taş (—>*balbal*), belki de —»Bayrak, mezar ya da mesken yeri, geniş bölgeler. Ölüler buralarda kötü bir ruh biçiminde dolaşıp dururlar. Kırgız yazıtları, ölümden sonraki oldukça gizemli iki ikamet yerinden söz eder: "bir dağm eteğindeki kara tepeler" (Ke-mecik cırgok), burası belki de mezardır, bir de "altın bozkır" (Altın Köl). Ölünün belli bir insan grubuna mensup olmasının ya da belli birtakım şartların onu bu alt düzeydeki ikamet yerlerinden birine yönlendirdiğini ve gökyüzünden dışlandığını ya da bütün bireylerin aynı anda bütün bu yerlerde ve nesnelerin içinde ikamet ettiklerini söylemek mümkün değildir. —>Ruhların çok sayıda oluşu, bu son açıklamanın gerçekten mümkün olabileceğine işaret etmektedir, çoğu kez şüphe götürmemektedir. — >Ucmak.

Irk Bitig, par. XV ve XII. *Uyug Arkhan Yazıtı,* H. N. Orkun, cilt III, s. 35 ve Radloff, Yazıt, s. 305. *Orhon-Yazıtları,* anıt I, güneybatı (H. N. Orkun, s. 54). Mas'üdi, *Les Prairies d'Or* [Altın Çayırlar], cilt. 2, s. 9. J.-P. Roux, *La*

mort [Ölüm], s. 92-116. Vambery, *Die primitive Kıltur der Turko-tartarischen Völker* [Turk-Tatar Halklarının İlkel Kültürü], Leipzig 1879. A. von Gabain, *Irıhalt urıd magisdıe Bedeuturıg* [İçerik ve Gizemli Anlam], s. 546. Katanov, *Über die Bestattungsgebrauche bei den Turkstammen* [Türk Boylarındaki Ölü Gömme Gelenekleri Üzerine], Kele i Szemle, 1900, s. 109, 228, 279. J.-P. Roux, *La veuve dans les societes turques et mongoles de l'Asie centrale* [Orta Asya Türk ve Moğol Halklarında Dul Kadın], L' hom-me, IX, 4, 1969, s. 51-78. Steve E. Hagaard, *Some expressions pertaining to death in the Kok-Turkic inscriptions* [Kök Türk Yazıtlarında Ölüme İlişkin Bazı İfadeler], Ural-Altaische Jahrbücher, 1976, s. 89-115. J.-P. Roux, *Le vocabulaire de la mort chez les anciens Turcs* [Eski Türklerde Ölüm ve Ölüme Dair İfadeler], Ur.-Alt. Jahrb., 1984, s. 134,149.

Alp Er Tonga. Eski Türklerin meşhur ulusal kahramanıdır. Kaşgarlı Mahmud kendisinden sıkça bahsetmektedir. Daha çok, ondan övgüyle bahseden bazı şiirleri aktarmaktadır. Alp Er Tonga adı aşağı yukarı "kahraman kaplan insan" anlamına gelmektedir, çünkü *tonga* adı Kâşgarlı Mahmud'a göre bir tür kaplandır. Ancak bu, kar leopan da olabilir. Orhon yazıtlarında zaten bir Tonga Tigin'den, yani bir "kaplan prens"ten söz edilmektedir. Bu kişi belki de Alp Er Tonga olabilir. Geçen zaman içinde, bu kişi Afrâsiyâb ile ve daha az sistematik olmakla beraber İran'ın efsanevî kahramanı olan Uygur prensi Buku Han ile özdeşleştirilmiştir.

Ulusal kahramanlar için bkz. Hatto, *Shamrıism and epic poetry in Northern Asia* [Kuzey Asya'da Şamanizm ve Destan], Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Lon-don, 1970, s. 1-19.

Ang. Ölülerin çağrılması. Yenisey Irmağının yukarı kısmındaki kollarından birinin kıyısında bulunan Uyug Arhan'a ait mezar taşında yer alan ve salt işlevsel olup, Yenisey yazıtlarına özgü o doğal coşkunun bulunmadığı bir ritüel ağıtta, her ne kadar yapılan deşifre çalışmaları henüz kesinlik ka-zanmadıysa da, ölülerin çağrılması hakkmda ayrıntılı kesin bilgi verilmektedir. Hayalî konuşmacı *“angışdim"* demektedir, yani "beni tekrar ammsamamzı sağladım" ya da "birinin çağrılmasına katkıda bulundum"; sözcüğe baktığımızda *ang* köküne *-ış* ekinin gelmiş olduğunu görmekteyiz. Konuşmacı "*angışdim"* dedikten hemen sonra, açıklamasını tamamlamakta ve bu sözleriyle ne anlatmak istediğini daha ayrıntılı bir biçimde ifade

etmektedir: "Ben gök yüzünden aşağıya, aranıza indim." 6. yüzyıla ait Soğdak dilindeki (Soğdca) Bugut Yazıtında, Bumin Kağan'ın ruhunun çağrılmasından söz edilmektedir. Türk hanedanlığının kurucusu ise, bir Budist tapmağı inşa edilmesini tavsiye eder. Bu da, bilinen ilk Türk imparatorluğu üzerindeki Budist nüfuzun bir kanıtıdır.

H. N. Orkun, *Eski Türk Yaz., c.* 3, s. 35. Kljastomij ve Livşic, AOH, 1972, satır 5.

Ant. Farklı kişileri birbiriyle birleştiren yemin. Moğollar döneminde yaygın olarak bilinmektedir. O dönemde *anda* sözcüğü "yeminli kardeşler" anlamına gelmekteydi. İslâm dinini benimsemiş Türk dünyasında ise, "kan kardeşi" kavramı mevcuttu. *Ant* kurumu Orta Asya'da çok eski olsa gerek, ancak daha sonraki yakın dönemlerden bildiğimiz aşağıdaki ritüellerin, ta o zamanlarda bu kurumun içinde yer alıp almadığını bilmemekteyiz: kolunu hafifçe kesmek suretiyle, birleşmek istediği kişinin kanıyla kendi kanını karıştırmak ya da kanından biraz içmek. *And içmek* kavramına Orta Çağ'a ait metinlerde rastlanmaktadır (*Dede —>Korkut Kitabı*; —>[Türk.] Köroğlu). Kâşgarlı Mahmud tarafından bilinen bu sözcüğe Begre Yazıtında da rastlamaktayız. Bu yazıtta, evlilik aracılığıyla edinilen akrabalar ve yemin ederek *(antlıg adaş)* ya da yemin etmeden (*antsız*) kazamlan arkadaşlar sırasıyla belirtilmektedir. Kâşgarlı Mahmud, yalan yere yemin edenin cezasının kılıçla verildiğinden bahsetmektedir, çünkü kılıca ulu bir şey gözüyle bakılmaktadır. Tariyat Yazıtında, imparatorluğun *(el)* "bir kılıca benzetile-bileceğinden" söz edilmektedir, yani zarar verilemez ve ebedî. *Dede Korkut Kitabı'nda* eski gelenekler açık bir biçimde yansıtılmaktadır. Kitapta, edilen yemine sadık kalınması gerektiği ve yeminini bozanların kılıçla cezalandırıldığı yer almaktadır. Responsa Nicolai Papae'ler, Bulgarların artık kılıç üstüne değil de, İncil üstüne yemin etmelerini talep ederler.

Müslüman Türklerin, iki yabancınm kanlarını akıtarak kardeş (*kan kardeş)* olabileceği yolundaki tasarımı muhafaza etmiş oldukları gerçeğinden hareket edersek, İslâmî benim-semezden önce bir anlaşma yapmaya ilişkin ritüellerde, kanın mutlaka yer almış olması gerektiği yolunda bir tahmin yürütebiliriz. Ancak sözü edilen bu kanın katılımcılar tarafından bir tastan (bazen de bir kafatasından) içilmesi ya da katılımcıların sadece kanlarını akıtması olasıydı. Romanlarda ve

Bulgarlarda, resmî bir anlaşma yapmak için bir köpeği ortadan ikiye bölmek gerekmekteydi. Joinville, Koman kralının Yunan kralı ile bir anlaşma yaptığından söz eder. Bunun için her iki hükümdar, bir miktar kanlarım akıtmak,

büyükçe bir gümüş bardağa doldurmak ve bunu karıştırdıktan sonra içmek zorundaydılar: "O andan itibaren kan kardeşi olmuş olduklarını söylüyorlardı." Hemen ardından Joinville bir ikinci ritüeli betimlemektedir: "Bizlerin ve adamlarımızın arasından bir köpeği koşarak geçirdiler, onu kılıçlarıyla parçaladılar ve bizim adamlarımız da aynısını yaptılar. Şöyle dediler: "Eğer birbirimize sadakatsizlik edecek olursak, bizleri de tıpkı bu şekilde kesip parçalasınlar."

Begre Yazıtı için bkz. H. N. Orkun, *Eski Türk Yaz., c.* 3, s. 69. M. Z. Pakalın, *Kan Kardeşi,* Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1956, c. 2, s. 161. D. Sinor, *John of Plano Carpini's return from the Mongols* [Plano Carpinili John' un Moğolistan'dan Dönüşü], IRAS, 1957, s. 203. Joinville, Par. XCVII. Emel Esin, *And - The cup rites* [And - Kâse Ritü-elleri], In Memoriam Kurt Erdmann, İstanbul 1969, s. 224-61.

Antropogoni. —»Evrendoğum.

Arınma. —»Ateş.

Arslan. Batı Türk dünyasında tanrısal —»Hayvanlar için verilebilecek temel örneklerden biri. *Arslan* söyleni, Karahan-lılarda çok belirgin bir şekilde görülmektedir. Ne var ki, özellikle Uygur ve Oğuz bölgelerinde *arslan* adını taşıyan kişilerin sayıca çok olduğu gözönünde bulundurulursa, bu söylenin çok daha önceden çıkmış olması gerekmektedir. *Arslan'*ın, Türk dünyasının belirli bir bölgesinde kurdun (—>Böri) yerine geçtiği tahmin edilmektedir. Ancak bu tahmin, Sibirya ya da Kuzey Moğolistan'da karşılaşılan rivayetler aracılığıyla daha da güç kazanmıştır. Ne var ki, bu rivayetler bir başka yırtıcı hayvan olan —»Kaplan ile ilgilidir. Üstelik, "Allah'ın Arslanı Ali" şeklindeki dinsel motife İs-lamiyete geçişten önce rastlamak mümkün değildir.

Kişi ismi olarak *arslan* sözcüğüne, 6. yüzyılın ikinci yarısında Soğd'da rastlanmakta ve burada, bölgedeki diğer Türk valileri arasında özel bir konuma sahip olan bir Türk hakanım tanımlamaktadır. Dolayısıyla, 7. ve 8.

yüzyıla ait Çin rivayetlerinde Sogd hakanlarını nitelendirmek için kullanılan bu ismi, Karahanlıların başkalarından almış olmaları muhtemeldir. —»Buğra Kağan; Boy Söylenleri.

A-se-na. Kesin yorumlanamayan bir Türkçe ismin Çince çevriyazısı. Çin yıllıklarına göre, T'u-küelerin kurucusu olan bu ismin sahibi, bir dişi kurttan doğmuş ve doğaüstü yetenekler ile sihirli güçlere sahiptir. Kendisi iki genç kızla evlenmiş, bunlar yaz ve kış tanrılarının kızlarıydı.

Liu, *Chines. Nachrichten* [Çin Haberleri], s. 40, s. 5, cilt II, s. 488.

At. *At* eski Türk dünyasında özellikle insanın ayrılmaz dostu (ki bu sıfatıyla özel bir kişiliğe sahiptir) ve özellikle gök tanrı (—»Tengri) için —»Kurban hayvanı olarak kabul ediliyordu. *Atı* başka merasimlerde de görmek mümkündür, özellikle *at* yarışlarında veya bir merkezin "etrafı dolanıldığın-da". Bütün bu örneklerde, *at* ile gök arasında şüphesiz bir bağlantı olduğu anlaşılmaktadır. Bu hayvanın gök kökenli olduğu veya göğe benzediği yolundaki düşünce, henüz milâttan önceki dönemde bile bozkırlarda yaygın olan bir inanç olsa gerek. Dolayısıyla, bu inancın Türklerde var olması gayet muhtemeldir. 12 —»Hayvanlı Takvimde *at* ayı haziran ayına, başka bir deyişle yaz gündönümünün olduğu aya, yani güneşin en yüksek noktada bulunduğu zamana karşılık gelir. *Kutadgu Bilig*'de, *at* —»Zamanın simgesidir. Turfan metinlerinde, *at* resimleri bazen —»Maviye, yani göğün rengine boyanmıştı. Nihayet Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde, şüphesiz uçan *at* simgesine yapılmış bazı anıştırmaları bulmak mümkün.

De Groot, *Das Westland Chinas in d. vorchristlichen Zeit* [Milâttan Önceki Dönemde Çin'in Batı Bölgesi], Berlin-Leipzig 1926, s. 12. Przyluski, *Nouveaux aspects de l'histoire des Scythes* [İskitlerin Tarihine Yeni Bir Bakış], Rev. Univ. der Univer-sitât Brüssel, 3-4,1939. E. Esin, *The Horse in Turkic Art* [Türk Sanatında At], Central Asiatic Journal X, 3-4, 1965, s. 167-227.

Atalar Kültü. Eski Türklerde gerek ölüler kültü, gerekse atalar kültü mevcuttu. Kimi durumlarda, atalar kültü bir hayvan kültüyle de karışabilirdi; eğer yüceltilen ata bir —>Hayvan idiyse, bu totemizm anlamına gelmektedir. Biz burada yalnız insan ataları inceleyeceğiz.

Atalardan söz ediliyorsa eğer, açıkçası bunları ikiye ayırmak gerekmektedir: biri kavmin, imparatorluğun kurucuları olan atalar ya da büyük hükümdarların soy kütüğü; diğeri ise boyun kurucusu, neslinden geldikleri atalarının soy kütüğü. Elbetteki, ilk grup diğer gruptan çok daha iyi tanınmaktadır.

En eski Çin kaynakları, bize Doğu Türklerinin kendilerine kurban sunmak üzere her yıl atalarımn mağara mezarlarım ziyaret etmek gibi bir geleneğe sahip olduklarını aktarırlar. Şüphesiz bu hac ziyaretinin iki ayn anlamı vardı ve farklı tanrısal güçlere ithaf edilmekteydi: mağara, ataları olan hayvan ve ayrıca mağarada dişi bir kurtla birlikte yaşayan genç adam. Bu ise, her şeyden önce oldukça yaygın olan bir atalar kültünün ifadesidir. Bu ziyareti bizzat hanın kendisi yapmakta ve kendisine en üst düzey yetkililer de eşlik etmekteydi. Ayrca Bab Türklerinde de bu gelenek kaybolmuş değildi. Eğer bizzat hükümdarın kendisi bu ziyareti yapamayacak ise, her yıl üst düzey bir yetkili görevlendirilirdi. Diğer göçer grupları da, örneğin T'o-palar aynı prensibe uyarlardı. Eğer bir karar vermek durumunda kalacak isek, bu durumda bu ulusal geleneğin kökenini Hsiung-nuların imparatorluğunda aramak gerekecektir. Gerek Hsiung-nularda, gerekse ardıllarında atalar kültü kesin olarak, o soyun beşiği olduğu var sayılan bir bölgeye ait bir kültle ilintilidir. Bu kültürde mutlaka bir kurban adanır, bu kimi zaman bir insan da olabilir. Bu olaya ritüel açıdan baktığımızda ise, bunun gök tanrıya adanan kurban ile eşdeğer bir anlamı olsa gerek. Bu geleneğe Bulgarlarda rastlanır oluşu, bize bunun yalnız belli bir yöreye özgü olmayıp, aksine bunun bozkırların bir ucundan diğer ucuna kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Bazı belgeler, bize bu kurban törenlerinin önemli astrolojik olaylarla aynı zamanda gerçekleşebildiğini göstermektedir (yaz gündönümü, sonbaharın başlangıcı, gündüz-gece eşitliği vs.). Aslında atalara adanan bu kurbanların her zaman bu tarihlerle çakışıp çakışmadığım öğrenmek, bizim için ilginç olurdu.

Eğer hükümdarın mezarı gizli tutulmadıysa (ki bundaki amaç, mezar yerinin kutsiyetinin ihlâl edilmesini önlemekti), ataya ait bu mezar ziyaret edilirdi. Bu, İskitli göçerlerden miras kalmış eski bir gelenektir. Herodot bizlere, atalarının mezarlarını bulmadığı sürece İskitlerin Darius'la çarpışmak istemediklerini aktarmaktadır. Atalarının mezarları bulunursa ancak, onları savunmak istiyordular. Bazen oldukça uzun bir süreden beri toprağa gömülü bulunan düşman hükümdarlarının tekrar kazılıp çıkarılması

ve kemiklerinin yakılması, ki bu Türklerin ve Moğolların tüm tarihi boyunca söz konusudur, bize onların iskeletin içinde bir gücün yaşamaya devam ettiğine inandıklarım kanıtlamaktadır. Bu durum aynı zamanda, bir atalar kültünün varlığının da kanıtıdır. 10. yüzyılda İstahrî, krallarının mezan önünden geçen Hazarların, attan inip yere kapandıktan sonra ancak yollarına devam edebildiklerini aktarmaktadır. Aym şekilde Türklerde de, mezarlar yine bir kült halini almış tapınma objeleri olsa gerek.

"Bengü Taşlar" diye adlandırılan mezar taşları ölünün gücüne sahip miydiler, yoksa değil mi? En azından bu ad, atalarının hatırasını ebedîleştirmek istediklerine işaret etmektedir. Ayrıca atalarının yüz hatlannı boyamak ya da yontmak suretiyle de, onların hatırasını ebedîleştirmişlerdir. Bunlardan bazıları ortaya çıkarılmıştır. Aralarında birkaç tane de kadın resmi bulunmaktadır, ki bu bize kadınlara ilişkin bir atalar kültünün varlığım kanıtlamaktadır. Ancak bu duruma, kültür tarihinde çok ender rastlanmaktadır. Mezar taşları ve heykellerden başka, bir de resimlerle süslü bir tapmak mevcuttur. Büyük ihtimalle bu tapınağa Türklerde rastlanmaktadır (Thomsen'e göre, hakkında böylesine çok ipucu bulduğumuz bu yapılar, şüphesiz bir tapmak ya da içinde ataların sergilendiği büyük salonlar olsa gerek). Yâqût, Karluklardan bahsederken bunlara değinmektedir. Daha basit bazı yapılar, ruhların karşılanmasında kullanılmış olabilir ya da daha alt düzey ölülere ait olabilir. Çünkü sıradan bir insan için, böyle önemli bir yapının inşâsı söz konusu olamazdı.

Ailenin atalarına ilişkin bir kültün varlığı konusunda ise, daha az kesin kanıt mevcuttur. Şüphesiz bu kült, hareketli heykelciklerde ya da Çin örneğine uygun olarak, üzerinde yazı veya resimler bulunan levhalarda ortaya çıkmaktadır. Ne var ki, soyundan geldikleri insanların resimlerini —»Ongunların içerip içermediğini anlamak o dönem için mümkün değildir; daha çok ataları olan hayvanları temsil ediyor gibi görünmektedirler. Ebül-Gazi Bahadır Han'ın, putperestliğin ortaya çıkışma ilişkin açıklaması daha yakın döneme ait olmasına rağmen, göreceli olarak arkaik bir durumu yansıtabilir ve de ongunları açıklayabilir. 13. yüzyıla ait bazı Moğol unsurlarıyla olan benzerliklerden yola çıkarak, daha önceki duruma ilişkin bir yargıya varmak doğru olmaz. Ebül-Gazi Bahadır Han bu konuda şöyle der: "Sevdikleri bir kimse öldüğünde, bir gelenek halini aldığı üzere o çağdaki insanlar bir tür bebek yapar ve onu evde muhafaza ederlerdi. 'Bu

bizim bilmem kimin figürü' diyerek, onu okşamaktan hoşlanırlardı. Yiyecekleri yemeğin ilk lokmasını bu bebeğin önüne koyarlardı; bebeğin yüzünü ve gözlerini

titiz bir biçimde sildikten sonra, önünde secdeye kapanırlardı." Bütün bunlar, her ne kadar çok güvenilir kaynaklar tarafından değilse de, başka kaynaklarca da teyit edilmektedir.

Eski Türklerde, ataları olan kurdun başıyla ya da hayvanların kuyruklarıyla süslenmiş olan sancak ve flamaların varlığı, aynı şekilde 13. yüzyıla ait Moğol gelenekleriyle bir karşılaştırma (ki onlara göre -»Bayrak şans getirirmiş, diğer bir ifadeyle Cengiz Han'm ruhlarından birini temsil edermiş), daha 7. ve 8. yüzyıllarda bayrağın atalara ait bazı şeyleri içerdiği ve bir sanat objesi kabul edildiği yolunda bir izlenim edinmemizi sağlamaktadır. —»Kutsal Yerler; Cenaze Defni; Mangü taş.

P. Pelliot, *Neuf notes sur des questions d'Asie centrale* [Orta Asya Sorunları Üzerine Dokuz Not], Toung Pao, s. 214. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux* [Batı T'u-küeler Üzerine Belgeler], s. 15. Vernadsky, *The origins of Russia* [Rusya'nın Kökeni], Oxford 1959, s. 91. Dunlop, *The History of the Jeıoish Kazars* [Musevi Hazarların Tarihi], Princeton 1954, s. 97. Thomsen, *Inscriptions* [Yazıtlar], s. 80. Kotwicz, *Les tombeaux dits kereksur en Mongolie* [Moğolistan'da Kereksur Adı Verilen Mezarlar], Rocznik Orjentalistickny VI, 1928, s. 1. Kotwicz ve Samoilovitch, *Le monument turc d'Ikhe Khuchotu* [Ikhe Khuchotu Türk Anıtı], IV, s. 60-107. J.-P. Roux, *La mort* [Ölüm], s. 102-25. Ebül-Gazi Bahadır Han, *Hist. des Mongols et des Tartares* [Moğol ve Tatar Tarihi], (Desmaisons, St. Petersburg 1874, c. 1, s. 10).

Ateş. Türklerdeki *ateş* kültüne ilişkin, elimizde çok sayıda parçalar halinde belge mevcut. Theophylaktos Simokatta tarafından aktarılan en eski belgelerden biri, 6. yüzyılda batıdaki T'u-küeler hakkmdadır. Theophylaktos, T'u-küelerin dinlerine ayırdığı o kısa bölümde şöyle yazar: "Türkler *ateşe* fevkalade büyük saygı gösterirler [...], fakat sadece gök ve yerin yaratıcısına dua ederler ve onu tanrı diye adlandırırlar." Orhon ve Yenisey Yazıtlarında *ateşi* işaret eden hiçbir şeyin bulunmayışı, yukarıda amlan rapordaki açık seçik durum ile bir tezat oluşturmaktadır. Fazla düşünmeden, bundan doğudaki T'u-küelerin *ateş* kültünü bilmediği ve batıdaki T'u-küelerin ise onu eski İranlılardan devraldıkları sonucunu

çıkardılar. *Ateş* kültünün eski İranlılardan devra-lmdığı kesinlik kazandığı takdirde, T'u-küelerin bu kültü tüm Türk dünyasına çok hızlı bir şekilde yaydığı da aynı şekilde gerçeklik kazamr. Çinliler, smır komşuları olan Türk-lerin "*ateş* tanrısı" olan *ot tengriyi* bildiklerini ve ona her sabah dua ettiklerim söylerler. 10. yüzyılda *Hudud aT'alam'da*, Kırgızların *ateşe* taptıkları belirtilmektedir. Marvazi ise bu amaçla, Kafkas halkları için, Kimekler ve komşuları için şüphesiz abartılı bir ifade olan "dua etmek" sözcüğünü kullanmıştır. 12. yüzyılda İdrisi Türk halklarının bir listesini çıkarır, bunların "neredeyse hepsi *ateşe* dua etmektedir". Daha sonra Preslav Bulgarları olan Adh-Kaslar, Oğuzlar ve başkaları bulunur. Dolayısıyla eski Türk kaynaklarında bu konuda bir bilgiye rastlanmayışı tesadüfi olsa gerek.

Ateşe yakıştırılan kültü bilmiyoruz, ancak onun arındırıcı kabul edildiğinden eminiz. Menander'e göre, "Türk büyücüleri Roma elçisini alevlerin arasından yürüterek onu arındırıyorlardı". Daha başka birçok yabancı ve yeni tanıştıkları nesneler zaman içinde böyle bir seremoniden geçmiştir: Bu, Orta Asya'daki eski halklar arasında yaygın olan ve hiç değişmeyen geleneklerden biri olsa gerek. Birçok gözlemci bundan, aynı arınma kaygısıyla bazen ölülerin de yakıldığı sonucunu çıkarmıştır: Bu duruma, *Hudud al-'alanı'm yazan* şu sözleriyle işaret etmektedir: "Onlar *ateşe* tapmakta ve ölüleri yakmaktalar." Başka yazarlar daha ayrıntılı bilgi vermektedirler. Makdisi, "Onlar, ateşin ölüyü bütün kirlerinden arındırdığına inanıyorlar" ve Marvazi "Onlar, *ateş* in ölülerini arındırdığı ve temizlediği gerekçesiyle ölülerini yakıyorlar" diyerek, bu durumu teyit ederler. Gökten (yıldırım biçiminde) gelen ve (duman biçiminde) geri dönen ateşten, göğe giden yolu ölüye hazırlamak için faydalanılıyor olması mümkündür. Peçenekler yabancıları zorla ele geçirerek, onları kendi ölüleri ve köleleri olan Bulgarlarla birlikte yakmaya çalışmışlardır. Ölüye ait yeryüzündeki bütün araların silinebilmesi için, ölünün tüm kemiklerinin yakılması gerektiği bugün bilinmektedir. Demirle uğraşan demircinin dinsel işlevi ile ateşin dinsel işlevi büyük ölçüde birbirine bağlıdır. Evdeki ocak ateşine ilişkin kült, ailenin "ateş prensi" anlamında *ot-tegin* [Moğolca *otcigin]* diye adlandırılan en küçük oğlu tarafından yürütülmeliydi. O, babadan kalacak malların doğal varisiydi.

—► Ölünün Gömülmesi

Chavannes, *Documents* [Belgeler], s. 248 (Theophylakt, kitap VIII) ve s. 235 (Menander Frag. Hist. Gr. IV). Minsorsky, *Hudud al-'Alam,* s. 96. İdrisi, A. Jaubert, *Geographie* [Coğrafya], cilt 2, s. 221, 348, 350. Minorsky, *Sharaf al-Zamarı,* s. 32. Eberhard, *Çin'in Şim. Kom.,* s. 100. Makdisi, Huart, cilt 4, s. 19. R. Giraud, *Les Regnes* [Hükümdarlıklar], s. 101. J.-P. Roux, *La religion des Turcs* [Türklerin Dini], Rev. Hist. Rel., 437, 1962, s. 3-6. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* Ankara 1971, s. 59-71. J.-P. Roux, *Fonctions chamaniques et valeurs dufeu chez les peuples altaiques* [Altay Halklarında Ateşin Şamanist İşlevi ve Değerleri], Rev. Hist. des Religions, CLXXXIX, 1, 1973, s. 67-101.

Av Ritüelleri. Orta Asya ve Sibirya'nın bugünkü Türk dünyasında sapsız *av ritüelleri* yürütülmektedir. Hatta bunların izlerine, İslâmiyeti benimsemiş Türk kültürlerinin arasında bile rastlamak olasıdır. Fakat daha önceki dönemlerde yürütülmekte olan *av ritüelleri* artık fazlaca bilinmemektedir. İslami metinlerin incelenmesi suretiyle bu ritüellerin büyük bir kısmına, ancak Cengiz Kağan'm hükümranlığı döneminde, Moğol devletlerinde ve Selçuklu hakimiyeti döneminde

ilk kez rastlamaktayız. Ritüellerin arkaik özellikleri, onlarm eski dönemlere ait bir miras olduğunu göstermektedir. Tarih öncesi çağlarda bile Orta Asya'da ava ilgi duyulduğunu ve özel davranış biçimleri sergilediklerini, Moğolistan'daki taştan hayvan heykellerinden, kayalara yapılmış çizimler-den ve mezarlardan anlamaktayız. Ancak bunların yorumu, genellikle sadece tahminlere dayalıdır. Metinlerin kendisi çok az bilgi vermektedir. *Irk Bitig'den* bir bölüm tuhaf ve karakteristik bir yöntemi göstermektedir: "İmparatorluk ordusu ava çıkmıştır. Avcıların oluşturduğu dairenin içine bir yaban keçisi girer. Kağan onu kendi eliyle yakalar." Yöntem, —»Hayvanın çember içine alınması, gelenek ise, hükümdarın kendisinin çıplak elle hayvanı yakalamasıdır. Her ikisi hakkında da yakın zamana ait çok sayıda belge mevcuttur. Bu avlanma biçimi neredeyse bir ritüeli andırmakta, en azından arkasında birtakım özel tasarımlar bulunmaktadır: Çıplak elle hayvanla boy ölçüşmek zorunda olan hükümdarın müdahalesi ve —»Kan dökmeme çabası. Av hayvanını kan akıtmadan öldürme çabası, Kâşgarlı Mahmud'un tilki ve yaban domuzlarının nasıl taşlandığına ilişkin betimlemesinde veya kayalara yapılmış çizimlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri örneğin, kayaya

çizilmiş üç geyiğin arasında bir topuzu, bir diğeri ise, elindeki çekiç veya topuzla bir yaban domuzunu andıran dört ayaklı bir hayvanın başına vuran bir insanı anlatmaktadır. Av türlerinin çoğu sonraları kanlı olduğundan (ok atmak), olayların bir kısmı bizim bilgimizin dışındadır. Anlaşılabildiği kadarıyla, avlanmak savaşmakla aynı görülmekte. Avlanmak, bir düşman grubuna karşı bulunulan bir eylemdir; bu paralellik büyük imparatorluk yazıtlarında geçen savaşların ve küçük mezar kitabelerinde geçen avlarm betimlenişinde ortaya çıkmaktadır. Aynı hileye başvurulmaktadır; kısmen kendiliğinden teslim olan av hayvanı, buna rağmen kendini savunur: Kâşgarlı Mahmud tarafından alıntılanan bir atasözü "Avcı ne kadar hile bilse, ayı o kadar yol bilir" demektedir.

Kimi avlar diğerlerinden daha önemlidir, örneğin, aslında hiçbir fevkaladeliği bulunmayan, ancak mezar kitabelerinde sözü edilen avlar. Begre Yazıtında şöyle denmektedir: "Yedi kurt öldürdüm; panteri ve alageyiği (*kögmek*) öldürmedim." A. von Gabain bunun bir kahramanlık olması gerektiğine dikkat çekmiştir, zira ölüye ilişkin en önemli biyografik bilgilerin ardından gelmektedir. Biz bunun ancak ilk av, giriş avı olabileceğine inanıyoruz. Öldürülmeyen hayvanların belirtilmesi, akla bir tabuyu getirebilir. Bir insanın ilk avı, bir avlak sahibinin emri üzerine gerçekleşir. Bu ise, bir hükümdar, bir boyun beyi veya ailenin reisi olan babadır. *Oğuzname'nin* Uygur nüshasında prensin tüm yaşamı iki törensel (ve biraz da gizemli) av ile şekillenir: Avların ilki onu bir erkek yapar ve evliliğe hazırlar. Sonuncusu ise gerçek anlamda bir törendir. Kendisi bu sırada, sahip olduğu avlanma hakkım ve aynı zamanda mirası ile hükümdarlık erkini oğullarına devreder. İnsanların hayvan kılığına girebildiklerini, heykeller aracılığıyla biliyoruz. Bu ise, insanların — ►Hayvanlar Alemine girişini mümkün kılmaktadır. Şüphesiz bu, teknik, fakat aynı zamanda dinsel bir araçtı. Kurbanın, kendi katilinin kimliği konusunda yanıltılması ise, hayvan donuna girmenin hiç de küçümsenemeyecek bir sonucudur. Sonradan genelde yaygınlaşacak olan ve öldürülen hayvanın bir parçasının yoldan geçen birine verilmesi şeklindeki geleneğin ne zaman başladığım söyleyemeyiz. Besbelli ki sorumluluğu paylaşmak için olsa gerek.

Irk Bitig, par. LXIII. *Kâşgarlı,* cilt II, s. 343, cilt I, s. 63. *Uyug Turhan Yazıtı,* fotoğraf Appelgren-Kivalo, resim 331,218, 135. *Begre Yazıtı,* H. N. Orkun, cilt III, s. 69-73. *Oğuzname,* satır 365. A. von Gabain, *Inhalt und*

magische Bedeutung [İçerik ve Gizemli Anlam], s. 547. J.-P. Roux, *Faune et Flöre* [Fauna ve Flora], s. 87-118.

Ay. "Ay". Kamerî ay da denmektedir. Ay kültüne, güneş ve diğer gezegenlere ilişkin kültle birarada sıkça rastlanmaktadır, özellikle de 10. yüzyıldan bu yana. Ancak taşıdığı sembolik anlam, Çinli muhabirlerce çok daha öncesinden, Doğu Türklerinden itibaren bilinmektedir. İlginçtir ki, Türkler neredeyse sadece doğum, gelişim, olgunluk, çöküş, ölüm ve yeniden dirilmeye ilişkin tasarımlara yer verirler. Ay büyüdüğü sürece bir eylemde bulunulamaz, özelliklede bir savaş başlatılamazdı. Bazı belgelere göre, ay ile ağaç arasında bir uyum mevcuttur. Buna göre, ağacın devamlı tekrar eden sirkülasyonun sembolü olduğu kabul edilir. Ay çok kez ayı ile ilintilendirilmiştir. Ne var ki, ayı sözcüğünün etimolojisi çok farklıdır. Ayı, yaşam ritmi (ör. uzun kış uykusu) esas itibariyle ay tarafından belirlenen bir —»Hayvandır. Ancak adlarının benzer oluşu halk etimolojisine dayalıdır.

Mısır'da çok sonradan kaydedilen Kıpçak kökenli bir rivayete göre, ilk insanın adı *Ay Atam* "Ay Baba" idi. Onun, güneşin ısıttığı kilden yaratıldığı söylenir. Bu anlatıda, (gerçi şüphesiz daha eski dönemlere dayanıyorsada) ancak Moğol döneminde karşılaşılan şu tasarım yer almaktadır: ayı doğuran, ona ışığım yollayan güneştir. Bu aynı zamanda, güneş ışınları aracılığıyla gerçekleşen mucizevî doğuma ilişkin tüm çeşitlemelerin bir özetidir. Güneş tarafından dünyaya getirilmiş olan ay, başka bir anlatıda yine doğurmaktadır. Abd-al-Kadir al-Bada'üni, Hindistan'da bir hükümdar olan El Temiş adında Ilbari boyundan bir Türkün aytutulması sırasında doğmuş olduğunu anlatır. Söylence tahrif edilmiş olsa bile, yine de birçok başka söylenceyi akla getirmektedir. Ay ışığını belirten *yarıcı* sözcüğüne Orta Çağ'a ait sözlüklerde özenle yer verilmektedir. Kadınları hamile bırakan aydır ve Kâşgarlı Mahmud tarafından "bir prens ya da prensesin oğlu" olarak çevrilmiş olan *İnal* sözcüğünü, Müs-lümanlar sonraları *Ay Nal* "ay ışığı" olarak yorumlamışlardır. Bazen efsanevî kahramanların ya da atalann eşleri "tıpkı bir ay ışığT'na benzerler.

—»Yıldız Tasarımları; Kün; Işık; Boy Söylenleri.

P. N. Boratav, *Le mythe turc du premier homme* [İlk İnsana İlişkin Türk Efsanesi], *Proceedings ofthe 23th Int. Cong. ofOrien-tal.* [Doğu Üzerine 23. Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı], Cambridge 1954 s. 198. Walseley Haig,

Cambridge *History of India* [Hindistan Tarihi], III, s. 51 ve 690. J.-P. Roux, *Faune et Flöre* [Fauna ve Flora], s. 285-90. *Le s astres* [Yıldızlar], *Rev. Hist. de s Religions,* a.g.e.

Balbal. Kesin olarak ne anlama geldiği tartışmalı olan bu sözcük, bize iki şey anlatır: birincisi, öldürülen düşmanı ya da onun ruhlarından birini, İkincisi, galip gelenin ölümünden sonra onun mezarı başına dikilen taşı. Bu taş ise, öldürülen düşmanı ya da onun ruhunu simgelemektedir. Mezarın başına dikilen balbal her zaman şekilsiz, işlenmemiş bir taştır ve çok daha farklı bir şey olan ölünün heykeliyle asla karıştırılmamalıdır. Türklerde, mezarların başına taş bloklar dikmenin bir gelenek olduğu, gerek Çin raporlarmda, gerekse doğrudan yazıtlardaki metinlerde ifade edilmektedir (Kır-gızlar ülkelerine "Türk balballarm ülkesi" demektedir). Arkeolojik buluntular da bunu doğrulamaktadır, örneğin Bu-gut'taki eski kutsal tapmak (270 dolaylarında) ve bilinen bütün kutsal tapınakların en büyüğü olan lehe Chşotu tapınağı (600 dolaylarında). Çinliler, "Cenaze merasiminin ardından mezarın üzerine taşlar konur ve bir yazı tahtası dikilir. Taşlarm sayısı, ölenin yaşamı boyunca öldürdüğü düşmanlarının sayısı kadardır" derken, bir başka yerde "Eğer birini öldürdüyse, bir taş dikilir. Öyle adamlar vardır ki, mezarımn başına bu taşlardan yüz, hatta bin tanesi dikilmiştir" derler. Kültigin, Bilge Kağan ve Ongin yazıtlarında *balbal* sözcüğü birden fazla kez geçmekte, ancak başkaca bir yorum yapılmamaktadır. Biz bu yazıtlardan, balballarm kahraman insanlar olduklarım, (yalmz düşmanların değil) bir felaket sonucu Türklerin de balbal olabileceklerini ve ayrıca bu yazgıyı paylaşmış bazı kimselerin adlarım öğreniyoruz. Hızlı bir işlemin söz konusu olduğuna işaret eden açıklama dikkat çekmekedir: "Cesur olanlarım öldürdükten sonra, hemen balbal yapmaya koyuldum." Bu, öldürme eylemi gerçekleştikten hemen sonra taşın işlenmeye başlandığına işaret etmektedir; ne var ki taş ancak ölü gömüldükten sonra dikilirdi. Hem ayrıca BizanslIlardan kalma kesin belgelere göre, üstelik bunlar teyit edilmiştir de, bu sırada mezarın üstünde tutsak düşmanlar idam edilebilirdi. Gerek idam ederken, gerekse balbal dikerken amaçlanan şey, eski düşmanın galip gelene öldükten sonra da hizmet etmeye devam etmesini sağlamaktır. Diğer taraftan ise, bir kimse adam öldürmüş birini ya da onun ailesini öldürmeyi başardığı taktirde, köle olma tehlikesinden kurtulmaktaydı.

Bilge Kağan zehirlenmiş bir biçimde ölüm döşeğinde yatarken, düşmanım ve onun tüm aile fertlerini idam ettirmek suretiyle intikam almıştır.

Diğer Türk halklarına ilişkin pek fazla belgeye sahip değiliz, ancak İbn Fadlan tarafından aktarılan belge, balbal dikme geleneğinin sadece Moğolistan'ın kuzeyi ile sınırlı olmadığını kanıtlamaktadır. Gerçekte kendisi, bir Oğuzun bir kimseyi öldürdüğünde, ölünün heykeli olarak nitelendirilen ve mezarın üstüne dikilen bir şeyi yonttuğunu aktarmaktadır. Ayrıca heykellerin sayısının öldürdüğü düşmanların sayısına eşit olduğunu da belirtmektedir. Taşın yerini tahtanın alması sonucu, daha önce geniş alanlarda yaygın olarak bulunan balballar günümüze ulaşamamıştır. İranlı şair Nesimi, Kıpçak bozkırlarında yere dikili ahşap direklerin sayısının deniz kıyısındaki otlar kadar sık olduğunu belirtmektedir. Demek bu arkeolojik kanıtların binlercesi vaktiyle tüm Orta Asya'da dağınık olarak bulunuyordu.

Liu, *Chines. Nachrichten* [Çin Haberleri], s. 9 ve 42. *Inschriften vom Orchon* [Orhon Yazıtları], anıt I, doğu, satır 16, 25, anıt II, güney, satır 7, 9. *Inschriften von Ongin* [Ongin Yazıtları], satır 3. Sir G. Clauson, *The Ongin Inscr.* [Ongin Yazıtları], s. 182,188. İbn Fadlan, Par. 31. Z. V. Togan, s. 27. Kotwicz, *Les tombeaux dits kereksur en Mongolie* [Moğolistan'da Kereksur Adı Verilen Mezarlar], *Roc. Orjentalistyczny* VI, 1928, s. 2. V. A. Kazakevic, *Namolgil'nie statui v Darigange*, Leningrad 1930. Pelliot (önceki yapıtın özeti), *Toung Pao*, 28, 1931, s. 168. Barthold, *Histoire des Turcs* [Türklerin Tarihi], Paris 1945, s. 14. A. von Gabain, *Inhalt und magische Bedeutung* [İçerik ve Gizemli Anlam], *Anthropos* 48, 1953, s. 549. Kljastornij ve Livşic, *The Sogdian inscription of Bugut revised* [Soğdak Dilindeki Bugut Yazıtının Yeniden İncelenmesi], *Ac. Or. Ac. Hungaricae* XXV, 1972 s. 69-102. J.-P. Roux, *Les inscriptions de Bugut et de Tariyat* [Bugut ve Tariyat Yazıtları], *Stud. Turc. Mem. A. Bombacı*, Neapel 1982, s. 453. Jisl, *Balbal, Steinbabas und andere Steinfiguren* [Balbal, Taş Babalar ve Daha Başka Taş Figürler], Prag 1970.

Barak. Bir —»Yırtıcı Kuş, özellikle de bir kartal tarafından dünyaya getirilen mitolojik —»Köpek. Kâşgarlı Mahmud, Barak maddesi altında şunları yazar: "Fazlasıyla tüylü bir köpek. Türk inancına göre, kartal (?) yaşlandığında iki yumurta yumurtlar ve kuluçkaya yatar. Yumurtaların

birinden av köpeklerinin en hızlısı ve en iyisi olan Barak, diğerinden ise yavrularının sonuncusu olan küçük bir kartal çıkar."

Metin oldukça şaşırtıcıdır. Babaç kuş büyük olasılıkla bir kartal, belki de başka bir yırtıcı kuştur. İkinci yumurtanın akıbeti konusunda bir yorumda bulunmak mümkün değildir. Barak adına ise sıkça rastlanmaktadır; örneğin Kıpçakça sözlüklerde. Hem Raşîd-ed Dîn Fadlallâh da Barak adına iki kez değinmektedir. İlkinde Barak bir Türk masalında yer almaktadır, diğerinde ise Oğuz Kağan'm Köpekler İmparatorluğuma yaptığı gezi bağlamında geçmektedir: Bu ülkenin hükümdarına It-Barak denmektedir; Marvazi'ye göre, İt-Barak şeklindeki bu ad Kırgız tarihinde de geçmektedir. Ne var ki Barak söyleni konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen o çok yaşlıydı ve Kâşgarlı Mahmud onu

tahrif edilmiş biçimiyle aktarmıştır. Kısa bir süre önce bu konuyla ilgilenmiş olan R. Dankoff, anlatıda şamanlarla ilgili iki ayrı inancın var olduğunu ileri sürmektedir: bir kartal tarafından dünyaya getirilen şaman ve diğer hayvan şa-manları. Dankoff'a göre, sözlük yazarı şamanist tasarımlan göz ardı etmiş ve yalnızca basit bir halk inancım muhafaza etmiştir. Ancak onun bu varsayımı özellikle modern olgularla yapılan karşılaştırmalara dayalıdır ve kanıtlanmış da değildir. Buna karşın Barak'm daha sonra kazandığı anlamlar konusundaki onun şu varsayımları şüphe götürmese gerek: değişik mitolojik halklar, hatta Kırgızlarda ilk halk; kuzey ülkelerde yaşamış olan köpek insanlar; nihayet İskender Efsanesi'ndeki Kynoskephalai.

Dankoff'a göre, birçok Türk halkından tanınmış şahsiyetler Moğollardan itibaren ve hatta şüphesiz daha önceki dönemlerden itibaren Barak adım kullanmıştır (özellikle 1300 dolaylarında Selçuklu Barak Baba). Hamilton, Barak adının 989 yılında Uygur prensi Mo-lo'nun adında bile teşhis edilebileceğini öne sürmüştür. Bu cins adın varlığı bir türeyiş söylenine, belki de bir yırtıcı kuş ile bir dört ayaklı canlının birleşmesi sonucu dünyaya gelen bir kahramamn doğumuna işaret etmektedir. Bu durumda, bahsi geçen ve genelde bir yırtıcı kuş ile otçul bir hayvandan oluşan çiftler konusundaki geleneksel tasarımlar yeniden incelenmelidir. Kesin olan, yumurtanın sahip olduğu sembolik anlamı daha sonraki tüm Türk tarihi boyunca muhafaza edeceğidir.

İslam inancında Barak, Hz. Muhammed'in göğe yükselirken üzerine bindiği hayvan olan Burak ile özdeş görülmektedir.

—»Boy Söylenleri.

Kâşgarlı, I, s. 377. P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la horde d'Or* [Altın Ordu Tarihi Üzerine Notlar], Paris 1950, s. 57. L. Bazin, *Recherches sur les parlers To-Pa* [T'o-Pa Ağızları Üzerine Araştırmalar], in: Toung Pao, 39, s. 272. J. R. Hamilton,

Les Ouighours [Uygurlar] Paris 1955, s. 148. R. Dankoff, *Baraq and Buraq* [Barak ve Burak], Çent. As. Journ. XV, 2, 1971, s. 102-17.

Baş. Çok eskiden başlayıp günümüze kadar, Türklerin büyük İslam imparatorluklarında düşmanlarının başını kesip, onu bir ganimet veya kült objesi olarak muhafaza etme geleneği vardı. Kafatasını tepesinin hemen altından ayırdıktan sonra, onu bazı durumlarda içki kâsesi olarak kullanırlardı. Ne var ki, bu yeni bir şey değildi: Bu ritüel onlardan çok daha önce vardı. Kurdzip'e ait bir kâsenin (M.Ö. 4.-3. yüzyıl) üzerindeki resim, düşmammn başım taşıyan bir İskit savaşçısına ait olabilir. Bu ise Herodot'a ait klasik raporun resimlenmesine hizmet eder: "Gözlerin yukarısından kafatasının üst kısmım kesip ayırdıktan sonra, onu tekrar deriyle kaplıyor ve içki kâsesi olarak kullanıyorlar." Hiung-nular, ardından Yüe-ch'iler ve T'u-küeler de tıpkı İskitler gibi davranmışlardır. Preslav Bulgarları savaşta öldürdükleri düşmanlarının başını saklıyorlardı ve Theophanes'e göre, öldükten sonra Bizans hükümdarı Nikephoros'un başından ayaklı bir kupa yaptılar. Kapgan Kağan (691-716) 716 yılında Bayır-kular tarafından öldürülünce, başı kesilir ve onu başkentine yollaması için Çin elçisine verirler. Kâşgarlı Mahmud bu baş kesme eylemim ayrıca yüceltmektedir. *Baş* kesme eylemi, onu yapan kişi için kahramanlığın bir kanıtıdır: "Bir *(—>)* aslan gibi kükredim; yiğitlerin başlarını kestim." Chavannes, bu gibi ganimetlere gösterilen ilgiye dikkat çekmiştir: Yüe-ch'i kralının başı bir yüzyıldan daha uzun bir süre Türkler tarafından muhafaza edilmiştir. Dolayısıyla kült kanıtlanmış oluyor. Bazı müslüman yazarlar onun varlığım doğrulamaktadır: Örneğin, Orta Asya'da kafatasına tapınanlardan söz eden Ibn-Rusteh ya da bir kafatasına tapmanların yaşadığı bir vadiden bahseden al-Bakri. Ölen kişinin gücünün vücudun bu önemli organında varlığım koruduğuna inandıkları apaçık. Bu güç aynı şekilde iskelette de (—>Kemiklerde) varlığım sürdürmekteydi, ne var ki iskeleti korumak pek kolay değildi. Kafatasına bakış biçimi, henüz hayattayken kişiyle olan ilişkilere bağlıdır: Eğer bir düşmandıysa, kafatasını hizmet eden bir işlevde

kullanırlardı veya kafatasım demir bir çember içine alırlardı (bakınız örneğin müslüman Türklerde kafatası halkaları; bunları Osmanlılarda, Timur ve Babür'de görmek olasıdır). Bir —>Ata ya da hayırsever idiyse, kafatasına saygı gösterilirdi. Hayvanlara ait kafatasları ise, kötü güçlere karşı korunmak veya akraba olan kutsal bir canimin varlığını vurgulamak için dikilirdi. Çok ilginç bir anekdot, tüm canlıyı hatırlatmak için bir başın yeterli olduğunu göstermektedir. T'ang schu bu anekdotu Tölesler için aktarmaktadır. Töles boyundan bir karı koca bir dilenciye rastlar. Kadın, dilencinin başının bir —»Kurt başı olduğunu fark eder. Karı koca onu takip ederler. —>Ötüken dağma ulaştıklarında, tuhaf kişi onlara "Ben bir tanrıyım." der ve fallarına bakar. Mori Masao haklı yere, kurt başlı dilencinin, hayvan başlı insanlar hakkında bozkırlarda yaygın olarak anlatılan sayısız tasarımla örtüştüğüne dikkat çekmiştir. Bir hayvanla bir insanın melezleşmesiyle ortaya çıkan kişileri tasvir eden heykeller, hayvan karakterinin başatlığının başla vurgulandığını kanıtlamaktadır. Fazlaca bir bilgiye sahip olmadığımız, ancak Antik Çağda ve Orta Çağ' da değişik Türk kavim birliklerince kullanılmış olması gereken maskelere ilişkin sorunu ortaya koymaktadırlar.

T. T Rice, *Les Scythes* [İskitler], Paris 1958, s. 46, resim 3. Herodot, IV, 64. Chavannes, *Les memoires historiyues de Sse. Ma Ts'ien* [Sse. Ma Ts'ien'in Tarihi Araları], Paris 1895-1905, cilt 1, s. LXX. Shiratori, *On the territory of the Hiong-nu Prince Hsiu-t'u* [Hiung-nu Prensi Hsiu-t'u'nun Toprakları Üzerine], Memoirs of the Res. Depart. of the Tokyo Bunko, Tokio V, 1930, s. 54. Rambaud, *L'Empire grec au Xe siecle* [X. Yüzyılda Yunan Devleti], Paris 1870, s. 330. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2 cilt, Berlin 1958, cilt I, s. 535. Kâşgarlı, cilt I, s. 125. Ibn-Rusta, *Der Schmuck* [Süs], s.166. Defremery,

Fragments des geographes et d'historiens ar abes et persans [Arap ve İranlı Coğrafyacı ve Tarihçilerin Çalışmalarından Alıntılar], J. A. XIII-XIV, s. 475. Liu, *Chin. Nachr.* [Çin Haberleri] I, s. 460. M. Masao, *Kodai churukujin ni okeru roto no karni ni tsuite* [Türklerin Antik Çağdaki Kurt Başlı Tanrısı Üzerine], Minzokugaku kenkya, XIV, 1,1949, s. 32-35.

Bayrak. *Bayrak* için Türkçe'de en sık kullanılan karşılık *tuğ* olup, bu, Kâşgarlı Mahmud tarafından zikredilmektedir. Codex Comanicus'da ise,

gırtlak sesi düşerek *tu* şeklinde yer almaktadır. *Bayrak* en büyük erkin sembolüdür, bu anlamda, örneğin Çinliler 638 yılında Bilge Kağan'ın oğullarına *bayrağı* devretmişlerdir. *Bayrağın* içinde özel bir güç yerleşiktir, daha doğrusu vücudunun bir kısmı ya da resmi *bayrak* direğini veya kumaşı süsleyen —»-hayvanın gücü yerleşiktir. Bu belki de, insan biçimindeki atanın gücüdür, burada önemli olan bu atanın hayvanla ne ölçüde özdeş olduğudur. *Bayrağın* bir külte sahip olması gerektiği aşikârdır.

T'u-küelerin devletinde, *bayrak* altından bir kurt başıyla süslüdür; bu sadece bir figür olmaktan ziyade, şüphesiz altınla kaplanmış gerçek bir kafatasıdır. Hükümdarın kapışırım girişine yere dikilir ve yürüyen ordunun önünde taşınır. Bundaki amaç, yalnızca toplanmak değil, aynı zamanda efsanede olduğu gibi —»Kurdun halkına liderlik etmesidir.

M. Köprülü'ye göre, Türklerin bayrağı başlangıçta Tibet öküzünün kılından, sonraları at kılından yapılmış ve nihayet bir mızrağın ucuna boyanmış bir parça ipek takılmıştır. Mızrağın ucuna hayvan kuyruğu takmanın çok eski dönemlere dayandığı kesindir. *Responsa Nicolai Papae'de* belirtildiği üzere, Boris döneminde bunları Bulgarlar kullanmışlar ve yine kendilerinden, hayvan kuyruklarının yerine haç takmaları istenmiştir. Tam olarak bilinmeyen bir dönemde, *bayrakların* kumaşını değişik resimler, hayvanlar ve —►Yıldızlar süslemekteydi. Kuşkusuz bu da yine aynı sembolik ve söylensel amaçla yapılmıştır.

"Bayrak", "sancak", "flama" olarak tercüme edebileceğimiz diğer bilinen sözcükler, anlamlarım henüz bilmediğimiz özel nesneleri nitelendiriyor olsalar gerek.

Kâşgarlı, I, s. 194, III, s. 127. Grönbech, *Kuman Sözlüğü*, s. 250. Chavannes, *Notes additionnelles sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux* [Batı T'u-küeler Üzerine Ekler], T'oung-Pao, 1904, V, s. 6. Liu, *Chines. Nach.* [Çin Haberleri], s. 9,181. Responsa Nicolai Papae, Migne, 1059. M. F. Köprülü, *Anadolu Selçuklun Tarihinin Yerli Kaynaklan,* Belleten, VII, 1943, s. 428.

Boy Söylenleri. Türk halklarının tüm din tarihi, bir boyun ya da bir halkın kurucu atasımn bir erkek ile bir kadın arasındaki normal bir ilişkiden doğmadığı, aksine bir hiyerofani, yani insan doğasını aşan güçlerin birleşmesi sonucu doğduğu inancı üzerine kuruludur. —»Işık, —»Su, —»Ağaç, özel nesneler ve özellikle —»Hayvanlar birbirleriyle veya bir

insanla buluşurlar; bu kişi bir erkek ya da bir kadın olabilir. Çoğu kez bu değişik varlıklar birbirine karışmıştır: İnsan aynı zamanda hayvandır, hayvan aynı zamanda ışıktır, ışık aynı zamanda bir insan şeklinde görünür vs. Bazen bu tema çok açık seçik ortaya çıkar, ancak bazen de rakiplerini övmekten daha çok, onları aşağılamak için çaba sarfeden muhalif halklar tarafından aktarılmışsa, tema eksik, anlaşılmaz ya da biçim değiştirmiş çeşitlemeler şeklinde az çok tahrif edilmiştir.

Her ne kadar bütün Türk halkları için elimizde kesin belgeler mevcut değilse de, hepsinin istisnasız böyle söylenler yaratmış oldukları anlaşılıyor. Son merci olarak bu söylenlere başvurulur ve böylece açık bir şekilde üstünlüklerini kamtlamaya ve o boyun kurucusunu doğrudan ya da dolaylı bir şekilde —»Gök ile ilintilendirmeye çalışırlar, çünkü kendisi göğün bir tezahürü veya bir elçisidir. Bu söylenlerin sayısı çok fazla olduğundan, aralarından ancak en meşhur ve en karakteristik olanlardan bazıları örnek olarak seçilebilir. Bu söylenlerden biri ya da diğeri, eğer bir halkın arasında geçici bir süre için veya katî olarak yer edindiyse, bu durumda rekabet eden söylenlerin direnciyle karşılaşmadan, bunun olmuş olamayacağını hatırlamakta fayda var. Örneğin Kırgızlarda, o boyun kökenini boğaya ya da —»Köpeğe dayandıran rivayetler bulunmaktaydı. Karahanlılarda ata, —»Deve ve —»Aslandı. Uygurlarda bir yaratıcı —»Doğan simgesi ve bir ışık tarafından döllenmiş bir —»Ağaç simgesi bulunmaktaydı. Göreceli olarak daha yeni olan *Oğuzname'* de birçok anlatı yer almaktadır. Bunlar birbirini pek tutmamakta ve değişik temalar birbiriyle kesişmektedir.

Bazen önemli ayrıntılarda farklılık gösteren birçok Çince çeşitleme, bizi T'u-küelerin boy söylenleriyle tanıştırmaktadır. Bugut Yazıtında, bir çocuğu emziren dişi bir kurdu (—»Kurt) gösteren rölyef, yegane güvenilir bilgiyi aktarmaktadır. Bunların en eskisi şöyle der: "T'u-küeler, Hiung-nuların bir koludur. Boylarının adı —>Asena idi. Yalmz başlarına bir grup oluşturdular, ancak daha sonra komşu bir devlet karşısında yenilgiye uğradılar ve on yaşlarında küçük bir erkek çocuğu dışında boylarının tamamı imha edildi. Onun bu gençliğini gören askerlerin [düşmanların] hiçbiri, onu öldürmeye cesaret edemedi. Nihayet çocuğun ayaklarım kestiler ve onu otlarla kaplı bir bataklığa attılar. Orada bulunan dişi bir kurt onu etle besledi. Oğlan çocuğu bu şekilde büyüdü ve dişi kurtla birlikte oldu. Kurt derhal gebe kaldı. Kral, çocuğun hâlâ yaşadığım öğrenince, onu öldürmeleri için adamlarını yeniden yolladı. Adamları, çocuğun yanında

dişi bir kurt görünce, onu çocukla birlikte öldürmek istemediler. Dişi kurt, derhal Kao-Tchang'ın (Turfan) kuzeybatısında bir dağa kaçtı. Bu dağda bir mağara ve mağaranın içinde düz bir plato bulunmaktaydı. Sık otlarla kaplı, çevresi birkaç yüz *li* gelen mağaramn dört bir yanı dağlarla çevriliydi. Bu dağa sığınmış olan dişi kurt, on erkek çocuğu dünyaya getirdi. Çocuklar büyüyünce, dışarıda kendilerine birer eş buldular ve onlar da kısa sürede anne oldu. Çocuk-lan birer isim aldı. Bunlardan biri Asena idi." Bu raporda birçok dinsel temayı yan yana görmekteyiz: Bataklığa terk etme, bir halkın tamamının ölümü, yeniden doğuş alâmeti, bir yabancı tarafından evlât edinme, bir hayvanla cinsel ilişkide bulunma, göç, dölleyici su, anne mağara simgesi olan mağara ve nihayet dağlar arasındaki tecrit. Ana hatlarıyla bu söylen T'u-küelerden daha yaşlıdır, dolayısıyla Hiung-nu, Wusun ve Kao-külerde (Ting-ling) bile görülmektedir.

—>Buku Kağan söyleni birçok kaynakta geçer; ya bu söy-lenden bahseder ya da onu anıştırırlar. Bu söylen Uygurlar tarafından çok beğenilmekteydi ve görünüşe bakılırsa bazı komşu halkları etkilemiş olmalı. Hiçbir metin bu söyleni tam olarak aktarmıyor. Ancak İranlı Ğuvaini'nin anlatısında, bu söylen orijinal biçimine oldukça yakındır: "Karaku-rum'daki iki nehir, yani Tuğla (Tola) ve Selenga nehirleri Kamlancu adlı bir yerde birleşirler. Bu iki nehrin arasında iki ağaç bulunmaktaydı. Birinin adı *kusuk* (Sibirya sediri), diğerinin adı ise *toz* (kayın) idi. Bu iki ağacın arasında büyükçe bir tepe yükselmekte ve gökten üzerine ışık düşmekteydi. Gün geçtikçe tepe daha da büyüdü. Uygur boyları bu tuhaf manzarayı görünce, hayretler içinde kaldılar. Saygıyla ve itaatkâr bir şekilde tepeye yaklaştılar. Kulaklarına, bir melodiyi andıran armonik sesler çalınıyordu. Otuz adım mesafeye kadar tepenin etrafı her gece ışıklar altındaydı. Günlerden bir gün, tıpkı hamile bir kadının doğurması gibi, bir kapı açılır ve çadıra benzer beş kulübe ve her birinin içinde oturan bir çocuk görünür. Her çocuğun ağzının önünde bir tüp asılıydı. Çocuklar gerekli sütü bu tüpten içmekteydiler. [...] Rüzgar çocukların üstüne doğru esince, güçlendiler ve hareket etmeye başladılar. [...] Kısa sürede sütten kesildiler ve konuşmaya başladılar. Anne ve babalarını sordular. Halk onlara o iki ağacı gösterdi. Ağaçlara yaklaştılar ve terbiyeli çocukların anne ve babalarına göstermekle sorumlu oldukları her türlü saygı ve hürmeti, ağaçlara gösterdiler. Çocuklar, üzerinde ağaçlarm büyüdüğü yere de saygı gösterdiler. [...] Çevredeki bütün boylar çocukları ziyaret etti ve onlara,

prenslere gösterilen hürmeti gösterdiler. Yanlarından ayrıldıklarında ise, her birine bir ad verdiler: Beşinciye [...] Buku Kağan adını taktılar."

T'u-küelerin söyleninde olduğu gibi, değişik tasarımlar bir-birleriyle rekabet etmektedir: Birleşen nehirler, doğumun simgesidir; tepe, toprağın anneliğine işaret etmektedir; besbelli ki, burada yaşam ağacı ve toprak anaya ilişkin tasarımlar iç içe geçmiştir. Aynı şekilde, hem çocuk yapan ışık hem de emzirme temaları yer almaktadır. Nihayet, rüzgarın ortaya çıkmasının da bir anlamı olsa gerek.

Bir başka İranlı tarihçi olan Raşid-ad-Din Fadlallah tarafından aktarılan Kalaçların boy söyleni, şüphesiz çok daha fazla değişikliğe uğramıştır, ancak bu söylende bazı eski izleri görmek mümkündür. "Bir kadının bir çocuğu vardı. Fakat yaşanan kıtlık nedeniyle sütü yoktu ve çocuk açtı. Kocası arkada [ordunun gerisinde] kaldı, çünkü bir , çakal bir sülün avlamıştı. Adam çakala doğru bir tahta parçası attı, sülünü aldı ve yemesi için onu karısına verdi. Böylece, kan-sının göğsü tekrar sütle doldu ve o da çocuğunu emzirdi." Çocuğun burada bir çakalın yardımıyla doyuruluyor olması, kadın-çakal şeklindeki asıl çiftin tekrarı olsa gerek.

Söylensel bir birliktelik hakkında *Oğuzname'de* yer alan anlatılardan yalnızca biri vurgulanmıştır. Oğuz Kağan gibi böylesine tuhaf bir varlığın doğumunu destekleyecek olan anlatı maalesef kaybolmuştur. Burada söz konusu olan, bir boyun türeyişine ilişkin bir söylen değil, aksine daha sonraki bir döneme ait aynı yapıda bir söylendir. "Günlerden bir gün, Oğuz Kağan —»Tengriden belirli bir yere gelmesini rica eder. Gökten —»Mavi bir —dşık düşer. Bu ışık —»Güneşten ve -»Aydan daha parlaktır. Oğuz Kağan ışığa yaklaştığında, ortasında bir kızın bulunduğunu görür. Orada tek başına oturuyordu. Yüzünde, ateş ve ışıktan bir beni vardı. Bu tıpkı Kutupyıldızı gibiydi. Bu kız o kadar güzeldi ki, güldüğünde mavi gök (—>Kök Tengri) gülüyür, ağladığında Kök Tengri ağlıyordu. Oğuz Kağan onu görünce, aklı başından gitti. Aklını kaçırdı. Onu sevdi. Onu aldı. Onunla birlikte oldu. İçindeki arzuyu yerine getirdi. Kız hamile kaldı. Üstünden günler ve geceler geçtikten sonra, üç erkek çocuğu dünyaya getirdi."

Ayrıca *Oğuzname'nin*, popüler etimolojiler yaratmak suretiyle zikrettiği her halk için bir türeyiş yakıştırdığını belirtmeliyiz: örneğin Saklab (Slav), şehri iyi muhafaza etmiş kişidir; Kalaç "burada kal ve [kuleyi] aç" emrini yerine getiren kişidir. Karluk ise, karlarla kaplı dağlarda bir

kahramanlık sergileyen kişidir. Böylece *Oğuzname,* boy söylenini salt beşerî bir kahramanlığa dönüştürmektedir. Bu konudaki delil ise, Kıpçaklar için oluşturulmuş olan etimolojidir: Adını almış oldukları —>Ataları, içi oyulmuş bir ağaç kütüğünde bir —►Nehri geçer. Esasen kendisi bir ağaç kovuğunda doğmuş.

—> Aslan; Ay; Böri; Buğra Kağan; Kün.

Liu, *Chin. Nachrichten* [Çin Haberleri], cilt. 1, s. 5 (ayrıca bkz. I, s. 40, II, s. 488). Ayrıca bkz. —►Böri için bibliyografya. Ğuvaini, Böyle, *The History of the World concjueror* [Dünya Fatihinin Tarihi], Manchester 1958, cilt 1, s. 54-57. Raşid-ad-Din Fadlallah, W. Radloff, *Kutadgu Bilig,* XX. *Oğuzname,* satır 46-69 (ayrıca bkz. satır 69-88, bir başka rapor). Kıpçaklar konusunda: Abu-'l-Gazi Bahadur Han, *Şecere-i Türk* (Desmaisons, cilt II, s. 18). A.g.y., *Şecere-i Terakime* (Komonov, satır 282). J.-P. Roux, *Faune et Flöre* [Fauna ve Flora], s. 281-380. D. Sinor, *The legendary origin of the Turks* [Türklerin Destansı Kökeni], E. V. Zygas ve P. Voorkers (yayıml.), *Folklorica. Festschrift für F. T. Oinas* [Folklorica. F. T. Oinas'a Armağan Kitabı], İndiana Univ. 1982, s. 223-57.

Böri. *Kurt.* Görünüşe bakılırsa eski Türk mitolojisinde en önemli rolü oynayan hayvandır. Büyük olasılıkla, *Ata-Kurt* şeklindeki asıl söylence Hiung-nu'lar tarafından geliştirilmiştir. Bu, bilinmeyen, fakat şüphesiz çok erken bir dönemde olmuş olsa gerek. Bu söylence milâttan önce bile, Işık Göl ve Ili'deki Hint-Avrupalı ya da Proto-Türk (Shiratori) Wu sunlar arasında iyice şekillenmiş görünüyordu. İki anlatı, bizim bu söylenceyle tanışmamızı sağlar. Her iki anlatı da, terk edilmiş bir çocuğu emziren dişi bir *kurt* ile onun üstünde daireler çizen bir kargadan söz eder. R. Stein, buna göre "bütün Türk halklarının, kendilerini [...] bir *kurt'un* dünyaya getirmiş olduğu bir atanın soyundan gelenler olarak tanımladıklarını" düşünmektedir. Bu abartılıdır, çünkü bu söylencenin dışında başka türeyiş söylenleri de mevcuttu. Ancak kesin olan, M.S. 4. yüzyılda Kao-külerin (Ting-ling) bu söylene yeniden sahiplenmiş olduklarıdır. Ne var ki, biçimi biraz farklıdır: Bir prenses vahşi hayvanın eşi olur. 6. yüzyılın ortalarında T'u-küeler, bir çocuğa dişi bir *kurt'un* sahip çıkması ile cinsel birleşme temalarım muhafaza etmek suretiyle, her iki farklı anlatımı birleştirirler. Muhtemelen, Moğollar *Ata-Kurt* söylenini kendilerine T'u-küelerden daha yalan olan, ancak bu açıdan bakıldığıda en azından T'u-küelerin ardılı olan

bir halktan ödünç almış olmalıdırlar. Bu söylenin özenle betimlenmesi ve kayda değer etkisi sonucu, unutulmaya yüz tutmuş bir hayvana duyulan sevgi şüphesiz yeniden canlanmıştır; özellikle Karahanlılar, bir süreden beri *kurt*'un yerine —»Arslanı koymaya başlamışlardı. Şüphesiz Kırgızlar, *kurt'un* yerine geçen ve genç kızların kocası olan kızıl bir —»Köpeğin yer aldığı söylenleri Karahanlılar-dan ödünç almışlardır. Yine aynı şekilde, Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur çeşitlemesindeki temaları yaygınlaştırmışlardır.

Kendilerini "mavi", başka bir deyişle göksel olarak nitelendiren T'u-küelerin etkisi sonucu, *Ata-Kurt* başlarda bilinmeyen bu sıfatı taşımaya başlar, ne var ki bu sıfatı "boz" diye çevirmemek gerekir. Mavi *kurt'un (kök börı)* yanı sıra, Kâşgarlı Mahmud bizim henüz bir anlam veremediğimiz kızıl ve kara bir *kurt'tan (kara kızıl böri)* bahseder. *Kurt* bir ata hayvanı olduğu için, onun resmi ya da başı sancak direklerinin ucunu süslemekte ve Türk muhafız kıtasındaki subaylar kendilerini *"kurtlar"* olarak adlandırmaktadır. Bei-kide, sancaktarın ordunun başında yürüyor olması, Oğuz *name'*den de çok iyi bildiğimiz üzere, özellikle yürüyüşlere *kurt'un* liderlik etmesinin bir nedeni olsa gerek: "Ordunun başında mavi tüylü, mavi yeleli büyük, erkek bir *kurt* yürüyordu [...] Şöyle diyordu: Atma atla ve yola koyul Oğuz [...] ben senin yerine başa geçerim. Sana yolu gösteririm." Töles boylarının *kurt* başlı tanrısının aynı zamanda bir lider hayvan ve güçlü bir falcı olarak, kehanette bulunup ileride elde edecekleri başarıları söyleyerek kurucu kahramanın yanı başında yer alıyor olması, insanların *kurt'larla* birlikte uludukları yolunda Kâşgarlı veya Nestor-kroniğinde yer alan Kumanlara ilişkin ritüelleri sınıflandırmayı çok güçleştirmektedir: Şüphesiz likantropiye uygun davranmakta, ancak en azından —»Hayvanlar Aleminde yerlerini almaktadırlar.

Her ne kadar ona genel bir anlam kazandırılmak istendiyse de, Oğuzlarda, sadece Oğuzlarda oldukça ender rastlanan bir olgu mevcuttur: *böri* sözcüğü yasaklanmış ve yerine solucanın adı olan *kurt* sözcüğü konmuştur.

—►Boy Söylenleri.

Shiratori, *Beitrag zur Geschichte und Sprache de s centralasiati-schen INusun-Stammes* [Orta Asya'daki Wusun-Boyunun Tarihi ve Dili Üzerine], Keleti Szemle, Budapeşte 1902, II, 2-3, s. 1-38. Marquart, *Über das*

Volkstum der Komanen [Kumanla-rın Halk Yaratımları Üzerine], Bang und Marquart, Ost-türkische Dialektstudien, Berlin 1914, s. 238. Eberhard, *Çin in Şimal Komşuları,* s. 104. A.g.y., *Kültür und Siedlung* [Kültür ve Yerleşim], s. 63. Stein, *Rezension in Bull. Ec. Fr. d'Extreme*

Orient, XLI, s. 422. Liu, *Chin. Nachr.* [Çin Haberleri], I, 5440, 6. Chavannes, *Documents* [Belgeler], s. 221. Pelliot, *Neuftıotes sur des questions d'Asie cerıtrale* [Orta Asya Sorunları Üzerine Dokuz Not] Toung Pao, 1929, s. 214. Kretschmar, *Hunde-stammvater und Kerberos* [Köpek Boyunun Atası ve Kerbe-ros], 2 cilt, Frankfurt 1937, cilt 1, s. 9. W. Radloff, *Observati-ons sur les Kirghis* [Kırgızlar Üzerine Gözlemler], Jour. Asiatique, 1863, s. 309-28. *Oğuz-name,* satır 139, Kâşgarlı, I, s. 142, 189, II, s. 13, 18. *Chronique de Nestor* [Nestor Kroniği] (çeviren L. Leger) LXXXII, s. 212. J.-P. Roux, *Faune et Flöre* [Fauna ve Flora], s. 311-35. G. Clauson, *Turks and Wolves* [Türkler ve Kurtlar], Studia Orientalia, Helsinki, 1964, 28, s. 1-22. J.-P. Roux, *La religion des Turcs et des Mongols* [Türklerin ve Moğolların Dini], Paris 1984.

Buğra Kağan. Yağma boyunun lideri, Karahanlıların kralı olan *Buğra Kağan,* daha doğrusu *Satuk Buğra Kağan,* tüm halkıyla birlikte İslâmî benimseyen (960) ilk hükümdardır. Onun "erkek deve" anlamına gelen adı, açık seçik şekilde bir türeyiş söyleninin (—>Boy Söylenleri) varlığını kanıtlamaktadır. Ne var ki, bu söylen kısa sürede unutulmuşa benziyor, çünkü yerini başka bir söylen almış, kahramam —>Arslan olan bir söylen. *Buğra* adı ise hanedanlıkta kullanılmaya devam etmiştir. Bu söylenin, —»Deveyi o boyun babası kabul ediyor oluşu çok kesin değil, çünkü Kâşgarlı, *buğra* sözcüğünün bütün hayvanların erkeğini, özellikle boğa ve damızlık deve ile atı nitelendirdiğini belirtmektedir. Birçok mucize Satuk Buğra Kağan'ın doğumuna işaret etmektedir: deprem, su kaynaklarının oluşumu, bahçe ve çayırların yeşerip çiçeklenmesi. On iki yaşındayken çıktığı bir av sırasında karşılaştığı bir tavşan, ona İslam dinini öğretir. 96 yaşına kadar hükümdar kalır. Dördü erkek, dördü kız olan sekiz çocuğundan bir kız, söylensel bir rol üstlenmiştir. Bu kızın adı, "alacalı ışık" anlamına gelen Ala Nur idi. Onu bir ışık hüzmesi hamile bırakır ve bu da ancak, müslümanlar tarafından Ali ile özdeşleştirilen arslanın enkarnasyonu olabilir. Elbette ki bu durum, Türk mitolojisindeki değişik ata hayvanlarına dayanmaktadır.

Marquart, *Cuıvainis Bericht über die Bekelırung der Uigurerı* [Uygurların Din Değiştirmesi Hakkında Ğuvaini'nin Raporu], SPAW 1912, 28, s. 491. M. F. Granard, *La leğende de Satok Bogha Khan et l'histoire* [Satuk Buğra Kağan Efsanesi ve Tarih], J. A. 1900, s. 9-11. J.-P. Roux, *Faune et Flöre sacrees dans les societes altaicjues* [Altay Halklarında Kutsal Fauna ve Flora], Paris 1966, s. 345-48. Minorsky, *Hudud al-'Alam*, s. 278 ve 281.

Buku Kağan. Uygur tarihinin büyük şahsiyetlerinden biridir. Şüphesiz, kendisi Töleslerin Ediz boyunun bir mensubu olup, 795-805 yılları arasında hüküm sürmüştür. *Buku Kağan* muhtemelen Manihaizm inancına geçtiyse de, Şamanizmin etkisindeki bozkırları temsil eden en önemli figürlerden biri kalır. Kendisi efsane ve söylenlere konu olmuş ve neredeyse her yerde ve uzun bir süre etkili olmuşlardır. Ğuvaini onun hakkında yazılmış muhtemelen en kapsamlı, belki de en ayrıntılı raporu sunuyor. *Buku Kağan* iki —»Ağacın evliliğinden, bir —»Işık Hüzmesinin etkisi sonucu bir dalın içinde doğmuş (*buqu* sözcüğü çoğu kez "budak", "şişlik" olarak çevrilmiştir); duman deliğinden içeri süzülerek çadıra giren genç bir kızla evlenmiş. Bu ise dikey doğruyu, yani kızın gökten indiğini ifade eder. Bazı Türkler onun —»Afrasiyab olduğunu düşünür. —»Boy Söylenleri.

Ğuvaini, Böyle, *The History of the World-Conq.* [Dünya Fatihinin Tarihi], s. 54-57. G. Schlegel, *Die chin. Inschrift auf dem uigur. Denkmal in Kara Balgassun* [Karabalgasun'daki Uygur Anıtı Üzerindeki Çince Yazıt], Mem. Ste. Finno-Ougrienne, IX, 1896. Pelliot und Chavannes, *Un traite manicheen retrouve en Chine* [Maniheizm Üzerine Çin'de Bulunmuş Bir İnceleme], Joum. Asiatique, 1913, s. 177-79. Marco Polo, Paragr.

LIX (Hambis, *La Description du monde* [Dünyanın Tanımı], s. 71). Pelliot, *A propos des Comans* [Komanlar Hakkında], Jour. As. 1920, s. 131. Radloff, *Das Kudatku Bilig* [Kutadgu Bilig], s. 1 (Yuan che Kap. CXXII). Hamilton, *Les Ouighours* [Uy-gurlar], Paris 1955, s. 139-44. Abe Takeo, *Nishi Uiguru kokuş-iıı no kenkyu,* Kyoto 1955, s. 170. Kâşgarlı Mahmud, III, s. 285. Von Le coq, *Ein manichaisches Buchfragment aus Chotscho* [Hoço'dan Maniheist Bir Kitap Fragmam], V Thomsen'e Armağan Kitabı, Leipzig 1912, s. 147. Alföldi, *Die geistigen Grundlagen* ... [Düşünsel Esaslar ...], Forschungen und Fortschritte, VII, 20,1931, s. 278.

Büyü —»Şamanizm

Büyücü —»Şamanizm.

Cehennem. "*Cehennem"* sözcüğü Soğd kökenli şu ifadeler ile karşılanmaktadır: *Codex Cumanicus'da tamuk, Kitab al-idrâk'da tamuv,* Kâşgarlı Mahmud ve Houtsma tarafından yayımlanan lügatçede *tamu.* Bu sözcük oldukça geç bir zamanda ve muhtemelen yabancı bir dinin, büyük olasılıkla Budizmin etkisi sonucu ortaya çıkmıştır. Ne var ki, daha önceden Uybat Yazıtında ifade bulmuştur. Bir *cehennem* kavramı Türkler tarafından eğer biliniyorduysa, bu kavram sadece sınırlı alanlarda ve bir ceza anlamında kullanılmış olmalıdır. Buna rağmen, üçüncü bir kozmik basamağa geçiş yolunda, başka bir deyişle önemli bir rol üstlenecek olan yerin altındaki dünyaya geçişte büyük ölçüde katkıda bulunabil-miştir. Belki de, Abokan Yazıtında *ic yer* ("yerin içi") olarak karşımıza çıkan odur.

—»Ahiret; Dünyaya Bakış.

Grönbech, *Codex Com.,* s. 233. Kâşgarlı, cilt III, s. 234. Ca-feroğlu (*Kitab al-idrâk),* s. 97. Houtsma, *Ein türkisch-arab. Glossar* [Bir Türkçe-Arapça Lügatçe], s. 83. A. von Gabain,

Alttürk. Gram. [Eski Türkçenin Grameri], s. 339.

Dağ. İster kozmik bir *dağ* olarak dünyanın ekseni, imparatorluğun merkezi olsun, ormanlık bir yer, karla kaplı, ulaşılmaz ve gizemli, isterse göğe daha yakın yüksekçe bir yer olsun *dağ,* Türklerin dinsel tasarımlarında her zaman önemli bir rol oynamıştır. Eski dönemlere ait bilinen en tanınmış *dağ* —>Ötüken'dir. Ancak o dönemlerde bile onunla boy ölçüşen başka *dağ*'lar vardı: Çin yıllıklarında geçen P'o-teng-ning-li (But Tengri), "dik bir şekilde yükselen yüksekçe bir *dağ"* ve üstünde "ne bir ot ne de bir ağaç" büyür. T'u-küelerin atalarının mağarasının bulunduğu ve şüphesiz Turfan'ın kuzeyinde uzanan (Thomsen tarafından Tannu-Ola olarak teşhis edilen) Kögmen. Adından sıkça bahsedilen bu *dağ,* Ulan Bator Yazıtında bir dizi tanrı arasında anılan büyük tanrıdır. Ayıca bu *dağ,* Baş Kağan idaresindeki birinci Uygur döneminde de anılmaktadır ve şüphesiz Ötüken sıradağları içinde yer alır. Aynı dönemlerde ve daha sonra bazen başka bölgelerdeki *dağ'*lardan da söz edilir. Bunlardan biri, Çiğil ile Karluk bölgeleri arasında, Işık Göl'ün kuzeybatısında uzanmaktadır.

Metinlerde, kurban sunmak üzere *dağ*'lara yapılan hac yolculuklarından bahsedilir. Ne var ki, kurbanın dağa mı yoksa *dağ*'daki başka herhangi bir güce mi sunulduğu her zaman bilinmemektedir: bunlar çoğu kez genel kült mekanlarıdır. Halkların kökenlerine ilişkin söylenler öyle görünüyor ki, çoğu kez halkların *dağ*'larm arasına çekilip kendi içlerine kapanarak uzunca bir süre geçirdiklerinden ve genellikle bir hayvanın önderliğinde buradan çıkarak güç kazandıklarından bahseder. Boodberg sezgilerinden hareketle, "dağların arasından çıkışın Orta Asya'daki tüm söylencelerin özünü" oluşturduğuna inanır; karakteristik bir örnek olarak T'o-paları verir (bunlar kısa bir süre sonra Çin'in Weileri olacak olan Tabgaçlardır), fakat unutmamak gerekir ki, olaya tarihsel açıdan bakarsak eğer, T'u-küeler Altay dağlarında demirciydiler. Türklerin batıya girişi sonraları şu şekilde ele alınmıştır: Yakın Doğulu tarihçilere göre, Türkler kendilerini tutsak kılan kapıyı boz bir köpeğin önderliğinde zorla kırıp açmak zorunda kalırlar.

—► Yer; Boy Söylenleri.

—»Ötüken. Ayrıca: Liu, *Chin. Nachrichten* [Çin Haberleri], s. 10. H. N. Orkun, *Eski Türk Yaz.*, II, s. 161. Minorsky, *Hudud,* s. 299. J.-P. Roux, *Faune et Flöre* [Fauna ve Flora], s. 139. P. A. Boodberg, *The Language of the T'o-Pa Wei* [T'o-Pa Weilerin Dili], HJAS 1936, s. 167-85. Michael der Syrier in Dulaurier, Coll. *Hist. des Croisades* [Haçlı Seferleri Tarihi], Doc. Ar-meniens, Paris 1869, cilt I, s. 314. Bar Hebraeus, *The Chrono-graphy of Gregory Abûl Faraj* [Gregoryen Abûl Faraj'ın Tarihi], çeviren E. A. Wallis Budge, Londra 1932, s. 196.

Değişimler. Eski Türklerin tasarımlarına göre bir insanın öldükten sonra bir kuşa dönüştüğüne değil, aksine kuş biçimindeki —»Ruhun vücudu kendine özgü bir biçime girerek terk ettiğine inanıyoruz. Ancak varlıkların ve cinlerin temelden zoomorfik oluşu, eski dönemlerde olduğu gibi sonraları da insanın bir —»hayvana dönüşebildiği ya da daha doğrusu hayvan biçiminde görünebildiğini ortaya koymaktadır. Sık sık mecazlar, eğer bir insanı bir hayvanla kıyaslıyorsak, bu insanın o hayvan olduğu anlamına geldiğine inanmamıza yol açar; fakat hiçbir belgede her iki görünüm biçiminde bir varlık yer almamaktadır. Belki de Nestor-kroniğindeki bir raporda, bir Kuman prensinin likantropik olduğuna ilişkin bir anıştırma mevcuttur. Kurtlarla birlikte ulumak için geceleyin

kampı terk eden bu prens her ne kadar bir —»Kurda dönüşmüyorsa da, en azından onların arasına katılmaktadır. —»Uçmak.

Nestor-kroniği, L. Leger tarafından yapılmış Slavca Rusça metnin tercümesi, Paris 1884, Bölüm LXXXII, s. 212. Demirci. —»Şamanizm.

Demirci. —► Şamanizm.

Deve. *Deve* Türk halklarının ekonomisinde daima önemli bir rol üstlenmiştir. Denenin önemine işaret eden mevcut çok sayıda kanıt konusunda, Kâşgarlı Mahmud'u anımsamak yeterli olacaktır. Kendisi sözlüğünde *deveyi* en az altmış kez anmıştır. Ne var ki, mitolojide ve dini gelenekler içindeki önemi daha ziyade sınırlı olmuş olsa gerek ve biz onun ta-bulaştırıldığım varsaymalıyız. Çıkarsayabildiğimiz kadarıyla, *deve* diğer tüm —»Kurban Ritüelleri ve ölü için sunulan kurbanların dışında tutulmuştur. Elbette *devenin* etinin yendiğinden hiç söz edilmez, hatta müslüman muhabirler *deve* eti yemenin yasak olmuş olduğunu iddia edecek kadar ileri giderler. Örneğin Abu-Dulaf Mis'âr Ibn-Muhalhil bunu açıkça belirtir; Kırgız ve Çiğillerden bahsederken Yakut tarafından alıntılanır.

Çok eskiden, *Irk Bitig'de* geçen üç anekdot (kehanet) *deveye* yine de belli bir rol yükler. Bunların ikisi, tüm tuhaflıklarıyla ortaya sorunlar atmakta. Anekdotların birinde erdişi bir *deve* yer alır (bu özelliğiyle Türklerin seks idealine uygundur). *Devenin* salyası —»Gökyüzüne ulaşmakta ve —»Yeryüzünü ıslatıp kaplamakta. Bu ise, uyuyanları uyandırmakta ve yatanları ayağa kaldırmaktadır. Üçüncü anekdotta, bir hükümdarın oğlunun *(bey)* doğumu anlatılmakta. Bu, bir *devenin* doğumu ve bir tayın dünyaya gelişi ile aynı zamanda gerçekleşmektedir. Türk sözlü geleneğinde, bu gibi aynı anda olan doğumların her zaman bir anlamı vardır ve bazen akrabalık bağlan oluştururlar.

Tüm yasaklara rağmen *devenin* üstünde yatan insanların onunla akraba olabilecekleri düşüncesi, Satuk —»Buğra Kağan'a ilişkin öykü ile kanıtlanmaktadır. Büyük olasılıkla Satuk Buğra Kağan adı, onun ataları arasında bulunan bir *deveye* işaret etmektedir. Moğolistan'da kayalara yapılmış çi-zimlerle kanıtlanmış olan, *develer* arasında dövüş düzenleme geleneği, aynı şekilde (tüm hayvan dövüşleri gibi) şa-manist kökenli söylenleri veya boy söylenlerini akla getirmektedir.

Irk Bitig, Kehanetler 20 ve 5. Ferrand, *Relations de voyages et textes geographiques* ...[Seyahat Notları ve Coğrafya Metinleri], Paris 1913-14, cilt 1, s. 211. Ayrıca bakınız Kazvini, Wüstenfeld, Des Abu-Dulaf Mis'âr, Zeitschr. für verglei-chende Erdkunde II, Magdeburg 1842, s. 213. Appelgren-Kivalo, *Alt-altaische Kunstdenkmaler* [Eski Altay Plastik Sanatları], Helsingfors 1931, s. 77, 87. J.-P. Roux, *Le chameau* [Deve], Çent. As. Journ. V, 1959, s. 35-76. K. Menges, *Die INörter für Kamel* [Deve İçin Kullanılan Sözcükler], Ung. Jahr. XV, 1936, s. 517-28. Cauvet, Le chameau [Deve], 2 cilt, Paris 1925-26.

Doğan. —»Yırtıcı Kuş.

Dünyaya bakış. Çok muhtemeldir ki, eski Türkler kendilerine özgü ve dünyaya ilişkin bir bakış geliştirmekle kalmamışlar, bu ayrıca dünyaya bakış altında anladığımızla her zaman örtüşmemektedir. Uzak Doğu'nun etkisi altında bulunuyor-ken eski Türklerin tasarımları daha farklıydı. Batıya göçtükten sonra bu tasarımları değişmiştir, ancak ne ölçüde değiştiğini kesin bilmiyoruz. Orhon ve Ongin Yazıtlarının bizlere aktardığına göre, evren iki ana bölgeyi, yani yukarıda —»Gök ve aşağıda —»Yeri kapsamaktadır. Yerin altında, üçüncü bir kozmik bölgenin bulunduğu yolunda bir tasarımın varlığına ilişkin bir varsayım konusunda kesin bir dayanak mevcut değildir. Bu tasarım ancak sonraları çok önemli bir rol üstlenecektir, ne var ki çok sonra oluşmuş olmalıdır.

Gökyüzü yeryüzünü kaplamakta ve onu korumaktadır. Yeryüzü muhtemelen göğü taşımakta, fakat bunun nasıl olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Şüphesiz bu ikisi bir eksen ile birbiriyle bağlantılıdır. Bu eksen bir dayak da olabilir. Evrenin iki basamağı arasında bir bağ kurmak, ancak konuya hakim olanlar, yani hükümdarlar, göksel güçler ve cinler için mümkündür. Görünen o ki, kozmik düzen gök ile yer arasındaki dengeye bağlı. Felaketler şu tümceyle izah edilmektedir: "Gök ile yer arasında bir kargaşa yaşandığından ..." Kimi belirtiler, örneğin üst üste gelmiş kesitlerden oluşan bir eksen gibi görünen bazı çizimler, o dönemde birbirini takip eden basamaklardan ibaret bir gökyüzü tasarımının oluştuğuna işaret etmektedir. Ne var ki, bu tasarım henüz açık seçik bir şekilde ifade bulmaz. Çinlilerin dört köşeli yeryüzü ve bu dört köşenin üstünde yer alan daire biçimindeki gökyüzü düşüncesine, görünüşe göre Orhun' daki

Türklerde ve Yenisey'deki Kırgızlarda da rastlanmaktaydı. T'u-küeler ve Uygurlar (aslen Veda dilinden geçmiş, fakat şüphesiz Çin'den ödünçleme yoluyla girmiş olan) kaplumbağayı mezar taşlarında kaide olarak kullanmaktalar. Bu hayvan, biçimiyle göğü ve yeri temsil etmekte ve herkes doğrudan göğün altında, yeryüzünün ortasında yaşadığı gerçeğinin bilincinde. Çoğu kez, yeryüzünün dört köşesinden ihmal edilmiş bölgeler olarak söz etmekteler. Bu bölgelerin, gökyüzü tarafmdan korunmayan bölgeler olduğunu anlayabiliriz. Bu tasarım çok yaygın olsa gerek. "Köşe" anlamına gelen *bulung* sözcüğü yerine Uygurca'da "yan" anlamına gelen *yingak* sözcüğü kullanılmaktadır, ancak bu tam karşılığı olmasa gerek. Fakat Ermenice-Kıpçakca bir sözcük olan *bucah* uygun bir karşılıktır (OsmanlIların dilinde *bucak).* Tonyukuk Yazıtında, okyanusa uzanan bir — > Nehirden söz edilmektedir. Bu, Huang-ho deltası olabileceği gibi, erken ve klasik coğrafyada geçen ve tüm dünyayı kuşatan nehir-deniz (—»Nehir) tasarımına da karşılık gelebilir.

T'u-küelere göre, dünya doğan —»Güneşe göre düzenlenmiştir. Doğu her zaman "ön" olarak adlandırılmaktadır. Arka ise batıdır, yani batan güneş. Sağda, güneyde Çin ve solda, kuzeyde ise orman bulunmaktadır. Çin metinlerine göre, hükümdar oturduğunda sürekli doğuya yönelir, çadırın girişi ise doğan güneş yönündedir.

Bir Türk tarafından çizilmiş en eski dünya haritası Kâşgarlı Mahmud'un haritasıdır. Bu harita, yeryüzünü bir dairenin içinde göstermektedir. Dolayısıyla önemli bir değişikliği saptamaktayız ve bu şüphesiz müslüman etkisine, yani klasik Batlamyus tasarımına dayanmaktadır.

Ongin Yazıdan, satır I (G. Clausen, JRAS 1957, s. 3-4). Or-hon Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı. J.-P. Roux, *La religion des Turcs* [Türklerin Dini], Rev. Hist. Rel. 437, s. 15-19.

Ejderha. Büyük olasılıkla Türkler *ejderha* figürünü ve onunla ilgili tüm tasarımları Çinlilerden ödünç almışlardır; ona takılan eski isim, *luu* adı bunun bir kanıtıdır. Bazı gruplar bu tasarımların oldukça etkisinde kalmış olmalı ki, bugün bile Türkiye'de hâlâ Çin düşünce tarzına uygun söylenceler bulmak mümkündür. Kimi grupları ise *ejderha* fazlaca ilgilendirmemiştir; onlar fabllarda geçen ve yabancısı oldukları bu hayvanın yerine, özellikle Oniki Hayvanlı Takvimde görüldüğü üzere, başka hayvanlar koymuşlardır. Özbekler, AzerbaycanlIlar, Türkmenlerin bir bölümü ve Sinkiang Uygurları

ejderhanın yerine balığı, Hakaslar ise kertenkeleyi koymuşlardır. Kâşgarlı ise *ejderha* sözcüğünü (Arapça) timsah olarak tercüme etmektedir; bunu ise Türkçe'deki *ndk* sözcüğü karşılamaktadır. Batı Türk dünyasında *ejderhaya* ilişkin tasarımlar, büyük klasik kültürlerden olan İran ve Yunan kültüründen etkilenmiştir. Böylece spesifik bir tasarım oluşmuş ve bunu da aynı şekilde spesifik bir isim olan *evren* sözcüğü karşılamaktadır. Her ne kadar Pritsak, -**böri* (kurt) sözcüğünü Bulgar prensler listesindeki *veren* olarak alımlıyorduysa da, bu sözcük açıkçası *evren*in bir göçüşmesidir, dolayısıyla Türkçe'ye çok erken dönemlerde girmiştir. Etimolojisi bellidir: *evir* (dönmek) fiilinden *-en* ekiyle türetilmiş bir sıfat-fiildir. *Kutadgu Bilig'de* evren bilimine ayrılmış bir bölümde, bu sözcüğün asıl işlevi ifade bulur: "Bak, o sürekli dönen *ejderhayı* yarattı." Selçuklu dönemine ait resimler ile heykel ve seramiklerde, bazen bir kemerin ucunda, bazen de bir ağacın köklerinin dibinde temsil edilmektedir: uzun, yılan biçiminde bir vücudu olan ve eğilip bükülerek düğümler atan, başka bir deyişle kendi etrafında dolanan bir *ejderha.* Müslüman Türk kültüründe daha iyi gözlemlediğimiz farklı özelliklerinin yanı sıra, *ejderhanın* —»Yılan familyasından olduğu anlaşılmaktadır. O, yılanların kralı olup, görevi insanları yutmaktır. Rutubet ve yer altı dünyası ile ilişki içindedir. Buna rağmen -bugüne kadar görülmedik bir şekilde- kışı yerin altında geçiren ejderha ilkbaharda dışarı çıkar ve yazın göğe yükselir: Yani *ejderha* "iki değerlikli", kışın yerin altında yaşayan bir hayvan ve yazın en sıcak döneminde hüküm süren tanrısal bir hayvandır.

Pritsak, *Die sogenante Bul. Fürst.* [Sözüm Ona Bulgar Prensler Listesi] UAJB, 1954, s. 75-77. Kâşgarlı, I, 346, III, 156. Radloff, *Kutadgu Bilig,* St. Petersburg 1891-1910. Sir G. Clauson, *The earliest Turkish loan Words* [Türkçedeki İlk Ödünçleme Sözcükler] CAJ, IV, 1959, s. 174-87. M. F. Kırzıoğlu, *Gökten İnen Ejderha Efsanesi,* Yeni Meram, Jan. 1956.

Er ai. Erkeklik adı. Bu adın anlamı konusunda, bize yalnız eskice tek bir metin bazı bilgiler vermektedir: "İmparatoriçe olan annemi memnun edeceği üzere, küçük kardeşim Külti-gin erkeklik adım kazandı." Thomsen bile, her ne kadar konunun ne olduğunu tam olarak anlamadıysa da, bu erkeklik adımn gösterilen bir kahramanlık sonucu elde edildiğini tahmin etmişti. Metinlerde genellikle sadece bu adın geçiyor olması, o kişinin bundan böyle kullanmak zorunda olduğu asıl adın sonradan elde etmiş

olduğu bu erkeklik adı olduğunun ve başka bir biçimde adlandırılmış olsaydı dahi söz konusu kişinin yazgısının çok fazla değişmeyeceğinin kanıtıdır. Tarihsel ya da söylensel bu durumu analiz etmemiz

sonucu, bu adm gençlik yıllarında kazanıldığı, daha çok (savaşta ya da avdaki) ilk öldürme eyleminin ardından, genellikle de bir —»Hayvan ile yapılan ritüel bir mücadeleden sonra kazanıldığı kesinlik kazanmıştır - ki bu mücadele, o hayvanla cinsel bir birleşme anlamına gelmekteydi ya da söz konusu kişiye evlenme hakkım tammaktaydı. Bozkır sanatında, hayvanlarla yapılan dövüşleri betimlemeye, İslâm uygarlığının başlangıcına kadar Türkler büyük değer vermiştir. Her ne kadar farklı bir biçimde açıklanmaya çalışılıyorsa da (Kiseler, Laszlo, Alföldi), muhtemelen bu betimlemeler bir cinsel birleşmenin resmidir.

Orhorı Yazıtları, Anıt I, Kısım 31. Thomsen, *Inscriptions* [Yazıtlar], s. 108. J.-P. Roux, *Faune et Flöre* [Fauna ve Flora], s. 269-71. *Le combat d'animaux dam Fart et la mythologie irano-turcs* [İran-Türk Sanatı ve Mitolojisinde Hayvan Dövüşleri], Arts Asiatiques, XXXVI, 1981, s. 5. 11. G. Laszlo, *Steppenvöl-ker und Germatıetı* [Bozkır Halkları ve Cermenler], Berlin 1971.

Erlik, Erklik. *Erklik* "erkek", "eril" anlamına gelen *er* sözcüğünden oluşmaktadır. Erk "erkeklik", "kahramanlık", "güç" anlamına gelmektedir. *Erklik* (ya da *rkl* ses öbeğinin düşmesi sonucu *erlik)* "erkek, kahraman olma özelliğine sahip kişi" anlamına gelmektedir. Birçok Eski Türkçe metinde, *erklik* sözcüğü yalnızca kudretli şahsiyetleri nitelendirmek için kullanılmıştır. Ancak bu kişilerin dinsel açıdan hiçbir önemi yoktu (örneğin *Irk Bitig).* Yenisey Yazıtları bu açıdan bakıldığında pek açık değildir ve bazı şüpheleri içerir (İhe Aşete, Minusinsk, Altın Köl). (Baykal-Gölü'nde) Olkhon adasında bulunan kısa yazıttan, bu sözcüğün Venüs gezegenini anlattığı açıkça anlaşılır; ayrıca Uygur yazınında bu gezegen hâlâ aynı şekilde adlandırılmaktadır. 11. yüzyıla kadar Venüs "ışık yıldızı" (*yaruk yıldız)* (Luzifer), ve *çapları* (çoban) olarak adlandırılmaktaydı. Daha yakın dönemlerde ise (Akşam Yıldızı olan Venüs'ün yerine) *solbon* adıyla karşımıza çıkmaktadır. Sabah Yıldızı'nın sözümona bütün diğer yıldızları öldüren güçlü bir savaşçı olarak betimlenmesi, birtakım Çin mitolojileriyle ilintilendirilebibir. Erfc'in anlamı küıT ünkünden çok farklıdır. *Küc* sözcüğü daha yumuşak bir güç olan gök tanrının gücünü nitelendirmektedir.

Venüs'ün her sabah doğuda ufuk çizgisinin hemen üstünde gözükmesi, *Erklik'in* bir cehennem tanrısı olabileceği tasarımının oluşmasını sağlamıştır. Altın Köl Yazıtlarında, Erklik ölüleri canlılardan "ayırmakta" ve böylece bir çeşit ölüler tanrısı olmaktadır. Aynı şekilde, Venüs'ün savaşçı gücüne ilişkin tasarım yine Venüs'ün kötü cinlerin Kralı olduğuna ilişkin bir tasarımla karışabilmekteydi. Bununla birlikte, bu benzetme çok eskilere dayanmıyor olmalı: Kökenini Budizm'de arayabiliriz. Türk-Uygur Budist yazınında, *Erklik* Hintlilerin Yama diye adlandırdığı (bu konuda 1202 yılına ait belge mevcuttur) cehennemin kralı ile özdeştir. E*rklik'e* ilişkin bu yeni anlayış Türk dünyasının bir bölümünde muhafaza edilirken, diğer bir bölümünde kaybolup yitmektedir: özellikle Kâşgarlı Mahmud, bu anlayıştan artık habersizdir.

L. Bazin, *Über die Stemkunde in alttürkischer Zeit* [Eski Türk-ler Devrinde Gökbilim Üzerine], Akademie der Wissen-schaften und der Literatür, Abhandlg. der Geistes- und So-ziahviss. Klasse, 1963, 5, s. 575. Bang-von Gabain-Rachmati, *Türkische Turfan-Texte* [Türkçe Turfan Metinleri], VII, metin-no: 13 (SBAW Berlin 1936). A. von Gabain, *Inhalt und magi-sche Bedeutung der alttürkischen Inschriften* [Eski Türk Yazıtlarının İçerik ve Gizemli Anlamı], Anthropos, 48,1953, s. 554. J.-P. Roux, *Les astres,* Rev. Hist. du Religion [Yıldızlar], 1979, 2, s. 156-58.

Eskatoloji (Öbür Dünya Bilgisi). Her ne kadar, insanoğlunun nereye gittiği konusunda oldukça aynntılı bilgiye sahipsek de, dünyanın sonu konusunda hiçbir şey bilmiyoruz. Felaketler eski Türk yazıtlarında, çoğu kez —»Gök ve —>Yerin "düzensizliği" (Bazin) ya da "köklü değişikliği" (Thomsen) olarak açıklanmaktadır. Yani bizler dolaylı yoldan, nihai yıkımın bu uyuşmazlığın artmasının bir sonucu olduğuna inandırılıyoruz. Gerçekten anıtlardaki ortak bir metin ile Orhun'da bulunan iki metinde şu ifade yer almaktadır: "Ey Türk halkı, eğer yukarıdaki gök çökmemiş ve aşağıdaki yer batmamış olsaydı, senin devletini ve kuramlarını kim yıkabilirdi?" Fakat göğün çökmesi ve yerin batmasına, gerçekleşmesi mümkün bir ihtimal mi yoksa gerçekleşme olasılığı pek olmayan bir varsayım olarak mı bakıldığı konusunda hiçbir bilgi mevcut değil. Eğer göğün sonsuzluğu konusunda nasıl bir tasarım mevcut olduğunu biliyor olsaydık, bu soruya kısmen cevap verebilirdik. Moğol dönemi için bu tasarımların mevcut

olduğu bilinmekle birlikte, daha önceki dönemler için bir şey söylemek mümkün değil.

—»Ahiret; Tengri.

H. N. Orkun, *Eski Türk Yaz.*, anıt 1 ve 2, doğu yüzü, satır 22 ve 18, anıt 2, doğu, satır 30.

Evren Bilimi. —»Dünyaya Bakış.

Evren Doğumu. Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının ikisi de aynı kısa tümceyle başlar: "Yukarıda —»mavi —»Gök ve aşağıda yağız—»Yer oluştuğunda, ikisinin arasında -**Kişi*'nin (insan) oğulları ortaya çıkar. Kişi'nin oğullarına, atalardan Bumin Kağan ve İstemi Kağan hükmetmiştir." Bizim "oluştuğunda" diye tercüme ettiğimiz *kılın-* fiilidir. Bu, "yapmak, oluşturmak" anlamındaki *kıl-* eyleminin edilgen halidir. Şu halde anlam belirsiz kalıyor. Daha önce savunulan "yaratıldılar" şeklindeki tercüme için ise, kesin dayanak bulunmamaktadır. Aynı *kıl-* fiili metinlerin akışı içinde birkaç kez insanlar için kullanılmıştır. "Oluşturuldular", "... gibi oluşturulmadılar". *Evren doğum* konusunda sahip olduğumuz en eski yegâne Türkçe kanıtlar olan bu iki metin parçası, görünüşe göre kısa bir kronoloji sunmaktalar: önce kozmik bölgelerin oluşumu, sonra insanların ortaya çıkışı. Çinlilerin T'u-küeler üzerindeki etkisi, Şamanizmin öğretileri, çağdaş olaylara yapılan göndermeler ve daha sonraki aktarım, göğün ve yerin ayrılması suretiyle evrenin doğduğu şeklindeki görüşü kabul edilebilir kılmaktadırlar. Bir yaratılışa dair tasarım şüphesiz ancak sonraları ortaya çıkmıştır. 13. yüzyıldan önce genellikle çok zor teşhis edilebilmektedir, örneğin Bibliotheque nationale de France'deki *Oğuzname'de* geçen emir kipinde olduğu üzere. "Ol, dediler" Bir *evren doğumu* ya da en azından bir insan kökeni bilgisi tam da bu ifadenin önünde yer almalıydı, ancak kayboldu. "-1er" ile kastedilenin kim olduğunu bilmiyoruz. —►Boy Söylenleri.

R. Giraud, *Les Regnes* [Hükümdarlıklar], s. 107. J.-P. Roux, *La naissance du monde chez les Turcs et Mongols* [Türklerde ve Moğollarda Dünyanın Doğuşu], La naissance du monde, Paris 1959, s. 283-97. A.g.y., *Tengri*, Rev. Hist. Rel. CXLIX, s. 221-23. A.g.y., *La religion des Turcs de l’Orkhon* [Orhon Türklerinin Dini], Rev. Hist. Rel. 437, s. 12.

Geyik. *Geyiğin* adı olan *kiyik* sözcüğü, genel olarak av hayvan-lannı nitelendirmek için de kullanılırdı. Bu durum ise, bu —►Hayvanın oynadığı rol konusunda belirsizliklere yol açmıştır. Arkeologlar, bir kurban hayvanı olarak *geyiğin* —►Atın önceli olabileceğini belirtmekteler, ancak bu olsa olsa Prototürk halklar için geçerli olabilir. Kimi yazarlar için *geyik* —>Yerin simgesidir veya onunla aynı görülmektedir, fakat bu tam kesin değildir. Kaya çizimleri ve metinlerin kanıtladığı üzere, en azından onu avlamak serbestti ve *geyik* eti yemek büyük bir zevkti. *Irk Bitig'de, geyik* —»Gök Tanrı ile yakın ilişki içinde görülmektedir, ona —>*kut* (yaşam için yol azığı) verdiği gibi, bunu kuşlara, insanlara ve çiftleşme döneminde çıkardığı sesi duyan herkese vermektedir.

Irk Bitig, par. XV ve LXI. Alföldi, *Die geistigen Grundlagen des Hochasiatischen Tierstiles* [Orta-Güney Asyadaki Hayvan Biçeminin Düşünsel Esasları], Forschungen und Fortschrit-te, VII, 20, 1931, s. 278. A. v. Gabain, *Itıhalt und magische Be-deutung* [İçerik ve Gizemli Anlamı], s. 554.

Gizemli Sağaltım —»Şamanizm

Gök Gürlemesi. Fırtına ve ona eşlik eden en dikkat çekici olaylar olan yıldırım ve *gök gürlemesi,* eski Türk halklarını oldum olası derinden etkilemiştir. Kâşgarlı Mahmud'a göre, bunlar bizzat gök tanrı —»Tengri tarafından gerçekleştiril-mektedir. Bazı anekdotlar, (büyük bir fırtınanın eşlik ettiği) şiddetli, tekrarlanan ve uzun *gök gürlemesinin* ulu tanrının bir cezası olarak algılandığını göstermektedir. Muhtemelen *gök gürlemesi* daha o zamanlar kişileştirilmiştir: Yıldırım düştüğünde, Uygurlar oklarını gökyüzüne doğru çevirerek ona karşı yöneltmişlerdir. Volga Bulgarlarında, yıldırım düşen evin yakımna yaklaşılmaz; evi ve içerisinde bulunan insan ve eşya da dahil ne varsa terkederler. Şöyle derler: "Bu yer tanrının gazabına uğramıştır."

Z. V. Togan, Ibn Fadlan, s. 54. Macartney, *The Magyars in the ninth century* [Dokuzuncu Yüzyılda Magyarlar], Cambridge 1930, s. 288. S. Julien, Documents, s. 15. Kâşgarlı, cilt II, s. 356. Radloff, *Aus Sibirien* [Sibirya'dan], Leipzig 1884, cilt I, s. 127.

Gökkuşağı. Eski Türklerde, birçok tasarımın *gökkuşağı*yla ilintili olması gerekir. Gerçi biz bu tasarımları bilmiyorsak da, ona takılan değişik isimleri yorumlamak suretiyle tahmin edebiliriz. Orhon Yazıtlarında "gök köprüsü" diye adlandırılır ve muhtemelen bir —»Ata Kültü ya da bir yeni yıl kutlamasıyla ilintilidir. Kıpçaklarda ise, ayrıntısını bilmediğimiz bir söylen ya da efsanede geçer: Al-Gımati'nin *Kitâb al-idrâk* adlı yapıtı ve Zajaczkowski tarafından yayımlanan sözlükte şu ifadeyle nitelendirilir: "Benim *aba* ('abla, anne, sütnine') keçisini bağladı."

Orhon Yazıtları, metin H'nin sonu. Zajaczkowski, *Vocabulaire* [Sözlük], s. 10. Caferoğlu, Abu-Hayyan, s. 9. C. Huart, *Le moyerı de parverıir d la connaissarıce de la langue des Tıırcs* [Türklerin Dilini Öğrenmenin Yolları]. J. A. 1892, s. 331.

Gök Tanrı —»Tengri.

Göl. -»Kol.

Güneş. —»Kün.

Hayvanlar (Dünyası). İlk Türk dünyasında *hayvanlar* ilk sırayı alır. Her ne kadar Orhon ve Yenisey Yazıtları *hayvanlara* sadece sınırlı bir rol biçiyorsa da, kaya çizimleri ve boyalı mezar taşları hiç olmazsa sahip oldukları gizemli anlamı ortaya koymaktadır. Daha sonraki dönemde ise, *Irk Bitig* gibi bir yazıyı okumak, mitolojinin ne ölçüde *hayvanlarla* ilintili olduğunu anlamaya yeter. Kâşgarlı Mahmud birçok atasözü derlemiştir. Bu sözlerde *hayvanlar* benzetme örneği oluşturmaktadır. Benzer atasözlerini Tonyukuk Yazıtında bile bulmak olasıdır. 7. yüzyıldan itibaren ve daha belirgin bir şekilde 10. yüzyıldan itibaren insanlar *hayvan* adları almışlardır. Böylece, insan ve *hayvan* yaşamı arasındaki sıkı ilişkiye işaret eden belirtiler çoğalmaktadır: Türlerin mukayesesi (—»Simge *Hayvanlar)*, diğer türe katılım ve asimilasyona varan değişim. Fakat —>*Hayvan*ların rolünü tahmin etmek pek kolay değildir, özellikle de ilk döneme ait belgelerle sınırlı kalınırsa, yani İslâm kültüründeki pagan unsurlardan ya da etnografik araştırmalardan yararlanmak istenmiyorsa.

Her ne kadar belki de -»Kaplan bir istisna oluşturuyorsa da, *hayvanlar* hiçbir zaman —»Tanrı olarak görülmez. Fakat genelde insandan daha yükek

bir konumda yer alır. Çünkü insan, *hayvanlara* özgü yeteneklerin mükemmeliyetini (uçmak, yüzmek, sezme duygusu) ve dolayısıyla *hayvanın* üstünlüğünü bilir. *Hayvanların* sahip oldukları bu güçten faydalanmaya çalışmaktadır: *Hayvanların* kendisini ya da bazı organlarım —»Mantık veya büyü için kullanmak (örneğin *hayvan* şeklinde taşlar yağmur getirir; —»Yat), *hayvanlan* taklit etmek, onların biçimine girmek, onlarla anlaşma yapmak, oluşturdukları topluluğa katılmak. Çünkü tıpkı insanların dünyası gibi *hayvanlar* dünyası da boy, aile, lider, aziz, yani kutsal varlıklar (—>İduk) ile düzenlenmiştir. Elbette anlaşmalara (—»Bayrak; Boy Söylenleri) karşılık, birer savaş olarak kabul edilen anlaşmazlıklar da (—»Av Ritüel-leri) bulunur. En ekstrem durumda, *hayvanlarla* yapılan anlaşma söylensel bir annelik ilişkisine dayalıdır. İnsan kavmi, hükümdar, her birey bir veya birden fazla ata *hayvanından* (—»Boy Söylenleri) türemiştir. Kimi durumlarda bu akrabalık, *hayvanların* fiziksel ya da psişik karakteristik özelliklerini insana aktarmakta veya *hayvan* adları almalarını (—»O-ğuz Kağan) haklı göstermektedir. Bu akrabalık, benzer türü bir koruyucu ve bir lidere dönüştürmektedir (—»Böri; Boy Söylenleri). Ayrıca, insanlarla *hayvanlar* arasındaki engelleri azaltmaya, hatta ortadan kaldırmaya katkıda bulunmaktadır. İnsan, sırasıyla insan ya da *hayvan* biçimini alabilir, *hayvanlar* tıpkı insanlar gibi konuşabilir veya öyle davranabilirler (—»Dönüşüm). Gerçekte, bu karşılıklı etkileşim, yaşamın esastan birliğine olan inançla mümkün olmaktadır. Her ne kadar *hayvanlar* çok ayrı bir varlıksa da, aynı zamanda çok benzerdirler de. Sadece, vücudun fani olan dış biçimi farklılaşmaları mümkün kılmaktadır. Bunun altında ise en büyük gerçeklik, *hayvansal* gerçeklik ve biçimden başka bir şey olmayan başlıca biçim yatmaktadır. Dolayısıyla, en azından asıl ruh enkarnasyondan önce *hayvan* biçimine girer; bu ise şüphesiz ölümden sonra gerçekleşir (ruh uçup gider, bir doğana dönüşür) ve muhtemelen tüm yaşamı boyunca öyle kalır (—»Ruh; Uçmak). Bu ruh —»Gökten gelip, oraya geri döndüğünden, hayvanların bazen göksel olduğu düşünülür: Devletin —»Ata babası ve koruyucusu olduklarına göre, en azından göksel oldukları kesindir, çünkü kendilerine —»"Mavi", "göksel" anlamında —>kök sıfatı (—»Böri) yakıştınlmaktadır. Hayvanlardan zamanı bölümlemek (—► Zaman Bölümlemesi), ayrıca boylan kendi aralannda sınıflandırmak (—»Ongun) için de yararlanılır. Dolayısıyla, ongun olmak için gerekli tüm temel şartları yerine getirmekteler. Ongun hayvanı olduklarında, onları öldürmeye

müsaade edilip edilmediğini bilmiyoruz. Ancak totemizm, farklı boylara sınıflandırmayı gerekli kılmaktadır. Oysa Türk tarihi, daima az çok başarılı imparatorluk devşirme, kurma girişimlerinden ibarettir. Bu imparatorluklar yer definitionem anti totemisttir: Lider grubun totemini övmekte ve diğerlerininkini yermekteler.

Nihayet *hayvan*lar, —»Kurban aracılığıyla ritüelde önemli bir yer tutar.
Bibl. —»Tek madde başları.

Irk. Mutlu tesadüf, şans, iyi veya kötü olarak gerçekleşmesi gereken, ancak henüz bilinmeyen şey. lrklamak fiili "kehanette bulunmak, gaipten haber vermek" anlamına gelmektedir. Bu sözcük fevkalade ilginçtir, çünkü eski Türklerin mantığına ilişkin bir kitabın başlığında geçmektedir. Bu kitap İrk Bitig'dır, mutlu tesadüfün, şansın kitabı. Kitapta, kehanette bulunulan yazgımn iyi (edgü), fevkalade iyi (anyıg edgü), kötü (yablak veya yabız) ve fevkalade kötü (anyıg yablak) olabileceği belirtilmektedir. Görünen o ki, bu kavram ülüg ile kanştırılmamalıdır. Ülüg de "şans" anlamına gelmektedir, fakat daha çok yazgı anlamında, etkisi daha ziyade metafizik alanında görülen yazgı. —»Mantık; Yazgı.

H. N. Orkun'da Irk Bitig.

Işık. Önemli bir dölleyici güç olarak ışık çok sayıda Türk söyleninde karşımıza çıkmaktadır, kimi zaman çok genel ifadelerde, kimi zaman ise —»Ay veya —»Güneş ışığı şeklinde. Bu durumda çoğu kez, kadınları ziyaret eden doğaüstü insan veya —»Hayvanla eş anlamlıdır; bazen de kadınla karışmakta veya kadında kendini dışa vurmaktadır. Işık, bazı durumlarda san renk (sarı) veya altın (altun) ile tasvir edildiğinden, onu, unvanlarında bu sözcüklerin yer aldığı kişilerin isimlerinde ya da halkların adında görmek de mümkün. —»Ay; Kün; Boy Söylenleri.

Bkz. bibl, tek madde başları.

İdi. Kâşgarlı Mahmud'a göre "Hükümdar, Efendi,Tanrı". Bu, idâ, idi, iti, ita, iya, iyi, seyrek olarak iga, ika, id olarak da rastladığımız bir sözcüğün eski biçimidir. Bu sözcük, şüphesiz Kaşgarlı'nın idhuq diye yazdığı ve

önceleri aynı kavramı ifade etmiş olması gereken -*İduk ile ilintili olmalıdır. İdhi özellikle budun bilimi sayesinde tanınmıştır ve Türkçe' ye geçmiş Moğolca-Tunguzca bir sözcük olan ajan ile ya da idi'den türetilmiş izik biçimi ile nitelendirilmektedir. Başlangıçta idi sözcüğüyle ne anlatılmak istendiği henüz açıklığa kavuşmamıştır. Şüphesiz bu sözcükten, 11. yüzyılda ve takip eden dönemde Türk ve genel itibariyle Asya ve Sibirya halklarının dinsel tasarım dünyası için önem taşıyan klasik anlamda bazı şahısları, "mal sahibi" diye adlandırılan bazı şahısları anlayabiliriz. Ancak itiraf etmeliyiz ki, bu konuda daha açık seçik olan Moğol döneminden öncesine ait pek bilgi sahibi değiliz. Bunun nedeni, kısmen Türkçe metinlerdeki boşluklar, kısmen de yabancı muhabirlerin konunun ne olduğunu doğru anlamamış olmalan ve onları kötü ruhlar, tanrılar veya cinler olarak tanımlamalarıdır. Dolayısıyla biz onları, ancak sonraki dönemlere ait bilgilerden hareketle açıklayabileceğiz. Temel düşünce çok basittir: Her nesne, her mekan içinde sadece bir töz, bir varlık, bir ruh barındırmakla kalmıyor, ayrıca değişik zamanlarda değişik biçimlerde tasarlanmış daha üst bir güce de bağlı oluyor. îdhik (izik veya ajan) diye adlandırılansa işte bu ruhlar ve güçlerdir. Bunlar mekanların ve nesnelerin "asıl sahipleredir. Elbette bunların varlığı, var olan her şeye karşı insanın belli davranış biçimleri göstermesini şart koşar. Ritü-ellerin çoğunu, alınması gereken önlemleri ve yasakları motive eder.

Kâşgarlı, cilt 1, s. 87, 330. Caferoğlu, Abu-Hayyan, Kitâb al-idrâk, s. 37. A.g.y., Uygur Sözlüğü, 3 cilt, İstanbul, 1934-38, s. 74. A. von Gabain, Alttürkische Grammatik [Eski Türkçenin Grameri], s. 310, 312. E. Lot-Falck, La notion de propriete et les esprits-maîtres en Siberie [Sibirya'da Mülkiyet Kavramı ve Efendilik], Rev. Hist. Rel. 1953, CXLIV, s. 172-97. Sieros-zewski, Du chamanisme d'apres les croyances des Yakoutes [Yakutların İnanışlarına Göre Şamanizm], Rev. Hist. Rel., 46,1902, s. 204-33, s. 299-338.

İduk. id- gövdesinden hareketle fiilden yapılmış isim olup, per-fekt-partizip (esas fiil) özelliği taşımaktadır. Genellikle "sac-re" (kutsanmış) olarak tercüme edilmiştir; bu yanlış değilse de, yetersizdir ve daha çok sözcüğün ikincil anlamını yansıtmaktadır. İd- eski Türk yazıtlarında bile yer almaktadır. Anlamıysa, yenilgiye uğramış bir halkı "serbest bırakmak , daha

yaygın olan anlamı ise "göndermek". Kâşgarlı Mah-mud bu ifadeyi "göndermek, serbest bırakmak" şeklinde yorumlamaktadır. Yazar, "şans getiren ve kutsal olan her şey" iduk'tur diye açıklar ve şöyle devam eder: "Rahatsız edilmeyen, kendi halinde huzur içinde bırakılan her hayvan bu niteleme sıfatını taşır. Bu hayvana ne yük taşıtılabilir, ne sütü sağılabilir ve ne de yünü kırpılabilir. Sahibinin vermiş olduğu bir sözden ötürü, bu hayvan güdülür ve korunur." İduk'un bu özelliğine ileride geri döneceğiz.

8. yüzyıla ait yazıtlarda (Maniheizm öncesi Uygurlara ait yazıtlar değil) iduk >Yer ve —>Su" (iduk yer-sub) ikiciliğinin, —»Ötükenın (iduk Ötüken), Tamir —»Nehrinin kaynağının (Tamir iduk baş), aynı şekilde bir başka kaynağın (iduk baş) niteleme sıfatıdır. Elbette son örnekte olduğu gibi, burada su kaynaklan ya da aksine Tamir Nehrinin kaynağı veya belki de bir dağ silsilesinin uzantısı söz konusu olmalıdır: Taryat Yazıtında Baş Kan iduk baş ("Baş Kan'ın kutsal başı") ifadesine rastlarız, bu ise kısaca idukbaş ("kutsal baş") diye adlandırılan Ötüken yiş baş'a ("Ötüken Ormanının başı") karşılık gelmektedir. Bir kez de gök tanrı —»Tengri bizzat bu şekilde adlandırılmaktadır. Bütün bu yerler (loci) arasında en sık bahsi geçen yer-sub'dur, ancak yeri en az belirlenebilendir, meğer ki, R. Giraud'un yaptığı gibi yer-sub yalnızca tek bir yer, yani Ötüken Ormanı ve tek bir nehir, yani Tamir Nehri veya daha çok onun kaynağı olarak yorumlansın. Bu ise kesinlikle mümkün gözükmemektedir. İd- fiilinin yazıtlarda nasıl kullanıldığına bakılacak olursa, yukarıda belirtilen yer adları sadece iki şekilde okunabilir: "gönderilen yerler" veya "serbest bırakılanlar". İlk yorum bir anlam ifade etmiyor, İkincisi ise tümüyle tatmin edici. Söz konusu olan yerlerin "serbest bırakılması" demek, onların "kutsanması" anlamına gelir. Yeterince açık-seçik belgeler sayesinde, her ne kadar ancak yakın tarihli kaynaklarda belirginlik kazanıyorsa da, bir mülkün nasıl "serbest bırakılacağı" hakkında bilgi verebiliriz: Bir parça toprağı numinos ilân edip ayırırsınız. Bu demektir ki, orada dünyevî hiçbir eylemde bulunulamaz; orada yaşayan hayvanlar öldürülemez, orada yetişen bitkiler kopanlamaz vs. Ötüken'deki dağlık orman veya Tamir Nehrinin kaynağı gibi böyleşine ayrıntılı belirtilmiş (ve yayıldıkları alan az çok sınırlı) bu yerlerde bunun nasıl gerçekleştirilebileceğini kolayca tasavvur edebilirsiniz, ancak "yer ve su" söz konusu oldu mu, bu çok daha zordur. Elbetteki, "yer ve su" dünyanın bütünü ile örtüşmüyor, hatta halkın tüm

topraklarıyla bile örtüşmüyor: Metinlerde —►"Yer" ve iduk yer-sub birbirinden itinayla ayırt edilmektedir. Fakat aynı şekilde kesin olan bir şey daha var, o da yer-sub dendiğinde, geniş kapsamlı bir bütünün, şüphesiz imparatorlukta "serbest bırakılmış" tüm yerlerin söz konusu olduğudur. Türklerin bu iduk yer-sub'n, Farsça'daki "İsfahan'ın yeri ve suyu" terimine veya Moğolların Gizli Ta-rihi’nde belirtilen "Çin halkının yer ve su cinleri"ne karşılık gelmektedir. Sonuç olarak, -Barthold'un görüşünün aksine-yer ve su cinlerinin bütünü söz konusudur, yoksa bölünmez bir tann değil. Fakat tıpkı farklı akrabaların biraraya gelerek bir boyu oluşturduğu gibi, bu bütünü de bir kişi oluşturmaktadır. Yazıtlarda arka planda her zaman mevcut olan, fakat nadiren eylemde bulunan Tengrinin, yalnızca iki olayda müdahale etmesi dikkat çekmektedir: ya prensi etkilemek için - ki bu durumda tek başına ortaya çıkmaktadır- ya da tüm halkı etkilemek için - bu durumda ise her zaman iduk yer-sub ile birlikte görülmektedir. Tengri olmaksızın gerçekleşmesi mümkün olmayan ve Halkın doğrudan kendisini ilgilendiren bir önlem alması ya da bir teşebbüste bulunması gerektiğinde ancak, Tengrinin tüm halkı etkilemek için müdahalede bulunduğu apaçıktır.

Her ne kadar ilk bakışta öyle görünse de, İduk kavramı burada —»-idi, "mal sahibi" kavramıyla tezat oluşturmamaktadır. Gerçi her nesnenin, her yerin bir sahibi (idi) vardır, ancak sadece bağlantılı oldukları devlet ya da boy için özel bir önemi olan mal sahipleri İduk olarak adlandırılmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud serbest bırakılan yerlerden değil, bilakis serbest bırakılan —»Hayvanlardan söz eder. Ayrıca, bahsi geçen hayvanların tıpkı o yerlerde tanıdığımız hayvanlar gibi aynı ayrıcalıklara sahip olduklarım görmekteyiz. 8. yüzyılda, bazı hayvanları sürüden seçip ayırmak suretiyle onları diğerlerinin kaderinden kurtarma geleneğinin var olup olmadığını bilmiyoruz. Ne var ki, bunun Türk gelenek ve göreneklerinde günümüze kadar ulaştığından hareket edecek olursak, böyle bir geleneğin var olduğunu tahmin edebiliriz. Bu konuda Irk Bitig 10. yüzyıla ilişkin kesin bir kanıt sunmaktadır: "Beyaz ve benekli bir inek ... beyaz ve benekli bir buzağı dünyaya getirdi. Bu buzağı İduk olarak kullanılacaktır." Beyaz, ancak beneksiz renk daha sonralan sık sık "kutsanmış" hayvanların rengi olmuştur.

Türklerin, sahip oldukları mal mülk arasından belli sayıda nesne ve yeri seçip ayırmaya iten çok sayıda neden mevcuttur: Olağanüstü özelliklere sahip hayvanlara, özellikle Numen kabul edilen yerlere karşı duyulan saygı (mezarlar, devletin merkezi, kutsal su kaynağı, o boyun beşiği), soylarının tükenmesine yol açmaktan, çok fazla üremesinden çekinmek; sürülerin sahibi olan tanrıların ve ölmüş hükümdarların paylarına düşene kavuşmaları; gerek hayvan gerekse insan topluluklarında mevcut olan hiyerarşinin tanınması, ki bu topluluklarda diğerlerine kıyasla kimi bireyler ayrıcalıklı haklara sahiptir. Kimi zaman kaynaklarda belirtilen bütün bu nedenler birarada var olabilmişlerdir. Daha uygun bir ifade bulunmadığından "takdis" olarak adlandırdığımız bu eylem, elbette ritüeller olmaksızın gerçekleşmiyordu. Ne var ki, bu eylem sırasında yerine getirilen ritüeller konusunda elimizde tek bir eski doküman dahi bulunmamaktadır. 13. yüzyıl tarihçileri ve seyyahları, benzer ritüellerle ilk kez Moğollarda karşılaştıklarından bahsederler. Türklerle ilinti kuranlar ise daha sonraki yüzyıllara aittir, özellikle 19. ve 20. yüzyıllara (Georgi, Pallas, henüz 18. yüzyılda Gmelin).

idi konusundaki bibliyografyanın dışında ayrıca bakınız Kâşgarlı, 1, s. 65. Tonyukuk Yazıtı, satır 42. Irk Bitig, XLI (H. N. Orkun, II, s. 83). Barthold, Histoire des Turcs d'Asie centrale [Orta Asya Türklerinin Tarihi], Paris 1945, s. 12. R. Giraud, Les Regnes [Hükümdarlıklar], s. 104. J.-P. Roux, Faune et Flöre [Fauna ve Flora], s. 171, 177. A.g.y., Les inscriptions de Bugut et de Tariyat [Bugut ve Tariyat Yazıtları], s. 459.

Kader. Paleolitik-Türk yazıtlarında bile sık sık geçen şu iki sözcük, insanın kaderiyle ilintili olsa gerek: kergek ve ülüg.

Ülüg sözcüğü, sunulan avantajın içindeki "talih", "kader"dir. "Ayırmak", "bölmek" anlamındaki iil- gövdesinden yapılmış olup, "herkesin hissesine düşen pay" anlamına gelmektedir. Buna göre, her bireyin ya doğumuyla birlikte ya da sonradan, ileriki yaşamında kendisine faydalı olacak, belli bir miktarda talih, kısmet sahibi olduğunu düşünebiliriz. Bunların kendini yenileyip yenileyemeyeceğini bilmiyoruz. Muhtemelen, bir kez tükendi mi, artık iyi bir şeyin beklenemeyeceğini düşünebiliriz. Çoğu kez —»Kut ile, yani yaşam iksiri ile bir arada bulunmasından dolayı bir sıkıntı doğmakta,

ancak bu eş anlamlılık değildir. Metinlerde örneğin şöyle geçer: "—»Tengrinin buyruğu (yarlık) üzerine, kut ve ülüg sahibiyim." İlk ifadenin varlığı ve ikinci ifadede dile getirilenin tanrısal kaynaklı oluşu, "talih"in de tanrının bir lütfü olduğunu muhtemel kılmaktadır.

Başka bir yerde de kullanılan kergek sözcüğü, özellikle kergek bol- veya kergek bul- ifadesinde geçer (ikinci sözcüğün ünlüsü o veya u olabilir) ve "ölmek" için kullanılan isimlerden biridir. Kutadgu Bilig ve sonraki kaynaklarda, "zorunluluk" veya bir sıfat şeklinde "zorunlu" olarak tercüme edilmektedir. Henüz 8. yüzyılda bu iki anlama sahip olduğu kesindir. Eğer sözcük bir isimse, bu durumda ifade kergek bul-dur, "zorunluluğu bulmak"; yok eğer bir sıfatsa, kergek bol-dur, "zorunlu olmak". Her iki durumda da, ölüm kaçınılmaz bir yazgı olarak sunulmaktadır. Fakat en muhtemel olanı ilk biçimidir. Burada insan sadece, şüphesiz az çok kişileştirilmiş zorunluluğu yerine getirdiğinden dolayı ölmektedir.

R. Giraud, Les Regnes [Hükümdarlıklar], s. 111-13. Thomsen, Turcica, Mem. Ste. Finno-ougrienne, Helsingfors 1916, s. 49-51.

Kam. —»Şamanizm.

Kan. Her ne kadar Türkler büyük avcı ve savaşçı olarak sıkça kan akıtmışlarsa da, gerektiğinde büyük şahsiyetleri, kurban hayvanlarını ya da avlarım kan akıtmadan öldürmeye çok dikkat ettiklerini görmekteyiz. Örneğin bir yayın kirişiyle veya ilmikle boğmak, boğazlamak, vurarak öldürmek, taşlamak, bir damarım kesmek, kalbini söküp çıkarmak veya üstünde tepinerek öldürmek. Bütün bu karmaşık yöntemler sonucunda kan vücudun içinde kalır ve tek bir damla kan bile akmaz. Gerçekte Kâşgarlı bize taşlanan tilki ve yaban domuzlarından bahseder; kayalara yapılmış çizimlerde hayvanların üstünde sallanan topuzları görmekteyiz; daha sonraki dönemlere ait tarihsel örneklerde, yukarıdaki yöntemlerden biri kullanılarak öldürülmüş prensler mevcuttur; nihayet birkaç metin olayın nasıl cereyan ettiğini betimler. "Oğuzlar" der İbn Fadlan, "boğazlamazlar. Koyunun başına vururlar sadece, ölene kadar." Ve İbn Fadlallah al-'Umari Türklerden şöyle söz eder: "Bir hayvanı öldürmek için onun ayaklarmı sıkıca bağlar, elleriyle kalbini bulur ve hayvan ölene kadar yumruklarıyla

bastırırlar veya kalbini çıkarırlar." Sonuncu betimlemeye çağdaş seyahatnamelerde neredeyse kelimesi kelimesine rastlamak mümkündür. Kan akıtma yasağım ilk incelemiş kişi olan M. F. Köprülü, kurbanlık hayvanın ve hükümdarın kutsal oldukları ve bu nedenle böyle bir muameleye maruz kaldıkları görüşündedir. Fakat daha başka birçok örnekte de görüldüğü üzere, tanrısal bir güce sahip olan kan'm kendisidir, dolayısıyla onu akıtmaktan da çekinilir. Kâşgarlı tarafından kısım kısım alıntılanan ve Brockelmann tarafından da tekrar edilen eski bir Türk şiiri, görevini yerine getirmek istemeyen bir savaşçının fam'ıyla toprağı sulama cezasına çarptırıldığını anlatır. Eğer kan'ın, canlının ruhunu veya ruhlarından birini içerdiğini varsaymak için nedenlerimiz varsa, bu durumda muhtemeldir ki, kan akıtma yasağı da yer ile ilgili belli bir tasarımdan kaynaklanmaktadır.

M. F. Köprülü, La proibizione di versare il sangue ..., Ann. İst. Univers. Orient. di Napoli, N. S. I, Rom 1940, s. 15-23. Kâşgarlı, I, s. 494, 498, II, s. 343. Appelgren-Kivalo, Alt-altais. planches [Eski Altay Sanat Yapıtları], s. 218, 331. J.-P. Roux, La mort [Ölüm], s. 75-80. İbn Fadlan,, Paragr. 25. Z. V. Toğan, Reisebericht [Seyahat Notları], s. 23, 133. J.-P. Roux, Le sang. Mythes, symboles et realites [Kan. Efsaneler, Semboller ve Gerçekler], Paris 1988.

Kaplan. -»Kurtla birlikte bazı Türk söylenlerinde —»Aslarım önceli olması muhtemel olan kaplan, Irk Bitig'de geçen bir metinde özellikle vurgulanmaktadır: Başı sazların arasında, cesur ve kararlı, ağzı açık bir halde, düşük seviyedeki bir tanrının rolünü oynayabilirdi. Aym yapıtta birkaç sayfa ileride, tanrının (—»Tengri) biçiminde, pek tanınmayan bir "teselli kadınT'mn yamnda, sazların arasında bulunan (ya da sazların arasından doğrulan) belki de oydu. Belli bir popülariteye ulaşmış olan, açlık çeken kaplana gösterilen merhametten, Budizm etkisinde kalmış bir Uygur metninde söz edilmektedir. —»Tanrılar.

Irk Bitig, kehanet 10 ve 38. A. von Gabain, Alttürkische Grammatik [Eski Türkçenin Grameri], s. 270.

Kardeşlik —»Ant.

Kartal. —»Yırtıcı Kuşlar.

Kaz. Yanılgılar sonucunda, kazın rolü çoğu kez kuğu tarafından üstlenilmiştir. Türklerin Alp Er Tonga olarak tanıdıkları, Afrasiyab adlı kahramanın kızının adının Kaz olduğu söylenir. Kâşgarlı Mahmud tarafından aktarılan bir söylenceye göre, bu genç kız bir —»Nehrin kıyısına, sonradan kendi adım taşıyacak olan bir kale inşa ettirir. Bu muhtemelen, "kuğu gölü" temasına yapılmış en son araştırmadır. Bu tema Dede Korkut Kitabı'nda çarpıtılmış bir anı olarak ve daha sonraları değişik biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Eski ya da çağdaş Türk öykülerinde, kadınlar sık sık kuğu veya kazlara benzetilmektedir. İrk Bitig'de kuğu gizemli bir rol üstlenir. Bir adam ava çıkar ve atı yolunu kaybeder. Yolda bir kuğuya rastlar. Kuğu onu kanatlarının üstüne oturtup, anne ve babasının yanına götürür. Daha öncesinde ise Çin yıllıklarında, T'u-küelerin ilk kralının bir oğlunun ve bir yaz ya da kış tanrısının bir kızının nasıl kuğuya dönüştüğünden bahsedilir.

Kâşgarlı Mahmud, III, 149, 151. Irk Bitig. Par. XXXV (H. N. Orkun, cilt II, s. 89). Liu, Chin. Nachricht. [Çin Haberleri], s. 6. J.-P. Roux, Faune et Flöre [Fauna ve Flora], s. 348-55.

Keçe. —»Kutsal Yağ Sürülerek Tahta Çıkma.

Kehanette Bulunmak. —»Mantık.

Kemik. Kemiklerin canlının biçimine sahip olduğuna ve görünüşe göre onun esasını oluşturduğuna inanılmaktaydı, çünkü ancak onlar vasıtasıyla hayata geri dönmek ya da yaşamın devamı mümkün gözükmekteydi. Dolayısıyla ölü hayvanların veya insanların kemikleri, eğer mümkünse itinayla muhafaza edilirdi. Tersine düşmanların cesetleri —»Ateşle tahrip edilmeye çalışılırdı. Kusursuz iskelet özellikle itibar görmektedir. Bunun için kemiklerin üzerindeki et ayrılır. Bu ise kazımak, ağaçların üstüne yerleştirmek veya onları bozkırdaki —»Hayvanlara terketmek suretiyle yapılırdı. Eğer bu ihmal edilirse, kemiklerin mezarda zarar görmeden muhafaza edildiğine inanılırdı, çünkü mezar yeri itinayla gizli tutulur ve

düşmanlara karşı savunulurdu. Hatta düşmanların mezarları tahrip edilmeye çalışılırdı. Kimi hallerde sadece kafatasları bu itinalı muameleye tabi tutulurdu. Muhtemelen bu tasarımlar nispeten yeni ve genelde yaygın değil; en azından, cesedin yakıldığı diğer tüm cenaze ritüelleriyle çelişmektedir. Özellikle fala bakmakta kullanılan aşık kemiklerinin önemli bir işaret olmaları gerekir. Bunlar Irk Bitig'de "altındandır. Sonraları Türkler kendi halklarım veya soylarını "kemik" olarak adlandırırlardı.

—►Baş; Ölünün Gömülmesi.

J.-P. Roux, La Religion des Turcs et de Mongols [Türk ve Moğolların Dini], Paris 21984. A.g.y., Une survivance des tra-ditions turco-mongols chez les Sefivides [Safevilerde Türk ve Moğol Geleneklerinin Sürmesi], Rev. Hist. des Religions 1973, s. 11-18. A.g.y., A propos des osselets de Gengis Khan [Cengiz Kağan'm Kemikleri Üzerine] Festschrift Sinor. Tractata Altaica, Wiesbaden 1976, s. 557-568.

Kergek. —»Kader

Kişi. Kişi inşam, şahsı, bireyi nitelendirmektedir. Orhon Yazıtlarının "Orhun'un Genesis'i" diye adlandırılan ilk satırlarında, —»Gök ve —►Yerin oluşumunun ardından kişi oğlunun, yani "insan oğullarT'mn, "insan'Tarın yaratıldığı anlatılmaktadır. Kişinin söylensel bir şahsiyeti, başka bir deyişle ilk canlıyı temsil etmesi pek ala mümkün gözükmektedir.

Orhon Yazıtları, anıt I, satır I.

Kök. —►Mavi, gök mavisi, —►Gök. Şüphesiz Çinlilerin etkisi sonucu, renklerin sembolizmi Türk dünyasında önemli bir rol üstlenmiştir. Birçok Türk dilinde —»Göğü nitelendiren kök sözcüğü, ilk başta göğün, yani büyük tanrının isimlerinden yalnızca biriydi. Aynı şekilde göğün seçilmiş halkı olan Türk halkını ve gökten gelen kimi nesneleri, özellikle kurdu, Kök —>böri, "mavi kurdu" nitelendirmekteydi. Bibliotheque nationale de France'deki Oğuzıame'de, —»Işık da "mavi" olarak adlandırılmaktaydı: Bu bilgi önemlidir, çünkü güneş ve ay ışıkları ile mavi renkteki nesneler arasındaki sıkı ilişkileri ortaya koymaktadır. Moğol döneminde ve daha

sonraki dönemlerde açık seçik bir şekilde ikiye ayırarak, "tanrı" için —>Tengri ve "mavi" için kök sözcükleri kullanılsa da, durumda esas itibariyle fazlaca bir şey değişmez. —>Boy Söylenleri.

Bkz. bibi, tek madde başları.

Köpek. Tıpkı kurdun (—>böri) olduğu gibi, Köpeğin de eski Türklerin mitolojisinde benzer bir yeri vardır ve belli ölçüde onunla yer değiştirebilir. Ancak köpek çok daha önemsiz bir rol üstlenmekte ve oldukça seyrek görünmektedir. Batılı tarihçiler, Türklerin bir köpeğin liderliğinde asıl yurtlarından çıkarak Ön Asya'ya girdiklerini iddia etmekteydiler. Öyle görünüyor ki, onu kurtla karıştırmış olmalılar. Bu ise, Türkçe belgelerle kanıtlanmıştır. Çünkü köpeğin belli vakitlerde havlamasına belli anlamlar yüklenmiştir. Ne var ki, bu husus bugün açık bir şekilde ortaya konamamaktadır. T'u-küelerde [kızılımsı kahverengimsi bir renkte yağan] kan yağmuruna bir köpek havlaması eşlik eder ve kısa bir süre sonra hükümdar ölür. Volga Bulgarlarında, köpek havlaması uğurlu bir işaret olarak kabul edilmektedir. Köpeğin Bulgarlar ve Kumanlar, başka bir deyişle batıdaki halklar tarafından kurban edildiği kanıtlanmıştır. Fakat Uzak Do-ğu'daki çağdaş Türk halkları tarafından da kurban edilmesi ve modern Sibirya'da da az çok rastlanıyor olmasından yola çıkarak, bu konuda elimizde yalnızca yakın zamana ait bilgilerin eksik olduğunu söyleyebiliriz.

İbn-Fadlan, par. 51. Liu, Chin. Nach. [Çin Haberleri], s. 183. D. Sinor, Quelques passages relatifs aux Comans [Romanlara İlişkin Birkaç Pasaj], Silver Jubileum vol. of the Zinbun Ka-gaku Kenkyusgo, Kyoto Univ. 1954. Z. V. Togan, İbn-Fadlan, s. 56. E. Tryjarski, The dog in the turkic aera [Türk Bölgesinde Köpek], Central Asiatic Journal, XXIII, 1979.

Kötü Ruhlar. —»Tanrılar; Ruh; Yek.

Kurban. Kurban eski Türklerdeki en önemli kült eylemidir. Sunulan kurbanın ilk ve en önemli alıcısı -»Tengri, yani büyük gök tanrıdır. Bu duruma hem Doğu T'u-küelerde hem de Batı T'u-küelerde, ayrıca daha başka halklarda da, örneğin T'o-palarda rastlamaktayız. Çince metinlerde bu

konuyla ilgili bazı açıklamalar yer alır: "O vakte kadar, göğe sunulan kurban konusunda [...] T'o-pa kralı şu ritüeli yerine getiriyordu: Gün doğmadan önce, baştan aşağı silahlanmış bir şekilde, peşinde yirmi biniciyle birlikte atının üstünde tepenin etrafını dolamyordu. Ardından tepenin üstüne çıkıp kurbanını sunuyordu. Sonunda at üstünde tepenin etrafını bir kez daha dolaşıyordu." Bu merasimin adına "göğün etrafını dolanmak" deniyordu. Diğer taraftan, T'o-paların en büyük tanrıya tapınmak için kurban kesilen bir eve sahip oldukları anlaşılıyor. T'u-küeler ise "gök tanrıya kurban sunmak için üçüncü ayın ortasında toplanırlardı..." Çok sayıda koyun ve atı keserlerdi. Bu merasim bir —»Dağda, ancak daha çok Tamir —»Nehrinin kıyılarında gerçekleşirdi. The-ophylaktos Simokatta, Türklerin tanrıya at, öküz ve koyun kurban ettiklerini belirtir.

Daha birçok güce kurban sunulurdu. Çinliler, T'u-küelerin ikinci ayda, Ay'ın üçüncü günü "kıra açıldıklarında" kestikleri kurbanları kime sunduklarını belirtmiyorlar. Fakat yedinci ayın yedinci gününde —»Ata babaya kurban sunulduğunu biliyorlar. Dediklerine göre, kağanın bizzat kendisi atalar mağarasına kurban kesmek için önderlik ediyormuş. -»Yere sunulan kurban bu metinde dolaylı olarak belirtilmekte, bir başka metinde ise göğe sunulan kurbanla birlikte teyit edilmektedir. Zaman zaman sunulan kurbanlar arasında en iyi bildiğimiz, ölü gömme (—»Ölünün Gömülmesi) vesilesiyle sur ulan kurbanlardır; bu en sık rastlanılandı. Fakat bunun dışında daha niceleri vardı. T'u-küelerde, bir köprünün üstünde bir anlaşma imzalanmadan önce bir kır at kurban edilirdi. Uygurlarda ise kış gündönümünde hayvanlar kurban edilirdi. Beşinci ayın sekizinci gününde T'u-küeler cinlere, Kırgızlar da —»Suya ve —»Ağaçlara kurban sunardı. Yakut, Karlukların büyük bir —»Taşa tapındıklarını ve ona kurbanlar sunduklarını belirtir. Hoytu Tamir'de ise, yolun tehlikeli bir kısmında kurban kesildiğinden söz edilir. Henüz ilk döneme ait metinlerde, "adak adama"yı gerçekleşmiş bir dilek veya himaye altına alınmış olmak karşılığında edilen teşekkür olarak görmekteyiz.

Her ne kadar at en önemli kurban hayvanı olarak görünse de, daha başka hayvan türleri de kurban edilmekteydi. Daha önce de belirtildiği üzere, sığır ve koyun kurban edilirdi, hatta bazı halklar —»Köpek kurban ederdi, örneğin Kumanlar ve Bulgarlar. Muhtemelen at başka bir hayvandan,

şüphesiz boynuzu olan bir hayvandan sonra gelmekteydi. Kumanlar da at kurban etmekteydi. Onlardaki geleneğe göre at kazığa geçirilmekteydi ya da en azından derisi asılmaktaydı. Bu ise, o geleneğin daha önceki bir aşamasıydı. Wilhelm von Rubruck Kuman bozkırlarında yaptığı seyahat sırasında, "her dördü bir yöne bakacak şekilde, dört ayrı yönde gruplandırılmış olarak onaltı atın derisinin uzun sırıkların ucunda asılı" olduğunu görür. Bu, T'u-küelerde de benzer bir şekilde cereyan etmekteydi, onlarda özellikle koyun ve atların kafalan kazığa geçirilmekteydi.

Kurban [merasimlerini] kimin yönettiğini her zaman bilmiyoruz. Bazı durumlarda bu konuda şüphe yok: Ya hükümdarın kendisi ya da resmen bu işle görevlendirilmiş olan üst düzey yetkililerden biriydi. Fakat bu kişi, özellikle atalara kurban sunulurken eylemde bulunan kişi, bir aile kültünün baş rahibi değil mi? Özel olarak yetiştirilmiş kurban rahipleri, belki de —»Şamanlar, daha önce belirtilmiş olan Hoytu Tamir bölgesinde mevcuttu.

Liu, Chin. Nachrichten [Çin Haberleri], cilt 1, s. 9, 191,10, cilt

2, s. 500. Pelliot, Neuf Notes, T'oung Pao [T'oung Pao, Dokuz Not], 1929. Chavannes, Voyageurs chinois chez les Khitan et les Joutchen [Kitanlar ve Jütçenlerde Çinli Gezginler], Jour. As-iat. 1897, s. 440. A.g.y., Documents [Belgeler], s. III, s. 15. Boodberg, The larıguage of the T'o-Pa-Wei [T'o-Pa-Weilerin Dili], Harv. Journ. As. Studies, 1936, cilt 1, s. 178. J.-P. Rou<, Fautıe et Flöre [Fauna ve Flora], s. 189-223. Eberhard, Çin'in Şimal Kom., s. 59. Sinor, Quelques passages relatifs aux Comans [Komanlara Dair Birkaç Pasaj], Silver Jubilae of the Zinbun Kagoku Kenkyuoyo, Kyoto 1954, s. 370-75.

Kurbanlık Hayvan. —»Kurban; Hayvanlar Alemi.

Kurban Teşhiri. —»Mantık.

Kurt —»Böri

Kut. Genellikle "servet", "şans" diye tercüme edilen kut sözcüğünün asıl anlamı çok tartışmalıydı. Kimi metinlerde, kut aynı zamanda -uyarlık

(tanrısal buyruk) ve şans (ülüg) ile birlikte çağrılmakta, daha başka metinlerde ise onunla birlikte aynı anda —»Tengrinin gücü (kiic) zikredilmektedir. Dolayısıyla belirsiz olan bir şey yok. Metinlerin incelenmesi sonucu kut sözcüğünün anlamı belirginleşmekte ve insana gelen ve içine yerleşen gücün, insan kaynaklı olmayan özel bir güç olduğu anlaşılmaktadır: bir çeşit yaşam iksiri. Belli yapıtlar hiç ayrım yapmadan, hem kut sözcüğünü hem de Moğolca'da sıkça kullanılan ve aynı anlamı taşıyan su sözcüğünü kullanmaktadır. Kohvicz bunun, Tengrinin kağana özel bir lütfü olduğunu, F. W. K. Müller ise, bunun "haşmetli hükümdarı" yansıttığım düşünmektedir. Bu iki varsayım pek geçerli değildir. Elbette Orhon Yazıtlarından, kutun gök tanrı tarafından verildiğini ve hükümdarı etkilediğini anlamaktayız. Kut sayesinde hayatta kalmakta ve zafere ulaşmaktadır. Eğer gök "kutu onaylamazsa" hükümdarlık gücü son bulur, yani seçilmiş halkın egemenliği ve hanedanlığın —»Kaderi. Irk Bitig'de bir insan tanrıya rastlar ve ondan kutu diler. Böylece onun yardımıyla, kaybettiği gücüne tekrar kavuşur, uzun bir yaşama ve büyüyen hayvan sürülerine sahip olur. Fakat aynı Irk Bitig'de, Tengri kutu sadece sıradan bir insan oğluna vermiyor, ayrıca bir karaca yavrusu ve küçük bir kuşa da veriyor. Bu metinde yolun tanrısı da (—»Yol Tengri) belirir. Kendisi bir insan oğluyla karşılaşır ve ona şöyle der: "Hiçbir şeyden korkma, ben ona kutu vereceğim." Oğuzname'nin bir bölümünde, Urus Beyin oğlu Saklab hükümdarın huzuruna çıkar ve ona bağlı kalacağına yemin eder. Ona şöyle der: "Bizim kutumuz Sizin de kutunuz oldu." Kâşgarlı Mahmud birçok açıklamada bulunur ve kutun olası anlamlarım açıklığa kavuşturur: "Eğer tanrı kuluna kutu ve saadeti bahşederse, bu durumda onun işleri hep rast gider." - "Yüce tanrı onu rahmetine boğmuştur. Onun inayetiyle gökten kut ve saadet yağmıştır." Bir başka yerde ise, işleri rast gitmeyen bir insanın kut sahibi olmadığını söylemektedir.

Kut gökyüzünden "aşağı indiğinden", uçup gitmek suretiyle de yok olur. Kâşgarlı Mahmud bir yerde böyle derken, diğer bir yerde sönmüş olan bir kuttan söz eder. Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde bazen karşılaştığımız âhlâki görüş açısının sonradan sözlüğe girmiş olması muhtemeldir. Kendisi, bir misafir ağırlandığında veya büyüklere saygı gösterildiğinde, kutun geldiğini söyler. Kut gövdesinden kutlu sözcüğü yapılmıştır. Bu sözcük, kut sahibi kişiyi nitelendirmektedir. Orta Çağ'a ait sözlüklerin neredeyse hepsi

bu sözcüğü tanımakta ve onu "mutlu", "sevinçli" olarak tercüme etmekteler. Uygur beyi —>iduk kut sıfatını taşımakta ve birçok tarihi şahsiyet, kut sözcüğüne isimlerinde yer vermişlerdir.

Şüphesiz, bu kavram Orta Asya'da çok eskidir. Belki de, Jordanus'un Attila'ya dayandırdığı üzere, "felicitas"da bir kamt bulmak mümkündür. Her halükârda, bu kavram Hiung-nuların unvanında tcheng-li kutu chan-yu (Tengri kutu Chanyu) biçiminde geçer. Bu kavram belki de Farsça'daki chavernah (hvarnah veya xvarenah) ile bir sebep sonuç ilişkisi ya da bir bağlantı içindedir veya içindeydi. Corbin, bu Farsça kavramın "galip devlet" ve "şan şöhret"i içerdiğini belirtmektedir.

Yabancı etkisiyle, kut sözcüğüne daha başka farklı anlamlar da yüklenmiştir. Örneğin Uygur döneminde, bu sözcük Çin sözlü geleneğinin beş öğesini belirlemek için kullanılırdı.

Orhon Yazıtları, anıt II, doğu, satır 35, satır 20. Irk Bitig, par. 2, 15-47. Oğuzname, satır 190-193. Kâşgarlı Mahmud, I, s. 164, 200, 300, 320, 457 ve I, s. 92. A. Battal, îbnü Muhenna, s. 48. Grönbech, Komanisches Wörterbuch [Kumanca Sözlük], s. 204. Caferoğlu, Kitâb al-idrâk, s. 83. Houtsma, E in türk.-arab. Glossar [Bir Türkçe Arapça Lügatçe], s. 87. Hamilton, Les Ouighours [Uygurlar], Paris 1955, s. 89. A. von Gabain, Alt-türk. Grammatik [Eski Türkçenin Grameri], s. 331. Hommel, Zu den alttürk. Sprichıuört. [Eski Türk Atasözleri Üzerine], Hirth Anniv. Volüme, Londra 1923, s. 193. Schaeder, Über einige mitteliranische und osttürkische Ableitungen [Bazı Orta İranca ve Doğu Türkçe Türetmeler Üzerine], Zeit. Deut. Morg. Gesellsch. VII, 1928, s. 114-16. Rachmetı, Türk. Turfan Texte [Türkçe Turfan Metinleri], VII, Berlin 1936. KotWicz, Formüle s initiales des documents mongols [Moğol Belgelerinde Giriş Cümleleri], Rocznik Orjenta X, s. 131-57. H. Corbin, Tene celeste et corps de ressurrection [Göksel Dünya ve Ölümden Sonraki Beden], Paris 1960. A. Bombacı, Qutluy bolsun, Ural-altaische Jahrbücher 36, 3-4, s. 284-91. L. Bazin, Le nom propre d'homme Qorqut [Erkek Korkut Özel İsmi], Ural-altaische Jahrbücher, 1965, 36, s. 278-83.

Kutsal Yağ Sürülerek Tahta Çıkma. Türklerde hükümdarın tahta çıkması, şüphesiz değişik tasarımlara dayanan belli ritüellerle ilişkiliydi. Çin yıllıkları T'u-küeler ve T'o-paların, doğu kaynakları ise Hazarların, tahta çıkarken hükümdarların bir keçenin üzerine oturtarak, havaya kaldırıp, bir daire şeklinde dolaştırdıklarından bahseder. Daha sonra sıkıca boğazını sıkarlar ve tam boğulacağı sırada, kendisinden hükümdarlık edeceği süreyi tahmin etmesini rica ederler. Bütün bunlar olup biterken, görünenin aksine — »Mantık önemsizdir. Boğma taklidi, —»Kanını dökmeden gerçekten bir hükümdarın nasıl öldürüldüğünü anımsatır. Şu halde, tahta çıkmak sıradan yaşamın ölümüdür ve bunu hükümdarlık yaşamı için bir diriliş takip eder. Bir keçenin üzerine oturtarak havaya kaldırmak suretiyle, onu göğe (—»Tengri) sunarlar (kral ise gücünü bundan almaktadır). Dairesel hareketler ise, evrenin hareketini taşınan kişiye aktarırlar. Muhtemelen, Orhon Yazıtlarında bir metin bu seremoniye anıştırmada bulunmaktadır: "Gök, babam İlteriş Kağan'ı ve annem İlbilge Hatun'u saçından tutup yukarı kaldırdı." Ne var ki, bu şamanist modelde bir kozmik seyahati da çağrış-tırabilir (—»Şamanizm).

Orhon Yazıtları, amt I, doğu, satir 2. Liu, Chin. Nachr. [Çin Haberleri], I, s. 8. Boodberg, Marginalia to the histories of the northern dynasties, Harvard Jour. of Asiatic Studies, 1938, III, 1939, IV. Laufer, The early history of the felt [Keçenin İlk Tarihi], The American Anthropologist 32,1930, s. 1-18.

Kül. Göl. Bir -»Ağaç ya da bir -»Taş gibi Numen karakteri taşıyan her nesne, tek başma değil de, aksine aynı cinsten nesnelerle birarada olduğu takdirde, daha da güçlenmektedir. Bu durumda kutsanmış —»Su, eğer büyük miktarlarda ise özel bir güç kazanacaktır. Maalesef bu yalnızca teoride kalmakta, çünkü gölün sembolik anlamı konusunda elimizde sadece tek bir kamt mevcut. Tariyat Yazıtında, tıpkı "kara" su gibi yayılmış bir "kara" halktan söz edilmekte ve "imparatorun yazlık ikametgâhı {yayla) bir göl gibi uzanmaktadır". Kâşgarlı Mahmud'a göre, Karluk boyunun köl irkin (deniz suyunun birikmesi) ifadesini kullanmasındaki amaç, boylarındaki ulu kişileri nitelendirmektir. Ona göre, bu ulu kişilerin aklı toplanmış ve bir göl gibi doludur. Aynı ifadeyle Raşid-ad-Din Fadlallah'da, efsanevi bir atanın adı şeklinde karşılaşmaktayız. Muhtemelen, Orhun'daki T'u-küelerin

meşhur hükümdarının adını Köl Tegin yerine daha ziyade Kül Tegin şeklinde okumak gerekir, bu durumda kendisi bir “göl prensi" olurdu; fakat hükümdarın adının bu şekilde okunması genelde kabul görmemektedir. Orta Çağ'daki müs-lüman Türklere ait metinlerde ve çağdaş Türk-Sibirya Folklorunda rastladığımız, üstünde kuğu veya kazların (—> Kaz) yüzdüğü göl motifi eski olmalıdır.

Kâşgarlı, cilt I, s. 108.

Kün. Güneş. Güneşe tapınma, Türklerde çok eskiye dayanmaktadır. Çin raporlarına göre, Türkler bu kültü Hiung-nulardan devralmışlar. Taşıdığı önem açısından bakıldığında, güneş kültü ay kültünden (—>Ay) çok daha önemlidir. Güneş yaşamın ana kaynağı olduğundan, dişil olarak algılanmış. Eski raporlarda belirtildiği üzere ayı ortaya çıkaran güneştir, çünkü ışınlarıyla onu aydınlatmaktadır. Ayın yaptığı gibi güneş de ve çoğu kez ayla birlikte insanların dünyasına müdahale eder. Bundaki amaç, imparatorluk kurucuları ve kahramanlara hayat vermektir. Güneşe tapınıldığı, özellikle yabancı gözlemciler tarafından sıkça dile getirilmektedir. Sırasıyla doğan, pırıl pırıl parlayan veya batan güneşe tapını-labilmekte; bu ise farklı anlayışları, dolayısıyla belirli bir gelişmeyi yansıtmaktadır. Maalesef güneşin, yanında ikamet ettiği —>Gök ile, yani büyük tanrı ile olan ilişkisi konusunda bir şey söyleyemeyeceğiz. Birçok araştırmacı, güneşin —>At tarafından temsil edilmesi ya da onunla yakın ilişki içinde olması gerektiği önerisinde bulunmuşlardır. Bu, Türk dünyası için henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamıştır. —►Yıldız Tasarımları; Işık, Boy Söylenleri.

Bkz. bibl. tek madde başları.

Küsemiş. Arzu, Kutadgu Bilig'de kişileştirilmiştir. Her ne kadar bu eserde ikincil bir rol üstleniyorsa da, arzu, özellikle de cinsel açıdan sık sık söylenlerin ve sayısız dinsel geleneğin arka planında görülmektedir. .Arzunun dindeki rolü ise bugüne kadar çözümlenememiştir.

Mağara. Mağara eski Türklerin kültüründe ve söylenlerinde fevkalade önem taşımaktadır, çünkü özellikle Tu-küelerde, fakat daha başkalarında da,

örneğin Tabgaçlarda, burası ata hayvanının doğurduğu ve birbirini takip eden kuşaklar boyunca yaşamın yavaş yavaş oluştuğu yerdir. Çin yıllıklarına göre, "birkaç kuşak sonra oyuklarından dışarı çıkmış ve Juan-juanların buyruğu altına girmişlerdir". Tabgaçlar ve T'u-küeler atalarının bu mağarasına hacca giderler, yeniden doğmak için kurban sunar ve düzenli olarak burayı hep ziyaret ederler. T'u-küelere ait bu söylenin, kovuk simgesini diğer daha başka Türk halklarına zorla kabul ettirip ettirmediğini söylemek mümkün değildir. Kırgız geleneğine göre, bu kesin olarak geçerli değildir; o boyun babası "bir mağarada bir inek ile birlikte yaşamıştır". Oysa kovuk simgesi tam aksine, daha çok o geleneksel karanlık, nemli mağara simgesine karşılık gelmektedir; bu ise anne rahmiyle özdeş görülmektedir. Örneğin, Kabil'in Türk kralları hakkındaki al-Biruni'ye ait anlatı: aralarından ilki elleri ve dizleri üzerinde sürünerek içi su dolu bir mağaraya girer; aynı şekilde Ebu Bekir İbn-Abdallah'a ait anlatıya göre ise, bir kovuğun içine sızan suyun, beraberinde kovuktaki bir çukurun içine insan biçiminde bir balçığı taşıması sonucu, ilk insan Çin sınırlarında dünyaya gelmiş.

—► Ay; Böri; Kurban; Boy Söylenleri.

S. Julien, Documents [Belgeler], s. 3. Eberhard, Çin'in Şim. Kom., s. 67. A.g.y., Kültür und Siedlung [Kültür ve Yerleşim], s. 46. Sachau, Alberunis India, 2 cilt, Londra 1910, cilt 2, s. 10. P. N. Boratav, Le mythe turc du premier homme [İlk İnsana

İlişkin Türk Efsanesi], Proc. 23 Inter. Cong. of Oriental., Cambridge 1954, s. 198.

Mantık. Kehanette bulunmak Türklerde her zaman önemli bir rol üstlenmiştir. Bu her ne kadar bir devlet işiyse de, herkesi ilgilendirir, hükümdarı ilgilendirdiği gibi begı de ilgilendirir, halktan birini ilgilendirdiği gibi sosyal toplulukları da ilgilendirir. Bütün güçlere danışılmakta, —»Gök Tanrı, daha düşük seviyelerdeki tanrılar, ruhlar, bitkiler, —»Hayvanlar, muhtemelen içinde güç barındıran her şeye danışılmaktadır. Mantık aynı anda hem tüme varımcı hem de sezgiseldir, bazen ruhsal bir çaba, bazen de karışık ritüeller ve önemli araçlar

gerektirmektedir. Fakat aynı şekilde her işaretten istifade etmek için çaba sarfetmektedir ve çevremizde olan her şey böyle bir işarettir.

Türk dünyası son derece önemli bir müesseseye sahiptir, tek sahibi kendisi değildir, ancak kesinlikle gelişmesine katkıda bulunmuştur: —»Şamanizm. Bugün hâlâ Şamanizm mevcuttur; bilinmeyeni sorgulayan ve hayatın sorunlarım çözen bir araç olmaktan çok daha fazladır. Vaktiyle bu gerçekten böyleydi ve Kâşgarlı Mahmud gibi böylesine seçkin bir uzmanın, aynı şekilde Avicenna, Marvazi, Bar Hebraeus veya Ğuvaini gibi çoğu yabancı gözlemcinin Şamanizmi özellikle bir kehanette bulunma tekniği olarak görmeleri anlamlıdır. Çoğu durumda, şamanlardan mı yoksa daha başka "sihirbazlar"dan mı söz etmemiz gerektiği konusunda zor karar verebildiğimiz doğrudur. Kesin olmamakla birlikte muhtemelen, Theophylaktos Simokatta'mn bahsettiği ve Türklere gelecekte neler olacağından haber veren rahipler de birer şaman olmalıydı. Mantık için Şamanizmin gerçekten taşıdığı anlam ne olursa olsun, gelecekten haber vermek konusunda en azından daha birçok başka yöntem kullanılmıştır.

Elimizde, Uygur alfabesi ile yazılmış ve Turfan'da bulunmuş olan, kaynağından hiç de emin olmadığımız birkaç tuhaf kısa metin bulunmakta. Bu metinler ile kişinin nasıl hapşırdığına, kas hareketlerine, tırnaklarının ve saçlarının kesim şekline göre kehanette bulunulmaktadır. Çoğunlukla Hint astroloji yazılarıyla oldukça benzerlik gösterirler, fakat yabancı bir ülkeden alınmış olsalar bile, dünya dinlerine direnmiş olan toplumları derinden etkilemişlerdir. Bu falcılık metinlerinin en ilginci, şüphesiz 10. yüzyılın ikinci yarısına ait, "Run alfabesi" ile yazılmış ve adına "Alâmet Kitabı" anlamında İrk Bitig demlen metindir. Bu, 65 kısa metin parçacığının biraraya getirilmesinden ibaret olup, her bir metin parçasını olumlu ya da olumsuz bir sonuç izlemektedir. Önce zar atılır, sonra kitaba bakılırdı; zarda çıkan sayılar hangi sayfaya bakılması gerektiğine işaret ederdi. Zar atarak belirlenen öyküyü muhtemelen bir uzman yorumluyordu.

Ayın dönemlerde Uygurlarda astrologların (-♦Yıldız Tasarımları) etkisi artmaya başlar ve kısa bir süre sonra şaman-larla rekabete girişirler. İlk başta bilinen vegâne önemli bilgi, yıldızların konumu veya —»Ayın biçimine bakıp bilgi almadan, Türklerin hiçbir şeye girişmedikleri şeklinde

sıkça tekrarlanan söylentiydi. Fakat biz, özellikle budist kültlerle ilintili gibi görünen bu astrolojik kehanetleri pek bilmiyoruz.

Orta Çağ'dan günümüze gelmiş, Türklere ait bir rüya tabirleri kitabı bulunmasa da, Şamanizmle kesinlikle ilişkili olan rüya yorumlama konusunda, ayrıntılı betimlemelerden ziyade yüzeysel ifadeler mevcuttur. Kâşgarlı Mahmud sadece, rüyaların yorumlanabileceğini saptamakla yetinir. Ancak sonraki dönemlerde, görülen rüyalar ve onların yorumları aktarılır. İslamiyet öncesi Türk yazınına ait en önemli rüya, Paris'deki Oğıızname'de geçer. O zamanlar Oğuz yakınlarında "ak sakallı ve ak saçlı ihtiyar bir adam yaşardı. Görmüş geçirmiş biriydi. Ona 'Ulu Türk' derlerdi. Günlerden bir gün uykusunda bir yay ve üç gümüş ok görür. Yayın bir ucu güneşin doğuşu, diğer ucu güneşin batışına uzanmaktaydı. Üç gümüşten ok ise, gecenin içinde uçup giderler. İhtiyar adam uyanınca, Oğuz Kağan'a gördüğü rüyayı anlatır ve ona şöyle der: Ey Kağanım, mavi gökyüzü [Gök Tanrı] bana rüyamda göstermiş olduğu toprakları senin boyuna bağışlayacak." Bu yazımn son satırlarında, Oğuz'un ölmeden önce çocuklarma bir yay ve üç ok dağıtması ilginçtir. Dolayısıyla, hükümdarlık sembolleri olan yay ve ok aynı zamanda eski falcılık araçlarıdır.

Mutlaka bununla ilintilendirilmesi gereken, söğüt ağacından yapılmış küçük ok ve çubukların atılması bir falcılık tekniğiydi. Türklerden önce bile var olan bu tekniğe İskitler ve Hunlar da işaret etmişlerdir. Bu tekniklere, eski Türkle-rin karakteristik özelliği (G. Nagy) olarak bakılmıştır, ancak Haçlı Seferleri sırasında bile kullanılmıştır. Michael der Syrer, Türklerin "üç kola ayrıldıktan sonra, havaya üç çubuk atarak kaderlerini sorguladıklarım" anlatır: Çubuklardan biri güneye düşer ve öncü birliği Hindistan'a yönelir. Diğerleri de aynı şekilde, Türk yayılmacılığının ana yönlerini belirlerler. Aynı yazar bir başka vesileyle, Türklerin yetmiş beyinin yere bir daire çizdiğini ve her birinin bu dairenin etrafında elinde bir çubukla dizildiğini anlatır. Elindeki çubuk dairenin içine düşecek olanların kral seçileceği konusunda kendi aralarında anlaşüktan sonra, ellerindeki çubukları havaya atarlar.

Orta Asya'da yaygın olan bütün o eski falcılık teknikleri arasında, skapulomanti en iyi bildiğimizdir. Şüphesiz ondan daha eski ve daha sık

kullanılmış, üstelik de günümüze kadar kullanılmış bir başka teknik yoktur. Kâşgarlı Mah-mud tarafından değinilen bu falcılık tekniği, yagnncmm (daha yaygın olan Moğolca karşılığı dallacıdır) uzmanlık alanına girmekteydi. Ancak bu teknik şamanların ve hükümdarların ilgisini çekmiş ve nihayetinde kesin olarak kamusal alana girmiştir. Öyle görünüyor ki, bu falcılık tekniği esasen Türk kültürünün bir ifadesidir. Bu ifade o kadar güçlüdür ki, rivayete göre bu falcılık tekniğinin mucidi efsanevi bir şahsiyettir, Yafes'in oğlu olan Türk'tür. Timur'un ordusunda hâlâ kâhinler bulunmaktaydı. Bunlar bir koyunun (kızartılmış ve kopartılmış) kürek kemiğine bakarak, "olabilecek mutlu şeyleri ve felaketleri önceden görebiliyor, üstelik bulundukları bu kehanetlerde hiç yanılmıyorlardı". Bu kısa, ancak ayrıntılı betimleme, sahip olduğumuz eski ya da yeni bütün betimlemelerle örtüşmektedir.

Tıpkı skapulomanti gibi, hayvanın vücudunun içinde yerleşik bulunan güce hitap eden kurban teşhirine çok daha ender rastlamr. Üstelik bu falcılık tekniğinin kullanılmış olduğu inkâr bile edilmektedir. Doğrusu, elimizde gerçek bir Türkçe belge yok, fakat buna rağmen bu falcılık tekniğinin bozkırlardaki göçerler tarafından kesinlikle kullanılmış oluşu, Türklerin bu tekniği bilmiyor olmasım şüpheli kılmaktadır.

Bitkilerin ve daha çok hayvanların yaşamına ilişkin olayların her zaman kesin bir anlamı olmuştur. Henüz İrk Bitig'de olgunlaşan ekin, yeşeren çayır ve çalı iğdesinin çoğalması birer hayır alâmeti olarak görülmüştür. Evcil veya yaban sürülerin çoğalması, boyun varlığa kavuşacağım ve ailelerde gerçekleşecek doğumları müjdelemektedir. Fakat belki de, burada söz konusu olan Man fıkdan çok daha başka bir şeydir. Eğer —»Hayvanların belli birtakım davranış biçimleri insanları belli bir doğrultuda hareket etmeye sevk ediyorsa, Mantığın sınırındayız demektir. Lider hayvan konusu ile Oğuzname'de karşılaşmaktayız; ordunun başına bir —»Kurt geçmiş ve yol göstermektedir. Uygurlarda da durum pek farklı değildir, zira —»Atlann kişnemesi, —»Köpeklerin havlaması, yırtıcı hayvanların uluması, sürülerin böğürmesi, kuşların şakıması ve çocukların ağlamasına kulak verip, bundan yollarına devam etmeleri gerektiği sonucunu çı-karmaktalar. Volga Bulgarlarında, köpeklerin havlamaya başlaması şüphesiz doğurganlığın, zenginliğin ve şansın bir belirtisi kabul ediliyordu. Hing-

nulardan bu yana, meydana geleceklerden hayvanların insanlardan önce haberdar olduğunu ve buna göre davrandıklarım bilmekteyiz. Dolayısıyla, insanların da aynı şekilde davranmaları tavsiye edilmektedir.

Kehanette bulunmak konusunda bu az sayıda örnek elbette tüm Türk Mantığını kapsamayacak, ancak ana hatlarıyla yansıtacaktır. Daha başka falcılık teknikleri ancak tek tük görülmektedir ve biz bunların tesadüfi mi, yoksa zaman ve mekanla sınırlı olmayan bir anlamlan var mıydı, bilmiyoruz.

J. P. Roux ve P. N. Boratay, La divination chez les Turcs [Türklerde Kâhinlik], La divination, 2 cilt, Paris 1968, s. 279-329. A. von Gabain, Alttiirkische Grammatik [Eski Türkçenin Grameri], Leipzig 1950, s. 262-66 (Fragmente der Wahrsagetexte mit bibliographischen Himveisen) [Kaynakçalı Açıklamalarla Falcılık Metin Fragmanları]. Rachmati, Türkische Tur-fantexte [Türkçe Turfan Metinleri], VII, Berlin 1936. Irk Bitig (bkz. Kaynaklar).

Mavi. —»Kök.

Mengü Taş, aynı zamanda: **Benggü Taş**. İlk döneme ait Türk yazıtlarında, üstüne ölünün öyküsünün kazınmış olduğu mezar taşını nitelendirir. Bu taş Uygurlarda "yassı masif taş" (yarsi, tolku) diye adlandırılır, ancak ebediyete kadar ayakta kalacaktır, çünkü yazıtlarda "1000 yıl ve 10000 gün"den söz edilmektedir. Bu ifadeyi "ebedi taş" olarak yorumlamamız gerekir. Aynı şekilde, "ebedi kaya" anlamına gelen mengü kayadan söz edilir. Bu ise, Radloff'un "yazıtlar kayası" olarak yorumladığı kayadır. Diğer taraftan, "ebediyet" sözcüğünün (imparatorluğu adlandırmak için çok nadiren kullanılmasının dışında) neredeyse hiç geçmediği bir kültürde (ki Moğollarda —»Tengri, yani gök için büyük önem taşıyacaktır), Türklerin, taşın dayanıklılığına olan inancı fevkalade aykırı düşmektedir. Tıpkı —»Ağacın sürekli bir biçimde kendini yenileyerek yaşamı tasvir ettiği gibi, taş da yaşamı sürekliliği açısından tasvir etmektedir. Kimi araştırmacılar tarafından Türk kültüründe var olduğundan şüphe duyulan ebediyet inancı, aşağı yukan T'u-küelerden beri mevcuttur.

J. P. Roux, Tengri, CLIX, s. 200. P. Pelliot, Rezension des Buches von Appelgren-Kivalo [Appelgren-Kivalo'ya ait Kitabın Eleştirisi], T'oung-Pao, 1932, s. 144.

Nehir. Nehirlere tapmak veya onlara yakıştırılan kült, —»Pınarlara tapmak ve onlara yakıştırılan kültten şüphesiz farklı bir şeydir. Bu konuda kesin bir kanıt yoktur, ancak olasıdır. Çin kaynaklarında, T'u-küelerin "gök tanrıya kurban sunmak amacıyla beşinci ayın onuncu ile yirminci günü arasında Tamir Nehri kıyısında toplandıkları" belirtilmektedir. Orhon Yazıtlarına göre, Tamir Nehri (Tamig), daha doğrusu nehrin yukarı kesimi ya da kaynağı (Türkçede Baş) T'u-küeler için kutsal bir yerdir. Daha başka kutsal nehirler de vardır, örneğin Tes Nehri, "On Nehir” (on ozqun). Bunlardan hiç olmazsa Selenga Nehrine Uygurlarca değinilmektedir. Her ne kadar, nehrin bu seremoni içinde ne ölçüde ve nasıl bir rol üstlendiğini bilmiyorsak da, bazı belirtiler akarsuların kutsal olduğunu düşünmemizi sağlıyor: En azından —»Su (sub) genelde kutsal kabul edilmektedir. Ayrıca Oğuz Kağan Des-tanTnda, İtil Nehrinden (Volga) karşıya geçiş ve daha başka nehirlerden karşıya geçiş de etiyolojik bir söylen olarak sunulmaktadır. Kıpçak halkı bu eylemi gerçekleştirdikten sonra ancak, adını (ve dolayısıyla varlığını) kazanır.

—»Dünyaya Bakış.

Liu, Mau-Tsai, Chin. Nachrichten [Çin Haberleri], cilt I, s. 10. Oğuzname, satir 202-14. J.-P. Roux, Faune et Flöre [Fauna ve Flora], s. 131-37. A.g.y., La religion des Turcs et des Mongols [Türklerin ve Moğolların Dini], s. 138-141.

Oğuz Kağan. Büyük Oğuz Boyunun kurucusu olan ve ona adını veren kahraman. Oğuzlar Doğu Türklerine mensuptur ve bu arada Selçuklu ile Osmanlı Hanedanlıklarının kurucularıdırlar. Oldukça yeni aktarımlara göre, Oğuz Kağan Yafes'in oğlu olan Türk'ün soyundan gelmektedir. Doğaüstü kadınlarla yapmış olduğu iki evliliğinden altı çocuğu olur: —»Kün (güneş), —»Ay, —»Yıldız, —»Kök, —»Dağ ve Deniz. Bunlar altı kolu oluşturur ve bunlardan da yine yirmidört Oğuz boyu doğar. Her ne kadar adı "collostrum" olarak yorumlandıysa da (halka özgü etimolojiye göre,

annesinin yalmzca ilk sütünü içmek istemiş), kendisi "genç bir boğa" beyidir. Ne var ki, o farklı hayvanların karakteristik özelliklerini taşımaktadır: bir boğanın ayakları, bir —»Kurdun sağrısı, bir samurun omuzları, bir ayının göğsü, ve tüm vücudu kıllarla kaplıdır. Dolayısıyla o erdişi bir yaratıkür, belki de farklı ataların bir ongun resmidir.

Oğuzname için bkz. kaynaklar. Abu-'l-Gazi Bahadur Han, Şecere-i Türk (Desmaisons, Histoire des Mongols et des Tar-tares, St. Petersburg 1871 ve 1874). Şecere-i Terakime (Kono-nov, Rodoslovnaja Türkmen Sotcinenije Abul Ghazi, Mos-kau-Leningrad 1958). Raşid-ad-Din Fadlallah, Radloff, Das Kudatku Bilig [Kutadgu Bilig], cilt 1, s. 15. D. Sinor, Sur la leğende de l'Oguz Qagan [Oğuz Kağan Efsanesi Üzerine], Bericht des 11. Orientalistenkongresses, Paris 1948, s. 175. L. Bazin, Notes sur les mots Oghuz et Türk [Oğuz ve Türk Sözcükleri Üzerine Notlar], Oriens, VI, 1953, s. 315-22.

Ongun. —»Hayvanlar (Dünyası).

Ongun. Ongunların araştırılması ve eski Türk kültüründe ne anlama geldiğinin incelenmesi, çağdaş Orta Asya ve Sibirya, daha doğrusu 13. yüzyıl Moğol dünyasına ait bilgilerin zenginliği nedeniyle zorlaşmaktadır. Hiçbir şey, Antik ve Orta Çağ'a ait ongunların tamamiyle modern ongunlara benzediği iddiasını desteklemez. Eğer böyle olsaydı, arkeologların bulmuş olduğu bütün figürleri, ne tasvir ettiklerini henüz tam olarak bilmediğimiz tüm o "putları" ve aynı zamanda daha başka değişik kavramları göz önünde bulundurmak zorunda kalırdık. Raşid-ad-Din Fadlallah Oğuzlar'a ayırmış olduğu bir bölümde, Oğuz boyu birliğini oluşturan yirmi-dört boyun listesini verir ve her birinin özel simgesini belirtir. Bu, her dört boy için bir kuş adı ve bir yiyecek adından ibarettir. Vambery bu kuşların "avcı kuşlar" olduğunu düşünmüştür. Fakat Raşid-ad-Din çok açık bir şekilde, her boya coğrafi sınırları belli bir bölge, bir isim, onu ayırdedici bir arma verildiğini belirtir. Bu arma bir —>tamgadır, yani Oğuzların "kutsanmış" diye adlandırdığı bir —»Hayvandır. Ayrıca, Oğuzlar bu armayı kendi dillerinde, Houtsma'nın oughoun diye okuduğu bir sözcükle nitelendirirler. Bu, oug-hourun biçim değişikliğine uğramış halidir, ancak bu şüphesiz unghun biçiminde geçen ongun olmalıdır. Ardından şu açıklamada bulunur: "Belli

bir boyun ongunu olan hiçbir hayvan, [...] o boyun üyelerince avlanamaz; hayvana zarar verilemez ve eti yenemez. [...] Herkes kendi ongununu tanır." Maalesef İranlı yazar, bu kuşların o boyun ataları olup olmadığım belirtmez. Houtsma bunun gayet anlaşılır olduğunu düşünür. Çok sonraları, bu betimleme Abu-'l-Gazi Bahadur Han tarafından tekrarlamr, ancak bu pek açık değildir. Kendisi yirmidört kuştan oluşan bir liste verir, yani her boy için bir kuş. Bu ise, şüphesiz daha sonraki bir gelişme düzeyine karşılık gelmektedir. 13. yüzyılda ve şüphesiz daha önce de ongunların yaşayan hayvanlar olduğu açıktır. Bunlar bazen resim ve nesnelerle tasvir edilmekte ve boylarla aralarında özel bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum, Başkırların "oniki —>Tanrı"sının ve Kutadgu Bilig ya da tarihçi al-Mada'ini tarafından Türk beylerine ait erdemler konusunda örnek resim olarak tasvir edilen hayvanların diğer boy birliklerinde ava kuşlara, yani Oğuzların ongunlanna karşılık geldikleri yolundaki bizlerin görüşünü haklı çıkarmaktadır.

Bu, o zamanlar başka ongunlar, şifalı, şamanist vb. ongunlar bulunmadığı ve ongunun sadece bir hayvan resmi olduğu anlamına gelmez. Mas'udi'nin, Türk halklarının değişik putları olduğu, ancak hepsinin daha üst varlıklar ve gökcisimlerinin sembolleri oldukları yolundaki raporu bu açıdan aydınlatıcıdır.

Berezin, Raşid-ad-Din Trudy Vostotchnago atdeleniya Im-peratorskago Arkeo obshestva, cilt 5, 1861, s. 32-36. çeviri 1958, s. 25-29. Houtsma, Die Ghuzenstdmme [Guz Boyları], WZKM, cilt 2, s. 219-33. Vambery, Das Türkenvolk [Türk Halkı], Leipzig 1885. Abu-T-Gazi Bahadur Han, Histoire des Mongols et des Tartares [Moğolların ve Tatarların Tarihi] (Desmaisons, cilt 1, metin, St. Petersburg 1871, cilt 2, çeviri, St. Petersburg 1874). Kononov, Şecere-i Terakime, Moskova-Leningrad 1958, metin, s. 35-37. Çeviri, s. 53. J.-P. Roux, Faune et Flöre [Fauna ve Flora], s. 393-402. Carra de Vaux, Le livre de l'Avertissement, s. 121.

Oniki Hayvan. —»Hayvanlar (Alemi); Zaman Bölümlemesi.

Orman. —»Ağaç.

Ödlek. Efsanevi bir şahsiyet olup, Kutadgu Bilig'de zamamn kişileştirilmesidir. —»Atı, zamanın bir simgesidir. "Annesi onu doğurup da ismi konulur konulmaz, insan [oğlu] ayaklanır ve Ödlek'in atına biner." Kâşgarlı Mahmud, -»Ay ve Ödlek'in birlikte hareket ettiklerini belirtir. Bu tasarımın Türk dünyasına daha yakın zamanda girmiş olması gerekir, şüphesiz yabancı etkisiyle girmiştir. Pek de zaman tanrısı ile ilintiliymiş gibi görünmüyor (—»Öd Tengri).

Kutadgu Bilig, mısra 1388-1389. Kâşgarlı Mahmud, I, s. 41.

Öd Tengri. Zaman tanrısı. İlk döneme ait Türk yazıtlarını ilk okuyanlar, Öd Tengriyi bilmiyorlardı. Dolayısıyla içinde geçtiği en eski yazıtı çevirirken, "Tengri zamanın sahibidir" diye aktarmışlardır. Ayrıca Minusinsk ve Altın Köl'deki metinlerde de karşımıza çıkmaktadır. Orhon Yazıtında şöyle der: "Zaman tanrısı karar verir, tüm insan oğulları ölümcül olarak dünyaya gelmiştir." Kâşgarlı Mahmud, neredeyse aynı tümceyi ele alırken, zamanı artık tanrısallaştırmaz ve şu saptamayla yetinir: "İnsan hiç fark etmeden zaman (öd) geçer gider; insanoğlu ölümsüz değildir." Bu tanrı hakkında başkaca bir bilgi mevcut değildir.

Kâşgarlı Mahmud, I, s. 44. A. von Gabain, Inhalt urıd magis-che Bedeutung der Alttürkischen Inschriften [Eski Türk Yazıtlarının İçerik ve Gizemli Anlamı], Anthropos 48, 1953. J.-P. Roux, Tengri, Rev. Hist. des Religions, CXLIX, s. 76.

Ölüm. —Ahiret; Ölünün Gömülmesi; Kader; Ruh; Uçmak.

Ölünün Gömülmesi. Türk halklarının ölüyü defnetme gelenekleri hiç de birbirinin aynı değildir. Metinlerdeki bilgiler ve arkeolojik buluntular, ölünün ortadan kaldırılması için farklı yollara başvurulduğunu göstermektedir: Ölüyü kendi haline terketmek, ağaçların üstüne yerleştirip bırakmak, yakmak ya da toprağa vermek. Bazen de kanıtlardan, bu farklı yöntemlerin birarada kullanıldığını öğrenmekteyiz. Ön Slav Bulgarlar ve az çok teşhis edilmiş diğer halkların "bazılan ölüyü yakarken, bazıları da toprağa vermiştir". Ebu-'l-Fidâ, Kumanların ölülerini genelde yaktıklarını, fakat ayrıca "toprağa vermek" sözcüğünü de kullandıklarım belirtmektedir.

Görünen o ki, şüphesiz kültürlenmeye koşut olarak zamanla ölüyü toprağa verme yöntemi baskın çıkmış ve ölüyü yakma yöntemi terkedilmiştir. 628 yılında cereyan eden olaylarla ilintili olarak Süevlere ait yıllıklarda şöyle denmektedir: "Eskiden (Türklerde) ölüleri yakmak gelenekti. Oysa şimdi ölüleri toprağa veriyor ve onlar için mezar inşa ediyorlar." Daha sonra T'ang chu, verilecek özel bir emir sayesinde Doğu Türklerinin hâlâ ölülerini yakabileceklerini ayrıntılı bir biçimde betimler. Görünüşe bakılırsa, 7. yüzyıldan itibaren kültürel açıdan ileri olan halklar arasında ölüyü yakma geleneği unutulup yitmiştir. Ölüyü "toprağa vermek" anlamına gelen köm- yüklemi genelde kullanılmaktadır, ancak aynı anlamda kullanılan külü yükleminin ölüye ait külün toprağa gömülmesi anlamına geldiği düşünülmektedir. Bu varsayım, bu geleneğin yaşamaya devam ettiği anlamına gelmektedir, çünkü Çin kanıtlarına göre daha önceleri ölü yakıldıktan sonra külleri toprağa gömülürmüş. "Ölmüş olan kişinin vaktiyle binmiş olduğu at ve aynı biçimde giysileri ile sahip olduğu eşyalar ceset ile birlikte yakılırdı. Kül toplanır ve belli zamanlarda toprağa gömülürdü."

Her ne kadar ölünün yakılması ve toprağa verilmesi için yapılması gereken işlemler farklıysa da, bu iki farklı törenin kimi ritüellerinin aynı olması mümkündü. Nitekim cesedin ölü çadırında sergilenmesi ve "seyir"-ziyaretleri her iki törene ait olabilir. Ancak cesedin hazırlanması, yani ta Orhon yazıtlarında (kefen bezini getirdi ve dikti) ve Minusinsk yazıtında (yoldaşlarım, beni kefene sarıp gömdünüz) yer aldığı üzere, cesedin bir kefene sarılmasına ve daha sonra Kâşgarlı Mahmud tarafından belirtildiği gibi cesedin muhafaza edilmesine her iki törende de rastlanmamaktadır.

Ölü gömme töreninin üç aşamadan oluştuğu tahmin edilmektedir: Törenin birinci kısmı ölümden hemen sonra, ikinci kısmı asıl ölünün gömülmesi sırasında ve üçüncü kısmı ise anma töreni sırasında cereyan ederdi. Bazen bu aşamalardan hangisinin ne vakit cereyan ettiğini ayırt etmek pek mümkün olmuyordu; bu aşamalardan bazılarının tekrarlanıyor olması muhtemeldi. Bir kimse öldüğünde ağıt yakılmaktaydı. Bu ağıtlara Çin yıllıklarında rastlamaktayız, ayrıca İbn-Fadlân da bunlara değinmektedir. İbn-Fadlân ayrıntılı bir biçimde, yalnız erkeklerin "çığlık attıklarını ve ürkütücü ve vahşi bir biçimde uluduklarını" belirtmektedir. Bunlar kendi yüzlerini keser ve kulaklarını koparırlardı. Ölen kişiye ait

çadırın etrafım ya da özel olarak onun için kurulmuş olan çadırın etrafım dolaşırlardı. At yarışları düzenlenirdi. Saçlarım ne zaman kestiklerini bilmiyoruz, ancak Orhon yazıtlarında bundan bahsedilmektedir ve mezarlarda saç örgülerine rastlanmıştır. Aynı şekilde yine o dönemde koyun ve at kurban edildiğini kesin olarak iddia edemeyiz (—»Kurban).

Ölünün gömülmesi için uygun bir yerin ve günün seçimi önem taşımaktaydı. Görünüşe göre, ölülerini —»Akarsuların kıyısına, tepeliklere ya da —»Dağlara ve ormanlara (—»Ağaç) gömerlerdi. Hazar Denizi ve Aral Gölü civarında cesetler çoğu kez —»Nehire atılırdı. Amt mezarların yeri ya gizli tutulur ya da aksine bir ziyaretgâh merkezi haline getirilirdi. Ölünün gömüleceği gün, içinde bulunulan mevsime bağlı olarak değişirdi. Çinliler şöyle derdi: "Eğer bir insan ilkbaharda ya da yazın ölürse, bu durumda o kimse ağaçlardaki yapraklar sararıp düştükten sonra ancak gömülebilir; yok eğer kışın ya da sonbaharda ölürse, bu durumda ağaçlar yapraklanıp bitkiler çiçek açtıktan sonra gömülebilir." Bilge Kağan kasım ya da aralık ayında ölmüş ve 22 haziranda gömülmüştür. Ne vakit öldüğü bilinmeyen Kültigin ise, 1 kasımda gömülmüştür. Dikkat çeken husus, her ikisinin de ayın 27. gününde, yani kamerî ayın en son günü gömülmüş olmasıdır. Bir cesedi böylesine uzun bir süre, özellikle de yazın muhafaza edebilmek hiç de kolay değildi. Ancak arkeolojide kanıtlandığı üzere, ceset mumyalanabiliyordu. Cesedin yakılması sonucu küller uzun süre muhafaza edilebilmekteydi ve şüphesiz cesedi yakarak kül haline getirmeyi tercih etmelerinin nedeni de buydu. Aynı sorun daha orijinal bir yöntemle de çözülmekteydi: Cesedi bir ağacın dalları üstüne yerleştirirlerdi, böylece et çürür, fakat kemikler saklı kalırdı; ya da cesedi bozkırlarda yaşayan —> Hayvanlara havale ederlerdi; bazen de kemikleri etlerinden "ayırırlardı". Cesedi bir ağacın dallan üstüne yerleştirmek çok eski bir gelenektir. Bu geleneğin T'o-pa ya da Si-weilar arasında yaygın olduğuna Çinliler dikkat çekmektedir. Daha sonraları aynı geleneğe Kırgızlar ve bazı batılı halklar arasında rastlandığını ise Saifî, Makdisî ve Marvazî belirtmiştir.

Cenaze gömülürken büyük kalabalıklar olurdu. Eğer bir hükümdar gömülecekse, vasallar ve müttefikler kalabalık heyetler gönderirlerdi. Brockelmann, cenaze definlerinin aslında ailelerin ve kavimlerin törensel anlamda biraraya geldikleri önemli fırsatlardan biri olduğunu ortaya

koymuştur. Cenaze defni konusunda uzman bir personel bulunmasına rağmen -örneğin bir meclis ("arkadaşlar") biçiminde yapılanmış olup, ölüye refakat etmekle görevli sağdıçlar ya da sıgıtĞûar (umumî ağıtçılar)-, toplanmış bulunanların hepsi törenin ikinci kısmına katılırdı. Bu durumda kimi ritüeller, daha önce kişi öldükten hemen sonra yapılmış olanların bir tekrarıydı yalnızca: ağıt yakmak, yüzünü kesmek, kulaklarını yaralamak, at yarışı düzenlemek. Diğerleri ise muhtemelen ilk kez yapılmaktaydı: ölen kişinin ardından yapılan konuşma (ağıt), törensel kurban, ardından hayatta olanların önce kendi aralarında, sonra ölüyle birlikte yedikleri yemek; bunları ise gerektiğinde eğlenceler takip edebilirdi. Bu ölü yemeği, en önemli umumî açıklamaydı. Yemek, ölünün -gömüldüğü sırada ya da Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği üzere, ölü gömüldükten sonraki 3. ve 5. gün yenebilirdi. Bu yemeğe yog ya da basan adı verilmekteydi. Verilen ziyafetin asıl önemi, yog sözcüğünün yapılan defin törenlerinin tamamını kapsıyor olmasında yatmaktadır.

Ceset mezarın içine her türlü konumda yerleştirilebilirdi. Eğer mezarın yeri gizli tutulacaksa, bu durumda mezarın yapımında çalışmış olanlar öldürülebilirdi. Çoğu kez, ölüye hizmet etmeleri için dul kalmış olan eşleri, metresleri, köleler ya da tutsaklar öldürülürdü. Ne var ki ölünün dul kalan eşinin genellikle canı bağışlanır ve oğluna emanet edilirdi. Oğlu ise, onun yasal sahibi olan babasının yerine, ömrünün sonuna kadar ona sahip çıkmak amacıyla annesiyle evlenmek zorundaydı. Ancak Doğuya ve Batıya ilişkin çok sayıda rapordan öğrendiğimiz üzere (el-Bakrî, Makdisî, Joinville vd.), insan kurban etme geleneği yakın dönemlere kadar yaygındı. Ayrıca hayvanlar da kurban edilirdi, özellikle Atlar ve söylendiği üzere bu bazen de ölünün en iyi atı olabiliyordu. Değişik eşyalar yakılıyor ya da gömülüyordu ve bazen de kınlıyordu, çünkü öteki dünyada nasıl olsa her şey karışıktı: silahlar, aletler, heyetlerin beraberinde getirdikleri sayısız hediyeler. Yazıtlarda yer aldığı üzere "onbin adet ipek, çok büyük miktarlarda altın ve gümüş, ayrıca parfüm".

Mezar taşıran etrafı bir tür ufak tapınakla çevrili olabilirdi. Bu tapınağın duvarlarına, ölülerin yaptığı kahramanlıklar boya ile resmedilmekteydi. Mezar taşlannda ölünün yaşam öyküsü, öldükten sonra ardından yapılmış olan konuşma ya da sadece onu betimleyen bir metin, hayvan resimleri ve

mensubu olduğu boyun sembolü (tamga) yer almaktaydı. Ölünün ya da ölülerin heykelleri dikilirdi. Öldürülen düşmanları gösteren ve adına —»balbal denilen işlenmemiş taşlar dikilirdi. Bunlar bazen büyük sayılarda olabilirdi.

Ölüyü anmak üzere yapılan törenler belli zamanlarda düzenlenirdi. Bunlar genellikle yılın yedinci günü, kırkıncı günü ve yılın sonunda yapılırdı. Görünüşe göre bu törenlerde, daha önce ölünün gömülmesi sırasında yapılanlar ya tümüyle ya da kısmen tekrar edilmekteydi. Bazı durumlarda, ölüyü anmak üzere yapılan bu törenler nihayet bir süre sonra ataları anmak üzere yapılan törenlere dönüşmekteydi. —►Ağıt; Atalar Kültü; Ahiret; Ruh; Sıgıt.

J. P. Roux, La mort [Ölüm], Paris 1936, s. 147-78. K. F. Neumann, Die Völker des siidlichen Russlands [Güney Rusya Halkları], Leipzig 1855, K. Brockelmann, Volkskundliches aus Altturkestan [Eski Türkistan'dan Folklorik Öğeler], Asta Majör, II, 1924, s. 100-24. Rintchen, Melanges archeologiques, Çent. Asiat. Journal, IV, 4, 1959, s. 269-99. S. Rudenko, Kultura na-selenia gornogo v Skifskoe vremia, Moskau 1953. Katanov, tIber die Bestattungsgebrauche bei den Türkstammen [Türk Boylarındaki Ölü Gömme Gelenekleri Üzerine], Keleti Szemle 1900, s. 100-13, 225-33, 277-86. J.-P. Roux, La religion de Turcs et des Mongols [Türklerin ve Moğolların Dini], s. 263,280.

Ölü Ritüelleri. —»Ölünün Gömülmesi

Ötüken. Bugünkü Moğolistan'da Orhon —»Nehri yakınlarındaki —»Dağ. Yeri tartışmalıdır, ancak "Hangai dağlarında yer aldığı kesindir" (A. v. Gabain). Ötüken adı "seçmek", "tercih etmek" anlamına gelen Uygurca ötü- sözcüğüyle ilintilendirilmiş ve Radloff tarafından "sevilen dağ ormanı" olarak tercüme edilmiştir. Thomsen "sert", "sivri" anlamına gelen ütkin/ötkin sözcüklerinin etimolojisini irdelemiş, Bang ise ötü ve kan'ı ayırmayı tercih etmiştir. Kendisi, sözcüğün ikinci kısmında o ünlü hükümdar sıfatını görmektedir, ancak bu varsayım şüphelidir. Büyük ihtimalle bu sözcük "dua", "öğüt" "oy" anlamına gelen "öf" sözcüğünden gelmektedir. Bulunduğu yer, Orhon Yazıtlarında Ötüken'in ormanlık dağı

olarak nitelendirilmekte ve tıpkı —»Yer ve —»Su gibi "kutsanmış" diye adlandırılmaktadır. Görünen o ki, Ötüken kelimenin tam anlamıyla en stratejik yerdir, imparatorluğun kalbidir: Metinlerde, "Devleti bir arada tutan yer, [her zaman] Ötüken Ormanı olmuştur" diye geçer. Ötüken, hiç de küçümsenmeyecek dinsel bir öneme sahipti ve T'u-küe hükümdarlığının sonunu da görmüştür. Çin yıllıklarında ve Şine Usu yazıtında, Ötükenden birçok kez bahsedilmektedir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde yer almaktadır, şüphesiz Moğollardaki yer tanrıçası Etiigen ya da îtügen'den (Pelliot) türemiştir. Pelliot'un iddia ettiği üzere, Ötüken'in daha T'u-küelerde yer tanrıçası olduğu görüşü son derece şüphelidir. Başka dağların da kutsanmış kabul edildiği Uygur döneminde ancak, Ötüken bu daha genel anlamı kazanmıştır. Paul Pelliot'un bahsettiği ve henüz yayımlanmamış olan Uygurca bir el yazmasında, Otken biçiminde, yer tanrıçası ile kutsal ana vatanın kişileştirilmesi olarak yer alır. 8. yüzyılda ise sadece kutsal bir dağdır. Bu dağ çok yücedir, ancak hiçbir zaman yer ile topluca karıştırılmaz. Ötüken Uygurlar'a devredilmiş olup, onların başarısını temin eder. Daha önceleri buraya Tonyukuklar "yerleşmiş" ve "onların buyruğuna girmek için tüm halklar gelmiştir". Çin yıllıkları, You-Tou-Kin'e (Ötüken) dörtyüz li uzaklıkta bulunan bir başka dağdan bahseder ve onu haklı veya haksız yere, bir yer tanrısı olarak görürler.

A. von Gabain, Alttürkische Grammatik [Eski Türkçenin Grameri], Leipzig 1941. Radloff, Die altaischen Inschriften [Altay Yazıtları], s. 100. Thomsen, Alttürkische Inschriften [Eski Türk Yazıtları], s. 123. Chavannes, Documents [Belgeler], s. 98, 120. Pelliot, Le mont Ötükan chez les anciens Turcs [Eski Türklerde Ötüken Dağı], T'oung Pao, 1929, 4-5, s. 212-19. J.-P. Roux, Religion des Turcs de l'Orkhon [Orhon Türklerinin Dini], RHR, 1962, 2, 437, s. 200. R. Giraud, Les Regnes [Hükümdarlıklar], s. 105-07. Vladimirov, Bericht der Akademie der Wissenschaften der UdSSR [SSCB Bilimler Akademisi Raporu], Moskau-Leningrad 1929, s. 133-35.

Plasenta. —>Umay.

Rahip. —»Şamanizm.

Ruh. insanda bedensel olmayan, onun asıl özü, nefesi, tini, vücut öldükten sonra bireyden artakalan ve yaşayan şeyi nitelendiren çok sayıdaki Türkçe sözcük, ve diğer taraftan bu sayılan şeylerin değişik mekânlarda aynı anda var olması, ki bu her yerdelik değildir, ve nihayet karşılaştırılabilir çağdaş belgeler, Türklerin, birden fazla ruha sahip olduklarının bilincinde olduklarına işaret ediyor görünmektedir. Eğer daha yeni kaynaklara veya görünürde koşut Moğol olgularına dayanmayacaksak, bu durumda maalesef ruh ya da ruhlar kavramının çok belirsiz olduğunu itiraf etmek zorundayız. Çoğu kez değişik tercümelere dayanan değişik sözcüklerin incelenmesi dahi, arzu edilen açıklığa ulaşamama tehlikesiyle karşı karşıyadır. En fazla, kötü bir cin olduğu kabul edilen —»Yek, tesadüf eseri gezgin bir ruh olmuş olabilir.

Daha ziyade Türkler tarafından sıkça kullanılan değişik sözcükler arasında tin, öz, üziit, yula yer almaktadır. Abacı ve elkin ya da yelkin kavramlarıyla ise, kelimenin dar anlamıyla cinler ve hayaletler anlatılmakta, fakat Türklerin bu kavramlarla ne kastettiklerini biraz daha açık bir biçimde belirtmek gerekir.

Tin, Kâşgarlı Mahmud tarafından "nefes", "nefes almak" olarak tercüme edilmektedir (örneğin: soluğu tümüyle kesilmek). Kâşgarlı Mahmud'a ait bu tercüme, Kıpçak sözlüklerinde "ndzların" anlamının belirsiz olmasına veya Co-dex Cumanicus'da yer alan "anima spiritualis” veya "spiritus sanctus"a rağmen, en güvenilir olandır. Daha sonra meydana gelen anlam değişmelerine rağmen, tin'in ruhu nefes olarak nitelendirdiğini (Moğolca'daki az çok kesin karşılığı amin'dir) ve ölüm anında vücudu terk ettiğini ihtiyatla kabul edebiliriz.

Öz, "nefis", "vücut", "yaşam", "kişi" anlamına gelmektedir. Her ne kadar "kişinin nefsi" ifadesinin anlamı Codex Cumanicus'da teyit ediliyorsa da, Kâşgarlı Mahmud bu sözcüğü "nefis"in dışında, ayrıca "ruh, kalp" ve yine "nefes" olarak tercüme ederek, biraz farklı çeşitlemeler sunmaktadır. Uygurca bir metinde, öz konuğun vücut içinde yaptığı gezintiler ele alınmaktadır: Onun, bulunduğu yeri her gün değiştirdiğini görmekteyiz; bir bakmışız gözlerde, bir bakmışız kulaklarda, göğüste, kollarda, uyluklarda vb. Üzüt (veya özüt) öz'den türetilmiş olabilir. Gerçi von Gabain, bu

sözcüğün genel anlamının "ruh, tin" olduğunu belirtiyorsa da, sözcük Orta Çağ'a ait sözlüklerde merhum kişiyi, ölüyü nitelendirmektedir. Bu sözcük çok erken dönemlerde, gezgin birer ölü oldukları düşünülen kötü cinleri nitelendirmek için kullanılırdı. Uygurca Turfan Metinlerinde belirtildiğine göre, "ölümün ardından vaktiyle içinde yaşamış oldukları eve geri dönenler, ölülerin ruhlarıdır". Nihayet, "alev", "meşale" anlamına gelen ve Kâşgarlı Mahmud tarafından alıntılanan yuh sözcüğü, oldukça belirsiz bir şekilde ruhu çağrıştırmaktadır.

Her ne kadar kesin olarak kamtlanmadıysa da, "yaşam gücü", "Viatikum" anlamına gelen —» Kutun, vaktiyle —»Gökten gelmiş ve ölümün ardından tekrar oraya geri dönen bir ruh olduğu akla yalan geliyor.

Ruhların ölümden sonraki akıbeti —»"ahiret" maddesi altında ele alındığından, burada ruhların ölümsüz olduğunu saptamakla yetinebiliriz. Buna ne zaman inanıldığını kestirmek zor olsa da, işin tuhaf yam ruhlar, gökte yaşayan kuşun şekline girmiş olarak enkamasyonlanyla birlikte yaşıyorlardı.

Belli ruhların ya da belli bir ruhun —»Hayvan şekline girdiği, "onun öldüğü" anlamına gelen "o akbaba oluyor" ifadesiyle ve "cennetin" varlığı ile ölünün yaşamaya devam ettiğine olan inançla açık seçik bir şekilde kanıtlanmaktadır. Ruhların —»Kan ile olan bağları, hükümdarların ve hayvanların kanlarım dökme yasağı ile vurgulanmaktadır. —»Kemikler ve iskelet ile olan bağları ise, ölü gömme ritüelleri, kafatası kültü ve kemik iskeletinin muhafaza edilmesiyle vurgulanmaktadır. Her şeye rağmen, ruhlar anlaşılmaz bir şekilde plasenta (—> Umay) ile bağlantılıdır. Yukarıda belirtilen simgelerin her birinin (ve daha başkalarımn da) belli bir ruhla ilgisi olduğuna neredeyse kesin gözüyle bakılıyor. Öte yandan ruhun kendisi ise, değişik organlara bağımlıdır. Ruhların akıbetinin her zaman aynı olmadığını da var sayabiliriz; bunun nedeni ahlâkî bir değerlendirme değil, aksine ruhlar arasındaki doğal farklılıklardır.

J.-P. Roux, La mort [Ölüm], s. 71-91. Kâşgarlı Mahmud, II, 118,1,164,177,179, 249, 339, III, s. 131,1, s. 200, III, s. 25, 84. Grönbech,

Codex Cuman, s. 262. A. v. Gabain, Alttürkische Grammatik [Eski Türkçenin Grameri], s. 341, 324,349.

Sıgıt. Kâşgarlı Mahmud sığı t sözcüğünü "mersiye" olarak tercüme etmektedir. Bu sözcüğü henüz Orhon Yazıtlarında —>ağıt sözcüğünün yamnda görmekteyiz, fakat onu ağıt sözcüğüyle karıştırmamamız gerekir. Mersiye dendiğinde, buna yüzün tırmalanması ve ölü gömme ile ölüleri anma törenindeki çaresizliğin değişik belirtileri de dahil miydi, kesin olarak bilinmiyor (—»Ölünün Gömülmesi).

Kâşgarlı Mahmud, 1, s. 36. Orhon Yazıtları, Anıt I, Kuzey, satır 2, Doğu, satır 4; Amt 2, Doğu, satır 5.

Simge Hayvanlar. —»Hayvan, eski Türkler tarafından en sık kullanılan simgedir. Ancak onun ne ölçüde sadece soyut bir şey ya da bir şahıs yerine kullanılan bir simge olduğu ve ne ölçüde kişileştirilerek kişiyle iç içe geçtiğini, her zaman kesin olarak ayırt edemeyiz. Orhon Yazıtlarında bir prens şöyle der: "Kağan olan babamın ordusu —»Kurtlar gibiydi, düşmanları ise koyunlar gibiydi." Suji Yazıtında bile, oğula -»"Aslan" diye hitap edilir ve bu, daha sonra kâti bir ifadeye dönüşür. Kâşgarlı Mahmud, yerinde duramayan kişiye "pire gibi insan" anlamında bürge kişi dendiğini belirtir. Doğacak çocuğun kız mı yoksa erkek mi olacağım öğrenmek istediklerinde, bu kişiye sorarlar: "Doğacak olan, bir tilki mi yoksa bir kurt mu?" O ise, büyük bir orduyu çekirge [sürüsü] olarak betimler. Al-Mada'ini ve aynı şekilde Ku-tadgu Bilig, erdemleri belli hayvanlar aracılığıyla kişileştir-mektedir. Bunlardan ilki, horuzun cesur, tilkinin kurnaz, turnanın temkinli, karganm dikkatli vs. olduğunu belirtir. Diğeri ise, gücü kurtta, cesareti ayıda, temizliği saksağanda, temkinli olmayı baykuşta gördüğünü belirtir. Belli özellikleri simgeleyen bu hayvanlar, gerçi burada boylan sınıflandırmak için de kullanılıyor, ancak bu durum yazıtlarda söz konusu değildir. Aym şekilde yazıtlar da, soyut şeyleri hayvanlar aracılığıyla anlatmaktadır: gücü öküz, zayıflık ve korkaklığı koyun, coşkuyu tay, cesaret ve kahramanlığı —►Kaplan aracılığıyla anlatmaktadır. Hayvanlarla ilişkili özelliklere, Oniki Hayvanlı Takvime ait günümüze kadar ulaşmış betimlemelerde de rastlamaktayız. —►Tanrılar; Zaman Bölümlemesi.

Orhon Yazıtları, Anıt I, Doğu, satır 12; Amt II, Doğu, satır 11. Kâşgarlı Mahmud, I, s. 427, 483, 490, 429. Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften in der Nordmongolei [Kuzey Moğolistan'da Runik Alfabe ile Yazılmış İki Uygur Yazıtı], Journ. Ste. Finno-Ougrienne, 1913, XXX, s. 3. Hommel, Zu den alttürk. Sprichzvörtern [Eski Türk Atasözleri Üzerine], Hirth Ann. Volüme, Asia Majör, Londra 1932, s. 190. Rad-loff, Kutadgu Bilig, cilt 2, 1910, s. 205. Inschrift von Altın Köl [Altın Köl Yazıtı] (H. N. Orkun, III, s. 101). Irk Bitig, par X. Von Gabain, Die Bedeutung frühgeschichtlicher Tierdarstellun-gen [İlkçağa Ait Hayvan Tasvirlerinin Anlamı], Melanges F. Köprülü, İstanbul 1953, s. 169-76.

Su. Suyun içindeki mevcut güç farklı biçimlerde belirir ve göl, -►Su Kaynakları, —►Nehirlerde ya da Türk topraklarındaki tüm "kutsanmış sular"da yaşar. Ne var ki, biz suyun kutsanmış karakteri hakkında fazlaca bir bilgiye sahip değiliz. Görünüşe göre, suyun beş temel elementten biri olduğu kabul edilmektedir. Bu konuda Theophylaktos Simokatta'nın görüşlerine itibar edilebilir, çünkü su aynı zamanda (—* Ateş, kara, odun ve metal ile birlikte) Çin elementlerinden ve (ateş, —»Hava, -»Ay ve —»Güneş ile birlikte) İran elementlerinden biridir. Marvazi, "Kimeklerle iç içe" yaşayan ve su ile ateşe tapınan halklardan bahsetmektedir. Ancak en ilgi çekici olanı, Ibn Fadlan'ın Oğuzlara ilişkin verdiği bilgidir: "Büyük aptese çıkmadan ve işemeden temizlenmezler; asla yıkanmazlar." O bilindik, suyu kirletme endişesine, çok sonraları Anadolu'daki göçer gruplarında da, örneğin Tahtacılarda rastlanmaktadır. Görünen o ki, bu eski bir Türk geleneğidir. —»İduk; Köl.

Minorksy, Marvazi, s. 32. Ibn Fadlan, par. 21. Z. V. Togan, Seyahat Notları, s. 20. J.-P. Roux, Les traditions des nomades de la Turcjuie meridionale [Orta Asya Göçerlerinin Gelenekleri], Paris 1970.

Su Kaynakları. Orhon Yazıtları, bizleri en az bir kutsanmış kaynağın varlığından, Tamir —»Nehrinin varlığından haberdar etmektedir. Çin yıllıklarına göre, T'u-küeler bu nehrin kıyısında yılda bir kez kurban keserlerdi. Fakat bir başka bölümde, adını belirtmeden kutsanmış kaynaktan ya da kutsanmış kaynaklardan söz edilmektedir: R. Girard'ın görüşüne göre, belki de sözü edilen kaynak yine Tamir'dir. Belki de bir başka bilinmeyen

kaynaktır ya da Türk kaynaklarının tamamıdır. T'u-küeler Tamir'e özel önem vermiş olsalar dahi, dikkatlerini başka kaynakların çekmemiş olması hayret verici olurdu. En azından, toprağın yüzeyinde —»Suyun kaynamasının T'u-küelerde dinsel bir tapınma konusu olduğunu iddia etmek mümkündür.

Orhon Yazıtları, I, kuzey, satır 1, II, doğu, satır 25. R. Giraud, Les Regnes [Hükümdarlıklar], s. 107.

Şamanizm. Şamanizm bugün, büyük dünya dinlerinden birini benimsememiş Türk halklarının inançlarının asıl karakteristik özelliği olarak görülmektedir. Eskiden de bunun böyle olduğu kesin değildir. Fevkalade dikkat çeken husus, bu konuda eski Türk yazıtlarının suskun kalıyor olması ve ancak arkeolojik deliller ile yabancı gözlemcilerin aktardıkları bilgiler aracılığıyla şamanizmi az çok tanıyor olmamızdır. Her ne kadar, şamanizmin milâttan sonraki birinci yüzyılın ikinci yarısındaki karakteristik özelliklerinin, bin yıl sonraki özellikleri ile aynı olması çok muhtemel görünse de, bu konuda elimizde kesin bir delil bulunmamaktadır. Üstelik, şamanizmin bariz bir şekilde gelişmiş olması ihtimal dahilindedir. Bu nedenle, genelde şamanizm ile ilgili araştırmalar konusunda temel teşkil edebilecek şeylerden söz edemeyiz: Özellikle güçlerin aranması, bizim için tümüyle meçhul kalmaktadır. Hem ayrıca, önemli şamanist ifadeler gizemlerini korumaktadır. —»Göğe yapılan yolculuğa ilişkin doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır. Juan-juanlar hakkındaki Çin raporlan, şamanizmin bu halk tarafından tatbik edildiği ve dolayısıyla ardılları olan T'u-küeler tarafından da tatbik edildiği izlenimini uyandırmaktadır. Ne var ki, biz onlarda sadece hükümdar ve eşinin tahta çıktığını görmekteyiz. Yukarı kaldırmak için, —»Tengri onları yakalar. Belki de kozmik sınıflarla olan bağlantı belli bir grup sihirbazın değil, aksine hükümdarların bir ayrıcalığıdır.

Güçlüklerden biri de, muhabirlerin şaman ya da daha başka büyücülerden söz edip etmedikleridir. Eski Türklerin, yalvı büyüsü yapan yalvıcılar ile Pantürkçe isimleri kam (çeşitlemesi gam) olan şamanları birbirinden ayırdıklarını biliyoruz. Kam sözcüğü çok eskidir, zira T'ang yıllıklarında, Kır-gızlar ile onların sihirbazları bağlamında geçmektedir. Ne-meth, Hiung-nularda bir atakam ve bir eşkamm varlığından bahsetmiştir, ancak bunların

anlamı belirsizdir. Bu sözcük ancak 11. yüzyılda yaygınlaşır, örneğin Kâşgarlı Mahmud' un sözlüğü olan Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicus'da geçer. Özellikle Kâşgarlı Mahmud, kısalığı açısından ilginçtir. Dört kez böyle bir kişiden bahseder. Birinde, kam'ı yorumsuz bir şekilde "kâhin" olarak tercüme eder. Bir başka yerde ise, kam'ın fal açtığını ve —»Kaderi sorguladığını öğreniyoruz; başka bir deyişle çok sayıda anlaşılmayan sözcükler söylediğini ve nihayet büyü yaptığım öğreniyoruz. Görünüşe bakılırsa, o dönemde ve takip eden yüzyıllarda, Moğol İmpa-ratorluğu'nun kuruluşuna kadar Şamanizm Uygurlarda ve doğudaki değişik Türk halkları arasında büyük önem taşımıştır. Bar Hebraeus Moğolların, Uygurların ülkesini fethettiklerinde, orada kam diye adlandırılan büyücülerle karşılaştıklarını anlatır. Ğuvaini, her iki inanç sisteminin üstünlüklerini test etmek için, şamanlar ile budist rahipler arasında münazaralar düzenlendiğini, kamların bu yarışmada yenildiğini ve bunun üzerine Uygurların Budizme geçtiklerini anlatır. Doğulu gezginler sık sık kam adını anarlar, fakat kam ve ham karıştırırlar. Plano Carpini, Kumanların bu sözcüğü kullandığını fark eder. Wilhelm von Rubruck, bir halka hükmetmek kehanete bağlı olduğundan, bütün kâhinlerin kam diye adlandırıldığını belirtir. Raşid-ad-Din Fadlal-lah, kâmân biçimini zikreder. Bu, daha modern olsa gerek.

Eski Türkçe metinlerde, işlevi bilinmeyen bazı kişiler yer alır. Bunlar muhtemelen şaman olabilir. Hoytu Tamir Yazıtlarında iki adamdan bahsedilir: "kahraman adam" anlamındaki Alp Er ve "adam" anlamındaki Er. Görünüşe göre, bu ikisi ritüelleri yerine getirmek ve belki de —»Kurban sunmak için bu tehlikeli geçitte dururlar. Irk Bitig'de, bir kâse ve bir kupası bulunan, bunlar yamnda olmadan fazla uzağa gidemeyen, uzun giysileri olan bir adamdan; yağ dolu bir kaşığı yaladığında, tekrar dirilen yaşlı bir falcı kadından; ve (şamanlann meşhur bir âleti olan) aynasını kaybetmiş, uzun giysiler içinde ikinci bir adamdan bahsedilir. Oğuzname ise, büyük bir Türkten bahseder. Bu, ihtiyar bir kahramandır, bilge biridir, hükümdarın rüya yorumcusudur.

Yabancı muhabirler, şamanlann asıl işlevinin geleceği okumak olduğu şeklinde bir izlenimi aktarırlar. Theophylaktos Simokatta şöyle yazar: "Türklerin, kendilerine geleceği okuyan rahipleri var." Çok sonradan

Marvazi, (Minorsky'nin Soğdca bir sözcük olduğunu düşündüğü) faghirıum adında bir adamın her yıl belirli bir günde Kırgızlarca çağrıldığını anlatır. "O bayılmakta, vücudu sarsılmakta, ve kendisinden gelecek yılın tüm olaylarım okuması rica edilmektedir. O bunun üzerine, ekinin kıt mı yoksa bereketli mi olacağını, yağış alacaklar mı yoksa kuraklık mı olacağını, ve buna benzer konularda bilgi vermektedir. Dinleyiciler ise, onun bu dediklerinin gerçekleşeceğine inanırlar." Marvazi, bu şamanın yanı sıra şarkıcı ve müzisyenlerden de bahseder. Biz onları, henüz 576 yılında Bizans elçisi Zemark'ın Dilzibul' un Sarayı'nda kabul edilişinde görmekteyiz. Gardizi de, Marvazi tarafından betimlenen faghinum'd an bahseder. Ta-bari, rüyaları yorumlayan bir büyücüyü uzun uzun konuşturur. Ğuvaini, Uygur /camlarının kendilerini kötü cinlere kaptırdıklarını ve bu cinlerin, bilmek istedikleri her şeyi kendilerine söylediğini belirtir. Orta Çağ'da, Şamanizm konusundaki en kayda değer betimlemeyi, trans olayını anlatan Avicenna yapmıştır. Kendisi şöyle der: "Bir falcıya danışan ve kendisinden kehanette bulunmasını isteyen bir Türkmen boyundan söz edilir. Bu falcı süratle her yöne doğru koşmaya başlar ve nefes nefese kalarak nihayet bayılır. Kendisi bu haldeyken, hayal dünyasındaki şeyleri olduğu gibi sözcüklere döker ve dinleyiciler, onun bu söylediklerinden hareket ederek, gerekli önlemleri alırlar."

Bugün, Orta Asya ve Sibirya'daki şamanlann en dikkat çekici faaliyeti olarak görülen mucizevi tedavi, bizim elimizdeki belgelerde pek vurgulanmamaktadır. Fakat görünüşe bakılırsa, bu mucizevi tedavi şekli şüphesiz var olmuş olmalıdır. Papa Nıkolaus'un Bulgarlara, hastalıkları belli dualar ve sargılarla tedavi etmenin yasak olduğu yolunda verdiği cevaptan, kesin bir şey çıkarsamak mümkün değilse de, Hudud al-'alam bizi bu konuda bilgilendirmektedir. O şöyle der: "Oğuzlar büyücü hekimleri çok takdir eder ve onları görünce hürmette kusur etmezler. Bu doktorlar yaşamlarının yönünü belirlerler." Minorsky haklı yere, bunların kam olduğunu düşünür. Ğuvaini bütün mektuplarında, kamların hastalıkları tedavi ettiklerini belirtir.

Büyücülerin daha başka birçok güce sahip oldukları belirtilir; bunlar ise bizlerin onları birer şaman olarak algılamamızı sağlar. Bulgarlar likantropi ile suçlanmaktadır. Bu, şa-manların kılık değiştirmesini anıştırabilir. 7.

yüzyılda Doğu Türklerinde rastlanılan ve "kötü cinlerin rahipleri" tarafından gerçekleştirilmiş olan atmosferle ilgili mucizelerin, daha çok yafalardan (—»Yat) kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Matthaus von Paris'in anlattığı iki büyücü kadının nasıl sınıflandırılacağı pek bilinmez; bunlar, "üfürükçülük ve şeytanca marifetleri sayesinde savaş makinelerini saf dışı bırakmaları için, Arapların Kudüs kuşatmasına gelmelerini sağlarlar".

Sonradan çok iyi bildiğimiz, demirci ve şaman arasındaki ilişki, T'u-küe devletinin başlarmda da bir rol üstlenmiş olmalıdır. Bu ilk tarihi Türkler hakkında, Altay dağlarında Juan-juanların vasalları olmalarının dışında, bir şey bilmiyorsak da, hiç olmazsa onlann demirci olduklarını öğreniyoruz.

Rahipler ile şamanlar arasındaki ilişki her zaman tartışmalıydı. Şamanların çoğu kez rahiplerin işlevini üstlendiklerini var saysak dahi, üstünde çalıştığımız dönem için bunu açıkça kanıtlayanlayız. Irk Bitig ya da Hoytu Tamir'de olduğu üzere, bunu en fazla anıştırmalardan çıkarsayabiliriz. En yüksek seviye, örneğin T'u-küelerin hükümdarı söz konusu olduğunda, en üst kurban rahibi hükümdarın kendisiydi.

J.-P. Roux, Elcments chamanicjues dans les textes pre-mongols [Ön Moğolların Metinlerinde Şamanist Unsurlar], Anthro-pos 53, 1958, s. 441-56. A.g.y., Le nom du chaman [Şamanın Adı], Anthropos 53, 1958, s. 133-42. A.g.y., Le monde du sor-cier, Paris 1966, s. 207-31 (Sources Orientales. Cilt 7). D.

Schröder, Zur Struktur des Schamanismus [Şamanizmin Yapısı Üzerine], Anthropos 50, 1955, s. 848-81. Genel olarak Şamanizm olgusu için bkz. M. Eliade, Le Chamanisme et les techniques archaıques de l'extase, Paris 1951 (Schamanismus und archaische Ekstasetechnik [Şamanizm ve Arkaik Ekstazi Tekniği], çeviren I. Köck, Zürich/Stuttgart 1957).

Tabu. —»Hayvanlar, devletler ve nesnelere ilişkin tabular dışında, yani "serbest bırakılan", başka bir deyişle kullanımları yasak olanlar dışında (—»İduk), eski dönemlerdeki ta-bulaştırma üzerine elimizde çok az bilgi mevcuttur. Bir hayvan adına ilişkin tabu konusunda yegane örnek

Oğuzlarca verilmektedir: Bu halkların dilinde, —»Kurt için kullanılan bilindik Türkçe ismin yerini solucanın ismi almıştır (—>böri, kurt olmuştur). Belki de bundan yola çıkarak, et-nografinin doğruladığı dilsel yasaklara dayanarak aşırı çıkarsamalarda bulunma eğilimi vardır. Her ne kadar —»Hayvanların eski adları genelde iyi muhafaza edilmişse de, muhtemelen örtmece ya da gizli sözcüklerin kullanımında, eski bir tabunun izlerini bulmak mümkün. —»Doğan için kullanılan iki isim, yani togan ve togril sözcükleri, sırasıyla -an ekiyle türetilmiş bir sıfat-fiil ve bir eylemi nitelendiren, -il eki ve "doğmak" anlamındaki togmak fiiline ait bir edilgen -r almış bir isimden ibarettir. Tesadüfi veya istemli bir göçüşme, ecki'yi keçi'ye dönüştürmüştür. —»"Kartal'Tn adı olan "bürgüt", biirget de olabilir; yani "pire" anlamındaki bürge bir çoğul-t eki almış olabilir. —»Yırtıcı Hayvanlar.

Takvim. —»Zaman Bölümlemesi.

Tamga. Esasen soyut bir simge olup, Türk boylarınca bir şeyi nitelendirmek için kullanılmıştır. Çoğu kez, bir mülkün işaretlenmesi amacıyla imza, mezar kitabesi olarak ya da kamp yerini işaretlemek amacıyla yere çıkarılan bir kalıp olarak vb. kullanılmıştır. Orhon ya da Yenisey'deki eski Türklere ait mezar taşlarında bu şekilde birçok işaret bulunmaktadır. Bu işaretler genelde münferit olarak —»Taşlarda yer almaktadır. Raşid-ad-Din Fadlallah ve aynı şekilde Kâşgarlı Mah-mud yirmidört Oğuz boyunun tamgalannı sıralamaktadır1). Ne var ki, sundukları tanıtlar birbirinden farklılık göstermektedir. Bu durum bize, eğer bir yanılgı söz konusu de ğilse, her zaman çok dayanıklı oldukları kabul edilen tamgalann birkaç yüz yıl içinde geliştirilmiş olmaları gerektiğini düşündürüyor. Tamgcınm kutsanmış karakteri, onun boy ile olan bağının ve belki de onun —»Ongun ile olan bağının bir sonucudur. Ongun, boyun özel ilişkiler kurduğu hayvan veya varlıktır (bu bir bitki olabildiği gibi, astrolojik türde de olabilir).

Vernadsky, Note on the origin of the word tamga [Tamga Sözcüğünün Kökeni Üzerine Not], Journ. Amere. Orient. Soc., Baltimore LXXVI, 1956, s. 188. Tryjarski, The tamgas of the Turkic tribes frorn Bulgaria

[Bulgaristan'daki Türk Ka-vimlerinin Tamgaları], Ural-alt. Jahrbücher, 47, 1975, s. 189, 200.

Tanrılar. Türklerin bariz bir şekilde tek tanrılı olan eski dinlerinde, çok tanrıcılığı açıkça gözlemlemek de mümkündü. Tek tanrıcılığın özellikle büyük halklar arasında, başka bir deyişle Türklerin büyük devletler kurduğu dönemlerde ilk sırada geldiği ve çok tanrıcılığın daha çok popüler düzlemde ya da çözülme ve anarşi dönemlerinde egemen olduğu, tahmin edilmektedir. Gerçekte gök tanrı —»Tengri, kendisinin yeryüzündeki vekili olan hükümdar ve hatta onun "oğlu" ile yakın ilişki içindedir. Gök tanrısı her ne kadar Pantürk ise de, o milli ve imparatorlukla ilişkili bir tanrı olarak görünür. Nasıl ki, yeryüzündeki herkes umumun hükümdarı olarak kağana boyun eğiyorsa, aynı şekilde herkes evrenin tanrısı olan göğe boyun eğmek zorundadır. Ancak T'u-küe devletinin ortasında, gök tanrının yam sıra çok sayıda daha başka doğa üstü gücü keşfetmekteyiz. Bu güçler ya bizzat "tanrı" (tengri) sözcüğüyle veya "kutsanmış" (iduk) sözcüğüyle nitelendirilmektedir. Erkek veya dişi olabilirler; dişi olanlar muhtemelen daha çok imparatoriçe ile, yani katun ile ilişki içindedir. Tanınanlar zaman tanrısı (Öd tengri), —»Yer tanrıçası, tanrıça Umay, ana kucağı tanrıçası, kutsal veya tanrısal gök cisimleri, —»Güneş (Kün), —»Ay, güçlü bir savaşçı olarak görülen —»Venüs (Erklik), ve belki de —»Ülker, yedi yıldızdan oluşan takım. Kutsal güçler de yine aynı şekilde barizdir: yer-sub (yer ve su) beraberliği, —»Pınarlar, özellikle Tamir Nehrinin kaynağı, şüphesiz —> Nehirler ve —»Öfüfen'deki ormanlarla kaplı dağ. Daha sonraları başka şahsiyetler de ortaya çıkar, örneğin bir yol tanrısı (yol tengri), belki de bir hayvan tanrısı ve muhtemelen daha başkaları.

Yabancı yazarlar oldukça çok sayıda farklı tanrıdan söz ederler. Çin yıllıklarında, T'u-küeler bağlamında bir şahsın "iki kadınla evlendiği ve bunların güneş tanrısı ve kış tanrısının kızlan" diye adlandırıldığından bahsedilmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz; yine aynı şekilde Töleslerde geçen "kaplan yüzlü tanrı" hakkında da neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. İslam kaynaklarında sıkça "tanrı" olarak adlandırılan, fakat muhtemelen çok daha farklı olan bir şey vurgulanmaktadır. Ibn Fadlan Başkırlarda oniki "tanrT'ya rastlar, bunların arasında "ağaç için bir tanrı, insanlar için bir tanrı, atlar için bir tanrı, yer için bir tann ..." yer alır. Ona

göre "kimileri yılanlara, kimileri balıklara ve kimileri de turnalara tapmaktadır". Gardizi, bazı Kırgızların "ineğe, bazılarının saksağana, bazılarının kaplumbağaya, bazılarının doğana ve bazılarının ise güzel ağaçlara taptıklarım" iddia eder. Bu yazarlarda, Türklerin sınıflandırma çabaları hissedilmektedir. Bu ise amblemlerle, yani tanrılarla ilişki içinde olan şeylerle karşı karşıya olduğumuzu düşündürmektedir. Bunların benzerlerine al-Mu-da'uni veya Kutadgu Bilig'de rastlamaktayız. Ne var ki, Kâşgarlı Mahmud'a göre Türklerin kesin olarak "tanrı" (tengri) diye nitelendirdikleri yüksek ağaç ile havayı çağrıştıran ve Theophylaktos Simokatta tarafından kendisine "ta-pınıldığı" belirtilen rüzgarın bu listede bulunuyor oluşu, bizi şüpheye düşürmektedir. Son olarak, Türklerin eski dönemlerde bile var olan her şeye bir güç atfettiklerini ve her şeyin bir "sahibi" olduğuna inandıklarını belirtmek isteriz. Bunlar, Moğol dönemi ve daha sonraki dönemlerden çok yakından tanıdığımız kişilerdi. Muhtemelen boylar veya aileler bazen bu bazen de şu eşyayı seçer ve onu "Penaten", yani ev tanrısı yaparlardı. Bunlara, şüphesiz devletin ulusal tanrılanna gösterdikleri ilgi kadar, belki daha da fazlasını gösteriyorlardı. Aynı şekilde gezgin ruhlar (—»Yek), —»•Atalar ve ata hayvanları belli ölçüde ve belirli durumlarda tanrılara benzetilebiliyordu. Nihayet, ancak daha sonraki zamanlarda tanınacak olan tanrıların var olması da mümkündü. Bunlar hakkında henüz bir bilgiye sahip değiliz, örneğin Türkiye'de günümüze kadar ulaşan eşik tanrısı.

—»Ağaç; Dağ; İduk; Ongun; Kaplan; Umay; Su Kaynakları.

Bibl. —»Tek madde başları.

Tapınaklar. Eski Türklerde daha çok doğal tapınaklar bilinmekteydi. Bunları ise, —»Nehrin kaynağı veya —»Dağın zirvesi gibi kutsal yerlerden ayırt etmek genelde mümkün değildi. Ne var ki bunlar, bazen de, örneğin oyuklarda olduğu gibi bir tapınağın bazı özelliklerini taşıyordu. Uzunca bir süre, göçebeliğin kült mekanlarının inşasını engellediğine inanıldı. Fakat Orta Asya'daki Türklerin tamamının göçer olmadığı ya da sadece göçer olmadığı ve tanrılara ait resimleri veya ayinler için gerekli çadırları naklettikleri bir yana bırakılırsa (ki bunu ancak sonraları açık bir şekilde görmekteyiz), bazı durumlarda gerçek tapınaklar inşa ettikleri

görülmektedir. Ancak biz bunları henüz doğru şekilde yerli yerine koyamamaktayız. Birçok yazar kesin bir kanıt sunmadan, bunlann dünya üzerinde yaygın olan bu ya da şu dine hizmet ettiğine inamrdı. Oğuzlardaki bir ibadethaneden söz eden Kazvini'nin bir çalışmasını okuyan Dunlop buna örnektir: O, bu ibadethanenin içinde bir sinagog görmüş. Yakut'un Kırgızlarda ve Karluklarda, bazen "ibadethane" olarak adlandırılan bazı tapınaklara işaret ettiğini göz önünde bulundurursak, bu durum daha fazla kuşku uyandırmaktadır. Bu ibadethanelerdeki duvarların, önceki kralların resimleriyle süslü olduğunu belirtmektedir. Mezar ise mutlaka bir tür ölüler tapınağıydı.

—»Mağara; Ölünün Gömülmesi; Kurban.

Wüstenfeld, II, s. 395 (Kazvini). Dunlop, The Jeuıish Khazars [Musevi Hazarlar], Princeton N. J. 1954, s. 261. Ferrand, Relation de voyages [Seyahat Notları], 2 cilt, Paris 1913-14 (Yakut 1. cilt, s. 213-215).

Taş. —»Mengü Taş; Yat.

Tek Boynuz. Türk dillerinde tek boynuz için özel bir ad mevcut değildir, aksine Çince, Sanskritçe, Arapça, Farsça veya Ti-betçe karşılıkları kullanırlar; bu karşılıkların birçoğu kaynak dilde gergedanı nitelendirmektedir. Paris Ulusal Kütüphanesindeki Oğuzname'de geçen kik sözcüğü, keyik'm (av hayvanı) deforme olmuş bir biçimi olmalıdır. Ne var ki, tek boynuz başlangıçta ister gerçek bir hayvandan türemiş olsun, isterse olmasın, bir fabl hayvanı olmuştur. Orta Çağ'daki söylensel rolü ise hep önem taşımıştır. Bir Turfan metninde, "tek boynuzlu av hayvanının boynuzu gibi" bir kimsenin adının yüceltilmesi dileğinde bulunulmaktadır. Bu konuyu İbn Fadlan da betimlemektedir. Oğuz Kağan'ın bir delikanlı olarak katıldığı büyük avda, bu konu büyük önem taşımaktadır. Raporda bu tartışmalı hayvan, sürüleri ve insanları yiyen "büyük, vahşi ve kötü yürekli bir hayvan" olarak geçmektedir. İbn Fadlan'ın yaptığı betimlemede, bu hayvan farklı hayvan türlerine ait parçaları kendinde toplayan pek korkunç bir yaratıktır: —»Devenin başı, boğamn kuyruk ve toynağı ile katırın vücudu: Görünüşe bakılırsa, bu melez yaratıkların mükemmel bir enkarnasyonu söz konusudur. Bunlara ait birçok betimleme mevcuttur.

Şüphesiz bunlar birden fazla hayvan türünün çiftleşmesi sonucu oluşmuş ve bütün bu hayvan türlerinin yaşamına iştirak etmektedirler.

Oğuzname, satır 7-17. Bang ve von Gabain, Türk. Turfan-Texte [Türkçe Turfan Metinleri], SPAW, 1929, satır 41-43. İbn-Fadlan, Par. 74. Z. Velidi Togan, s. 76. D. Sinor, Sur les noms altaiques de la licome [Tek Boynuzlu Atın Altay Dilindeki Karşılıkları Üzerine], WZKAM, 56, 1960, s. 168-76. Ettinghausen, The Unicom [Tek Boynuzlu At], Freer Gallery of Art. Occasional papers, I, 3, Washington 1950. Bang ve Rachmati, Die Leğende von Oghuz Kağan [Oğuz Kağan Destanı], SPAW 1932, s. 706.

Tengri. Gök, tanrı, gök tanrı. Bu sözcük için en eski tanıt, Hiung-nular ile ilgili Çin yıllıklarında, tcheng-li biçiminde geçer ve bu, şüphesiz iki heceli bir sözcük olan fenerinin Çince çevriyazısıdır. Sonraları, Çinliler tengri için teng-ning-li (ya da teng-yi-li) biçiminde üç heceli bir sözcük ortaya atarlar: Ortadaki ı'nin düşmesi normal, fakat bu üç heceli sözcük için daha sonraları Türkçede (ve Moğolcada) tanıt bulunurken, bu sözcük eski metinlerde geçmemektedir. Bugüne kadar hiçbir etimoloji genel kabul görmemiştir: Sü-mercedeki dingir, Çincedeki t'ien ve "döndürmek" anlamına gelen Türkçedeki teng- fiil gövdesi önerilmiştir. Bu ise kısmen tatmin edici bulunmuştur.

Eski Türklerin nesnel gökyüzü ile bir tanrı olarak gökyüzü arasında bir ayrım yapıp yapmadıkları kesin değildir. Fakat kimi belgeler bizde, burada dinsel bir tasarımın söz konusu olmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Barlık III Yazıtında "gökyüzünde bulunan —>Güneş"in ve Elegeş Yazıtında ise "—►Mavi gökyüzünde bulunan güneş ve —>Ay"ın bahsi geçmekte. "Orhun'un Genesis'i"nde, gökyüzü ve yerin oluşumu betimlenmektedir. Ne var ki, sadece iki kozmik bölgenin mi, yoksa aynı zamanda tanrıların da mı kastedildiği bilinmiyor (—»Evren Doğumu). Ne de olsa, gökyüzü ölülerin de ikametgâhıdır.

Büyük tanrımn muhtemelen özel tezahür biçimleri olan birçok tali tanrımn varlığı bilinmektedir. Onlara da tengri denmektedir. Bunlar özellikle zaman tanrısı (—>Öd Tengri) ve yol tanrısıdır (—>Yol Tengri). Şüphesiz, Çince çevriyazısında yer tanrısı (—>Yer) anlamında bir Boz Tengriyi görmek mümkündür. Ayrıca, tengri ile birleşik bazı coğrafi sözcükleri de bilmekteyiz: Çinlilerin T'ien chan olarak adlandırdığı —*

Dağlara, Türkçede Tengri Tag (göksel dağlar) denmektedir. Sıfat olarak tengri, T'u-küelerin hükümdarı tanrısal Bilge Kağan'ı (tengri bilge kağan) ve Türklerin ülkesini nitelendirmektedir. İrk Bitig, yaşlı tanrısal bir kadım tengrilig kurtga diye adlandırmaktadır.

Pantürk kökenli büyük gök tanrıyı, Kuzey Moğolistan'daki büyük yazıtlarda çok belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Aynı şekilde, onu yabancı kökenli raporlarda da görmekteyiz. O, öncelikle boyu, mavi rengi ve gücüyle öne çıkmaktadır. Metinlerde sık sık karşılaştığımız üze sözcüğü, "yukarıda", "yukarısında" anlamını taşımaktadır. Bu sözcük, şüphesiz tengriyi aynı zamanda evrenin bir unsuru ve bir kurum olarak nitelendirmektedir. Üze'nin ("yukarıda") karşısmda aşa ("aşağıda") yer almaktadır. Bu, yerküre için kullanılan bir yer zarfıdır. Muhtemelen bu, Orhon, Ongin ya da Ugbat III Yazıtlarında görülen ve kesinlikle Türklere ait transendental bir tasarımın ifadesidir. Buna göre, nihayetinde her şeyin üstünde, kendisinden umut kesilmeyen büyük tanrı yer almaktadır. "—»Mavi" anlamındaki kök sözcüğü tıpkı üze sözcüğü gibi iki anlamlıdır; öncelikle maddi ve bir de tinsel anlamı vardır. Hiçbir şey, sonraki Oğuzna-me'de çok sık geçiyor olmasından ötürü, kök sözcüğünün arkaik bir kültür durumuna işaret ettiğini iddia eden Ban-zarov veya Holmberg'e katılmamıza müsaade etmez. Biz bu sözcükte, yağız ("karanlık") olarak nitelendirilen yer ile bir karşılaştırma yapıldığını düşünmekteyiz, ki buna daha önce değinilmişti. T'u-küelerin kendilerine taktıkları kök Türk (Mavi Türkler) adı, bir ongun hayvanı olan mavi kurdun (kök —*böri) varlığı ve gökyüzünü nitelendirmek için —*kök sözcüğünün daha sonraları sistematik bir biçimde kullanılmış olması, göğün maviliğine verilen değerin kanıtıdır: Co-dex Cumanicus'da, kök sözcüğü caelum ve tengri sözcüğü deus olarak tercüme edilmiştir. Küc sözcüğü, dinsel metinlerde göğün gücünü ve kudretini ifade etmeye yarar. Neredeyse, tanrı her müdahalesinde bu güç aracılığıyla tezahür etmektedir. Ne var ki, bu gücün yegane sahibi Tengri değildir, çünkü eğer dilerse onu insanlara da vermektedir: Metinlerde, "Tengri onlara o gücü verdiğinden, Türkler bunlan bunları yaptılar" diye geçer. Moğol döneminde rastladığımız "ebedi" sözcüğünün yokluğu, bizleri şaşırtmakta ve göğün sadece ezeli değil (metinler aksini iddia etmektedir), ayrıca ebedi olduğuna da inamp inanmadıkları sorusunu akla getirmektedir. Ebedi kavramı özellikle —>Taş için söz konusudur, fakat vaktiyle gök için kullanıldığına ilişkin kesin bir kamt yoktur.

Tengri bir milli tanrının tüm özelliklerine sahiptir. Türkler dünyamn ortasında, doğrudan göğün altında yaşamaktalar, dolayısıyla gökyüzü onları özellikle korumaktadır. Metinler açık seçik bir biçimde, onun yabancı halkların değil, Türkle-rin tanrısı (Türük Tengrisi) olduğunu belirtmektedir. Bazen, imparator anlamına gelen kağan sıfatını taşır. O özellikle halkım korur. Daha başka güçlerle birlikte, "Türk halkının mahvolmaması, yeniden bir halk olması" için emir vermek-

tedir. O, "Türk halkının adı ve itibarının zarar görmemesini" sağlamaktadır. Onun müdahalesi sayesinde hükümdar şöyle diyebilmektedir: "Ben, ölüm döşeğinde yatan halkı sağaltarak tekrar yaşama döndürdüm. Çıplak halkı giydirdim, fakir halkı varlıklı kıldım ve küçük halkı büyüttüm." Dolayısıyla, halk onu kendine ait olarak görebilir ve onu "tanrım" (Tengrim) olarak adlandırabilir. Ne var ki, daha düşük seviyelerdeki tanrılara ilgi duyan asıl kitlelerin, görünüşe göre Tengri ile doğrudan bir ilgileri yok. Onun adı ve faaliyetleri esasen hükümdarlara ait yazıtlarda yer almaktadır. Onu prens ve beylere ait yazıtlarda daha seyrek görmekteyiz. Hükümdarlar ona benzerler, tıpkı "onun gibi"dirler (tengri-tag) ve onun tarafından görevlendirilmişlerdir. "Ben ki, Tengriye benzerim, Tengriden geldim" diyen Bilge Kağan, bir başka yerde ise "Ben ki, Tengriye benzerim, Tengri tarafından görevlendirildim" der. Halka hükümdarlarım veren odur. Tonyukuk Yazıtında görüldüğü özere, Tengri "Sana bir kağan verdim" der. Tahta çıkma törenlerinde, hükümdar ile gök arasındaki ilişki ritüellerde görülür: Hükümdar keçeden bir halının üzerinde havaya kal-dırılr. Çin nüfuzunun çok güçlü olduğu dönemde, hüküm-dann göğün gerçek oğlu olduğundan pek şüphe yok. Ayrıca yüksek makam sahipleri de gök tanrı tarafından göreve getirilmekteler: "Tengrimn buyruğu üzerine ben ondört yaşında kağan oldum."

Eğer yaşam iksiri (—»Kut) ve merhametli —»Kader, yani şans, doğrudan Tengri tarafından veriliyor olmasa da, ki çoğu durumda bu böyledir, yine de bunlar ona bağlıdır ve bir şekilde ondan kaynaklanmaktadır. Çoğu kez şu iki ifade, doğrudan tanrının adının ardından geliı: "Tengrinin buyruğu üzerine" ve "kut ve ülüg sahibi olduğum için" bunu yapabildim. Kut en azından tanrı tarafından onaylanmalı ya da insanlara onun tarafından verilmeli. Eğer bir hükümdar görevini yapmazsa, tann kutu onaylamaz. Bu konuda Çin tasarımlarına çok yakınız. Tanrı sıkça insanların yaşamına müdahale eder, çoğu kez yeryüzündeki temsilcileri olan

hükümdarlar ve prensler aracılığıyla müdahale eder. İnsan-lan etkiler, onlara cesaret verir. "Her ne kadar sayımız çok az olsa da, tanrı buyurduğu için korkmadık." Çoğu kez buyruklarım (yarlık) iletir ve yerine getirildiklerinden emin olur. Verdiği cezalar insafsızdır. Volga Bulgarlarında, Terıgri hiddetini —»Yıldırım ile açığa vurmaktadır. Görünüşe göre, 11. yüzyılda hâlâ benzer bir tasarım mevcuttu, çünkü Kaşgarlı Mahmud, yıldırımın ışımasını sağlayamn o olduğunu belirtmektedir. Fakat o, eğer bir suç işlediyse tüm halkı da mahvedebilir. T'u-küelerin isyan edip de, kendilerine yollamış olduğu kağanı tahttan indirmeleri üzerine, Tengri onları yok etti. Onun bu karakteri, hükümdar ile gök arasındaki sıkı bağı açığa vurmaktadır: Bu nedenledir ki, halk kendini tanrımn hizmetkârı olarak görür. Üç kez "Ben ki, Tengrinm hizmetkârıyım, bunu yazdım." diye tekrarlayan Gürbelcin'e (8. yüzyıl) ait küçük bir metinde, İslâmın etkisini görmek asla imkansızdır.

Görünüşe göre, tanrımn yaratıcı gücü ne T'u-küelerde ne de genel olarak eski dönemlerde vurgulanmıştır. Yazıtlarda, buna ilişkin en ufak bir şey bulmak mümkün değildir. The-ophylaktos Simokatta'ya ait "Türkler, tanrıyı göğün ve yerin yaratıcısı olarak nitelendiriyorlar." tümcesi de inandırıcı değildir. Fakat 10. yüzyılda, artık bu düşüncenin yayıldığım görmekteyiz. Makdisi tarafından aktarılan bilgilerden şüphe duymamamız gerektiğine inanıyorum: "Türkler bir Tengri, yani tanrı birdir derler [...] Kimilerine göre, Tengri göğün mavisine takılmış addır ... Daha başkalarına göre ise, Tengri göğün kendisidir. Türklerde yaratıcının adı, en varlıklı anlamına gelen Baliğ Bayat'tır." Betimlenmiş olan kavim birliklerinde, göğün bir "deus otiosus"a dönüşmeye başladığı ve daha sonra yerini, hepimizin bildiği şekliyle evrenin yaratıcısının alacağı düşünülebilir. Fakat Kâşgarlı Mahmud'a göre, Tengri bitkileri büyütebilme kudretine sahiptir.

Batı ve Doğu T'u-küelerde, Tengri kültünü pek ayrıntılı bilmiyoruz. Ibn Fadlan'ın daha sonra Oğuzlar için belirttiğine benzer bir şekilde, dua kısa bir yakarıştan ibaret olmalı. Arap yazar tıpkı Makdisi gibi tanrının birliğini vurgulamakta ve kötü bir şeyle karşılaştıklarında, Oğuzların başlarım göğe kaldırıp "tanrı birdir." dediklerine inanmaktadır. Oğuzname'de bahsi geçen dua yüzeysel bir İslâmlaşmaya dayalı olabilir, fakat bu dua muhtemelen var idi. Irk Bitig de dua edenler insanlar değildir, aksine —»Hayvanlardır: Tanrıya yönelip dua eden bir karga, göğe doğru bağıran bir —►Geyik. Fakat işin ilginç tarafı, tanrı her iki örnekte de "duayı işitmiştir".

Başlangıçta, göğün tanrısına sunulmadığını söyleyebileceğimiz —»Kurban, metinlerde sıkça yer almaktadır. Fakat bunun nasıl cereyan ettiği konusunda, fazla bir şey bilmiyoruz.

Büchner, Tengri, Encyclopedie de l'Islam. A. von Gabain, Inhalt und magische Bedeutung [İçerik ve Gizemli Anlam], Anthropos, 48, 1953. P. Pelliot, Tengrim Terim, T'oung Pao, 37, 1944. P. W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee [Tanrı Düşüncesinin Kaynağı], cilt 9, Freiburg 1949. J.-P. Roux, Tengri, essai sur le ciel-Dieu des peuples altaiques, Rev. Hist. Rel. CXLIX, s. 49-82, 197-230, CL, s. 27-54, 175-212. A.g.y., Notes additionnelles [Ek Notlar], Rev. Hist. Rel. CL, s. 32-66. L. Ligeti, Mots de civilisation de Haute Asie en trans-cription chinoise [Çince Orta Asya Medeniyeti Kavramları], Açta Or. Ac. Hungaricae, I, Budapeşte 1950, s. 141-68. N. Pallisen, Die alte Religion der Mongolen [Moğolların Eski Dini], Numen 1956, III, 3, s. 178-210.

Tin. —>Ruh.

Toy. —►Ölünün Gömülmesi.

Tören. —»Kurban ve ölünün gömülmesi (-»Ölünün Gömülmesi) vesilesiyle yapılan merasimler hakkında bir dizi bilgiye sahibiz. Bu merasimler gayet şatafatlıydı, ancak onları gerçek anlamda bir tören olarak göremeyiz. Buna karşın, gerçek anlamda tören olarak nitelendirilebilecek merasimler konusunda fazlaca bir bilgiye sahip değiliz. Yalnızca hükümdarın tahta çıkma törenim, bu vesileyle yürütülen başlıca iki ritüeli (—»Kutsal Yağ Sürülerek Tahta Çıkma) bir parça yakından bilmekteyiz. Yabancı yazarlarca ya da hatta Türkçe metinlerde kinaye yoluyla birçok kez törenlerden bahsedilmektedir, ne var ki, bu ifadeleri yorumlamak çok zordur. Yakut, Kırgızların yılda birden fazla bayramı olduğunu, Kazvini, Kırgızların üç bayram kutladığını ya da tekrar Yakut, Kartukların değişik merasimlerde sarılıcı bitki motifli tören elbiseleri giydiğini söylemekte, ancak bizlere verilen bilgi bununla sınırlı. Ancak, bütün törenlerde —»Hayvanların önemli bir rol üstlendiğini söylemek mümkün: —»At Yarışları, aynı şekilde -»Develer arasında yapılan döğüşler belgelerde geçmektedir. Bunlar, Moğolistan'da kayalara çizilmiş resimlerde Suleik tarafından betimlenmektedir. İnsanların eğlencelerine hayvanların katılması,

daha sonraki dönemler için de söz konusudur. Elbette yemeğin büyük bir önemi vardı. Tonyukuk Yazıtında, bu mutluluk şu sözlerle doğrulanmaktadır: "Bir taraftan tavşan ve geyik eti yerken"; Irk Bitig'de ise şöyle denmektedir: "Sabah ve akşam altın bir tahtta oturuyor ve iyi yemek yiyorum." Galibiyet, birleşme öngören anlaşma, cenaze töreni, düğün gibi bütün büyük vesilelerde ziyafet verilirdi, aralarındaki beraberlik ruhu ise son derece gelişmişti.

Ferrand, Relations de voyages [Seyahat Notları], cilt 1, s. 214, 216. Wüstenfeld, Des Abu Dulaf Misar Bericht [Abu Dulaf Misar'ın Raporu], s. 213. Appelgren-Kivalo, Alt-Altaische Kunstdenkmaler [Eski Altay Plastik Sanatları], Helsinki 1931, s. 77 ve 87. Tonyukuk Yazıtı, satır 8. Irk Bitig, paragraf 1.

Turna. Ibn Fadlan, Başkırların Turnaya duyduklan ilgiye dikkat çekmiştir. Bu bağlamda tapınmaktan söz etmektedir, ne var ki bunu çok ciddiye almamak lazım. Ayrıca Irk Bitig' de bir anekdot yer alır. Bu anekdota göre, eğer bir turna ağa yakalanırsa, bunun insan için iyi olmayacağı belirtilmektedir. Bu husus ayrıca, çağdaş halk şiirinde benzeri tasarımlar ile vurgulanmaktadır. Aynı şekilde, Ibn Fadlan'a ait rapor ancak, turna ile ilintili o farklı ve zengin aktarım bağlamında vurgulanabilir.

Ibn Fadlan, par. 42. Z. V. Togan, s. 36. Irk-Bitig, par. LXI.

Uçmak. Bir kişinin öldüğünü belirtmek için, eski Türkler her ne kadar birden fazla ifade biçimine sahipse de, törensel ortamlarda genellikle onun "uçup gittiğini" söylerlerdi. Türkçe'deki uç- fiili Orhon Yazıtlarında sıkça kullanılmaktadır; ya basit fiil (uçtı) olarak ya da bar- fiili ile oluşturulan bileşik sözcük (uçabar-) olarak. Sonraları, -mak son ekini alan mastar, yani uçmak fiili, Soğdcada cennet anlamına gelen uçmak ismiyle karıştırılmıştır. Dolayısıyla en geç 11. yüzyıldan itibaren, uçmak sözcüğü —»Ahiretin bu özel bölgesini nitelendirmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği anlam da bucur, aynı şekilde, sahip olduğumuz daha sonraki değişik sözlükler de bu anlamı belirtmektedir: Codex Cumanicus, Kitâb al-idrâk, 1245 yılına ait anonim Tarğumân vd. Nitekim bu dönemden itibaren, ölen bir kişi için onun bir doğana dönüştüğü (şunggar boldu) söylenir. Bu, İslâmiyeti benimsedikten sonra da muhafaza edilen bir ifade olup, Büyük Moğol

İmparatorluğu'nun kurucusu Babür'ün (ö. 1530) Hatırat'ının oluştuğu dönemde bile mevcuttu. —»Ruh; Tengri.

Orhon Yazıtları, anıt I, satir 20, 25, 16, doğu, güneydoğu ve kuzeydoğu cepheleri. Anıt II, satir 14. Kâşgarlı Mahmud, cilt I, s. 118 (Brockelmann, s. 227). Codex Cumanicus, Grön-bech, s. 263. Zajaczkowski, s. 54. Caferoğlu, Kitâb al-idrâk, s. 3. Ibn-Muhannâ, s. 79. Houtsma, s. 45. J.-P. Roux, La mort [Ölüm], s. 99. Barthold, Histoire des Turcs d'Asie centrale [Orta Asya Türklerinin Tarihi], s. 15. Babürnâme, Ilminski

baskısı, Kazan, 1857, s. 8, s. 117. Çev. Pavet de Courteille, cilt I, Paris 1871, s. XI ve 208; Die Erinnerungen des ersten Grossmogıds vorı Indierı. Das Babürnâme [İlk Hind-Moğul Emirinin Anıları. Babürnâme], aktaran W. Stammler, Zürich 21990. J.-P. Roux, Le vocabulaire de la mort [Ölüm Kavramları], Ural-Altay Yıllığı. N. F. 4,1984.

Umay. Eski Türk panteonunda yer alan, çok iyi tanıdığımız az sayıdaki tanrıdan (—»Tanrılar) biridir. Bu sözcüğü zikreden Kâşgarlı Mahmud, onu "plasenta" olarak tercüme etmektedir. Nitekim umay, gerçekten böyle bir işlevi yerine getirmektedir. Plasenta ile yakın ilişki içindedir; yeni doğmuş olanları korumakta ve belki de bir doğurganlık tanrıçasının, hatta bir ana tanrıçanın işlevini yerine getirmektedir. Umay, kiremitten yapılmış kısa Ulan Bator Yazıtında "hanım", "imparatoriçe" anlamına gelen hatun sıfatını taşımakta ve hanın, yani hükümdarın, göğün (—»Tengri) yanında yer almaktadır. Tonyukuk Yazıtında ise, Umay aynı zamanda hem gök tanrı hem de kutsanmış yer-sub beraberliği ("—»Yer ve —»Su") ile birlikte anılmaktadır. Bunlar, ordu komutanının iradesi üzerinde baskı kurabilmek için birleşmişlerdir. Kültigin Yazıtından, imparatoriçenin umaya benzediğini öğrenmekteyiz. Aynı şekilde Türkçe Turfan metinlerinde de geçmekte ve Kıpçaklar tarafından bilinmektedir. Umayın yer ile olan benzerliği, gök ile olan olası bir dualizm vs. konusunda çeşitli varsayımlarda bulunulmuştur. Kâşgarlı Mahmud taşları tekrar yerli yerine oturtmakta ve "Eğer umaya tapınılırsa, bir çocuk dünyaya gelir" diyerek, konuyu anlamaya oldukça katkıda bulunmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, I, s. 123. Tonyukuk Yazıtı, satır 38. Orhon Yazıtları, Anıt I, Doğu cephesi, satır 3. Ulan Bator Yazıtı, H. N. Orkun, Eski Türk Yaz., cilt 2, sayfa 161. Altın Köl Yazıtı, cilt 3, s. 101. L. Bazin, La deesse-

mere chez les Turcs pre-islamiques [İslamiyet Öncesi Türklerde Ana Tanrıça], Bull. Ste. E. Renan, 2, 1953, s. 124-26 (Devamı aynı yıla ait Rev.

Hist. Rel.'de). J.-P. Roux, La religion des Turcs de l'Orkhon [Orhon Türklerinin Dini], RHR, 1962, 2, s. 437, 204-06. R. Giraud, Les Regrıes [Hükümdarlıklar], s. 106. D. Sinor, "Umay", a Mongol spirit honored by the Turks, Proceedings of the Int. Conference on China Border Area Studies, Taipei 1985, s. 1771-83.

Ülker. Ülker. Adı Türkçe'de çok eski olan bu takımyıldızı, özellikle —»Zaman Bölümlemesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Şüphesiz mitolojide de önemli bir yer tutmuştur, ne var ki, biz bunu sadece tahmin edebiliriz. —»Yıldız Tasarımları.

L. Bazin, Les tıoms turcs et morıgols de la corıstellation des Pleiades [Pleyad Yıldızlannın Türkçe ve Moğolca İsimleri], Açta Orient. Hung. X, 3,1960, s. 295-97.

Ülüg. —»Kader.

Üzüt —»Ruh.

Venüs. —»Erklik.

Yağmur. Yağmur taşları (—»Yat) kullanmanın dışında, Türkler kuraklıkla mücadele etmek için daha başka araçlar da biliyorlardı. Örneğin Responsa Nicolai Papae'den, Preslav Bulgarlarının yağmur duaları bildiklerini öğreniyoruz.

Migne, 1059.

Yakınma. —»Sıgıt.

Yakınma Ezgileri. —»Ölünün Gömülmesi; Sıgıt.

Yarlık. Uygurlar döneminde yarlık sözcüğünün Budist etkisi altında fevkalade önem kazanmasından etkilenen ilk çevirmenler, bu sözcüğü "merhamet", "acıma" veya benzeri ifadelerle tercüme etmişlerdir. Başlangıçta bu sözcük sadece "ferman", "buyruk" anlamına gelmekteydi.

Kâşgarlı Mahmud 11. yüzyılda bu sözcüğü "kağanın buyruğu" şeklinde aktarırken, bundan üç yüzyıl önce bu sözcük gök tanrının buyruğu, en azından bir kez —»Göğün ve —»Yerin buyruğu anlamına gelmekte ve birlikte zikredilmekteydiler.

Gücün kökenine ilişkin tüm tasarımlar için geçerli olan önemli bir kavramdır. Eski Türkçe metinlerde "buyurmak" anlamına gelen yarltgka fiil biçiminde yer alır; Tonyukuk Yazıtında üç kez, Köl Tegin ve Bilge Kağan Yazıtlarında dokuz kez ve Yenisey Yazıtlarında, en azından Uybat III Yazıtında geçer. Bazen, yaşam iksiri anlamına gelen —»Kut ve —►Kader anlamına gelen ülüg ile ilintilendirilmektedir.

A. von Gabain, Alttürkische Grammatik [Eski Türkçenin Grameri]. J.-P. Roux, Tengri, Rev. Hist. Rel. CL, s. 32-39.

Yat. Bu kavrama ilişkin ilk Türkçe tanıt Kâşgarlı Mahmud'a ait olsa gerek. Yat ve "yatın özel büyüsü" anlamına gelen yatei sözcüklerini zikreden bu yazar, kısa ve öz bir açıklamayla yatın bir büyü olduğunu ve bununla —»Yağmur ve kar yağdırmanın ve rüzgar estirmenin mümkün olduğunu belirtir. O, bu büyünün etkisine Yağma ülkesinde yazın ortasında şahit olduğunu ve Türklerin buna çok sık başvurduklarım iddia eder. Gerçekte farklı kökenli muhabirlerce sıkça belirtilmektedir. Yakut, "Kaymak'Tarın bir —»Taşı bulunduğunu ve bununla diledikleri kadar yağmur yağdırabildiklerini bilmektedir (Kaymaklar gerçekte Kimak ya da Kimeklerdir). Makdisi, Türklerin arasında istedikleri zaman yağmur, kar veya dolu yağdırabildiğini iddia eden kişilerin bulunduğunu belirtmektedir. Ibn-Haldun, Türklerin ülkesinde bulutlara büyü yapıp diledikleri bölgenin üstüne yağmur olarak yağdırabilen kişilerin var olduğunu işitmiştir. Yağmur taşının her yerde yaygınlaşmasının ardından, Kazvini bunun Türklerin bir buluşu olduğunu belirtir. Mirhwand bu büyü faaliyetini uzun uzun betimler. Bu büyü yüzyıllarca aynen korunmuş olmalı ki, Timur ve Babur bile bundan haberdardı.

Kaynaklarda neredeyse her zaman bir taş olarak geçen yat, çoğu örnekte belli hayvanlara ait bir panzehir taşı olmalıdır. İstatistiksel bir çalışma sonucunda, örneklerin çoğunda yatın, Kâşgarlı Mahmud'un yatct olarak adlandırdığı uzman olan özel bir büyücü tarafından ya da konuya hakim bir komutan tarafından kullanıldığını saptamaktayız.

Kâşgarlı Mahmud, III, s. 3. Ferrand, Relation de voyages ... [Seyahat Notları], s. 213. M. E. Quatremere, Histoire des Morıgols de la Ferse ... [İran Moğollanmn Tarihi], Paris 1836, Ibn-Haldun'a ilişkin s. 430 ve Mirhwand'a ilişkin s. 428. M. F. Köprülü, Une institution magicjue ... [Sihirli Bir Kurum ...], Actes du IIe Congres d'histoire des Religions, Paris 1925, s. 440-51. P. N. Boratav, İstika, İslam Ansiklopedisi, s. 1222 (İstanbul 1952, c. 54). J.-P. Roux, Le chaman [Şaman], Le Monde du Sorcier, Paris 1966, s. 218.

Yek. Orta Çağ'a ait lügatçelerin tercümesine göre kötü cin, şeytan, iblis. Yek, Orta Asya Türk kültüründe oldukça geç ortaya çıkar, belki de özellikle Kıpçak boyunda. A. Zajacz-kowski tarafından yayımlanan, Memlûk Devleti dönemine ait Arapça-Kıpçakca Küçük Sözlük, bu kötü cini "kendisine toz bulutlarının eşlik ettiği sert bir rüzgar"a benzetir. Kaşgarlı Mahmud'a ait sözlük henüz 11. yüzyılda, yekin büyük önem taşıdığına işaret etmektedir; sözlükte tam beş kez geçmektedir.

A. Zajaczkowski, Vocabulaire arabe-kiptejak [Arapça-Kıpçakca Küçük Sözlük], Varşova 1958, s. 25.

Yemin —»Ant

Yer — »İduk

Yer. Orhon Yazıtlarında evrenin oluşumunun anlatıldığı kısımda, yerin gök ile birlikte, daha doğrusu iki kozmik bölgeden biri olan "aşağı" (asra) olarak yaratılmış olduğu belirtilmektedir. Çok sonraları Moğol döneminde olacağı üzere, yer tanrısallaştırılmış mıdır? Tartışma henüz son bulmamıştır. Görmezden gelemeyeceğimiz bir Çin kaynağı mevcut en azından; bu kaynağa göre Po-teng-ning-li bir yer tanrısıdır. Söz konusu olan bir dağ silsilesidir; adının son kısmı tengri, ilk kısmı ise pek bilinmeyen bir sözcükten, belki boz, but veya benzer bir sözcükten oluşmaktadır. Ayrıca yer, büyük ve en yüksek tanrı olan —*gök ile birlikte insanlara emir verebilir; yazıtlarda, "çünkü yukardaki gök ile aşağıdaki yer öyle buyurmuşlardı" diye geçer. Böyle bir tümce, aynı şekilde evrenin oluşumu ile ilgili tümce de aklımıza bir ikiliği getirir. Ne var ki, ilk başta zannedildiği gibi konu bu kadar basit değildir, birincisi, sadece tek bir

bölümde yerin emir verdiğinden bahsedilmekte, oysa diğer tüm bölümlerde yer, açıkça daha düşük bir mertebededir (Taryat Yazıtında gök "kurallar (yarluk) koyar" ve yer "dikkat eder"); İkincisi, sıkça yer-sub ("yer ve su") olarak adlandırılan bir beraberlikten söz edilir. "Kutsanmış" olduğu düşünülen bu beraberlik, besbelli ki yerden başka bir şeydir. Biz bundan, yer eğer istisnai olarak emir veriyorsa, bunun nedeninin gök ile uyum içinde olduğu ve onu takip ettiği sonucunu çıkarıyoruz. Theophylaktos Simokatta ayrıca batıdaki T'u-küelerin kutladıkları bir yer kültünden söz eder, ancak göğe kıyasla yeri oldukça daha düşük bir mertebede görmektedir ve daha sonraki yazarlar bunu açıkça teyit edeceklerdir.

Bazı bilim adamları kendilerine, acaba bir taraftan yer ve —dJmay'ın, diğer taraftan yer ve —»Ötüken'in birbirleriyle karıştırılıp karıştinlmamış olabileceğini sordular. T'u-küe dönemi için bu soruya kesin olarak olumsuz yamt vermek gerekir. Fakat gerçekten, belirli bir zamanda, belki de "devletin elinde tuttuğu yer, Ötüken'deki ormandır" açıklamasının sonucu olarak, yer ve Ötüken'in birbirine benzetilmiş olması mümkündür. Bundan ise Moğol yer tanrıçası Atü-gen\İtugen doğmuştur. Ayrıca en azından, nadiren de olsa kara yer —»Geyik ile simgeleştirilmiştir.

—»İduk; Evren Doğumu; Tengri; Dünyaya Bakış.

Chavannes, Documents [Belgeler], s. 248. Pelliot, Neuf notes sur des questions d'Asie centrale [Orta Asya Sorunları Üzerine Dokuz Not], s. 215-17. A. von Gabain, Irıhalt und magische Bedeutung [İçerik ve Gizemli Anlam], E. Lot-Falck, A propos d'Atügan, deesse mongole de la terre [Moğol Toprak Tanrıçası Atügan Üzerine], Rev. Hist. Rel., 1956, CXLIX, s. 157-96.

Yılan. —► Ejderha ile akraba olan ve onun gibi Oniki Hayvanlı Takvimde yer alan hayvanlardan biri olan yılan, kaynaklara inanacak olursak, çok tali bir rol üstlenmiş olmalıdır. Fakat görünüşe bakılırsa, doğudaki bozkır bölgelerinde biraz daha üstün bir konumdadır. Ibn Fadlan, Bulgarların yılanı öldürmediğini ve onun da kendilerine zarar vermediğini belirtir. Bu ise, bize bir anlaşma ya da akrabalığı düşündürmektedir. Gardizi, yılanı Başkırlarm oniki "tan-rT'sından biri olarak görür; bunlar şüphesiz birer ongun hayvanı veya en azından birer armadır.

Bozkırlarda bulunan mezarların başındaki birçok heykelin, uzun örgülerden oluşan bir saç şekli vardır. Eğer geleneklerin devamlılığım kabul edecek olursak, bu saç şekli ancak bir yılan ya da bir kamışın biçimini yansıtabilir. En azından daha sonraki dönemlerde, saç örgülerini bunların yardımıyla betimlerler.

M. Canard, La relation du voyage d'ibn-Fadlân [İbn-Fad-lan'ın Seyahat Notları], s. 99. Barthold, Turkestan dozun to the Mongol invasion [Moğol İstilasına Kadar Türkistan], Londra 1928, s. 87. H. N. Orkun, Eski Türk Yaz., cilt 3, II, 13. Appelgren-Kivalo, Altaltaische Kunstdenkmaler [Eski

Altay Plastik Sanatları], Helsingfors 1931, resim 144, 145, 157,164,173,178, 284.

Yıldızlar. —»Yıldız Tasarımları.

Yıldız Tasarımları. Türklerin eski dönemlerde sahip oldukları astrolojik bilgiler sınırlı olsa gerek. Sibirya ve Kuzey Moğol metinlerinde sadece çok sınırlı sayıda gök cismi tanımlanmaktadır: —»Ay, güneş —»Kün, Venüs —»Erklik, —»Ülker. Gökcisimleri önceleri yultuz olarak adlandırılırken, bu isim daha sonra yıldız'a dönüşmüştür. Sembolik 7 ve 9 sayılarıyla, onlardan türetilen 17,19, 27 ve 29 sayılan ve onlu katlan olan 70 ve 90 sayılarının taşıdığı önem ve bu sayılann sistematik kullanımı, aynnhlı bir gezegen kuramının varlığına işaret etmektedir. Kesin olan, tarihin sayfalarında yer almaya başladıklann-dan beri Türklerin kozmik bir sisteme sahip olduklandır. Onlara göre bu sistem 7 ya da 9 gezegenden oluşmaktaydı. Bu gezegenler aynı zamanda dinsel bir rol üstlenerek, toplumların ve bireylerin yaşamım etkilemekteydi. Aynca dinsel törenlerde, belli bir merkezin etrafında dönme eylemiyle sıkça karşılaşılmaktadır. Bu eylemlerde, duruma bağlı olarak ya güneşin hareketi ya da geceleyin gökyüzündeki cisimlerin bariz hareketleri taklit edilmektedir.

Bu 7 ya da 9 gezegen veya gök cismi, bir bütün olarak etkili olduğunda, her biri ayrı ayrı ele alınabilmekte ve sınıflandı-rılabilmekteydi de. Ülker, yılı iki büyük zaman dilimine bölmeye yarıyor ve büyük olasılıkla beraberinde iyi ve kötü mevsimleri getirdiğine inanılıyordu. Erklik (Venüs) heybetli bir savaşçıydı, ancak bu yıldızın nasıl bir rol üstlendiğini bilemiyoruz. Güneşi ve ayı ise, Çince metinlerde ve yazıtlarda sıkça değinildiklerinden, daha iyi biliyoruz. Bu metinlerde, görünen o ki

metafizikle ilgilenilmiyordu, ölüler ise güneş ve ayı şahit gösteriyorlardı. Eski Türk yazıtlarında, güneş ve ayın ortaya çıkışı, onların "doğdukları" anlamına gelmekteydi (toy-). Elegeş Yazıtında ölü şöyle der:

"Mavi gökyüzündeki güneş ve aydan ayrıldım." Begre Yazıtında ölü, "Güneş! Ay! Yolumu yitirdim!" diye seslenir. Keçili Çobu Yazıtında ölü, "Ey, mavi gökyüzündeki güneş ve ay, altmışımda yolumu yitirdim!" der. Barlık III Yazıtında ise ölünün, "Güneşten yeterince faydalanamadım..." diye hayıflanmasının ardında olağanüstü bir şey olmalı. Çinliler, Hiung-nularda da olduğu gibi güneş ve ay kültüne dikkat çekerler. Onlara göre, T'u-küe kağanları güneşe duydukları hürmetten ötürü, çadırlarım girişleri doğuya bakacak şekilde kurarlar. Ya da güneşin sembolik gücüne yakarırlar. Keşife çıkmak için dolunayı beklerler.

11. yüzyıldan itibaren, özellikle müslüman yazarlar sayesinde, ayrıca sayıları gittikçe artan ve günümüze ulaşan sözcükler sonucu bilgiler artar. Görünen o ki, ay ve güneş birlikte öncelikli konumlarını muhafaza ediyorlar. Ay ve güneş, İslamlaşma yolundaki monarşilerde krallık arması olur. "Kral tıpkı güneş ve ay gibi parlıyor" der Kutadgu Bilig; ve Anadolu'daki Selçuklu yapıtlarında, bir insan sureti ile bezenmiş ay ve güneş resimleri kemerlerin köşe taşlarım süslemekteydi. Kaynaklara göre ay ve güneş kültü, "onlara tapınmak" birçok müslüman yazar tarafından belirtilmektedir. Yazarlar, başka gök cisimlerine tapınıldığını belirtmekteyse de, ay ve güneşe tapınmaya daha sık rast-lanmakta ve de vurgulanmaktadır. Makdisi, Türk halkları arasında güneşe tapınıldığını işitmiş, ancak bu halkların hangileri olduğunu pek çıkaramamıştır. İdrisi, Kimeklerin güneşe tapındığını bilmektedir. Hudud al-'alam, Çigillerin güneşe ve yıldızlara tapındıklarından bahseder: Bu konuda Yakut da benzer bir görüşe sahiptir. Ona göre bu yıldızlar Canopus, Satürn ve İkizlerdir. Yakut ayrıca, Sirius'un onlar için efendilerin efendisi olduğunu belirtmektedir. Kırgızlarla bağlantılı olarak Yakut ayrıca, Satürn ve Venüs'e ta-pınıldığından, Mars'ın zararlı etkisinden, güney yönündeki dualardan ve Tokuz Oğuzların batan güneşe ettikleri dualardan bahseder. Bu bağlamda Yakut'un verdiği verilerin açık seçik bir gelişmeye işaret ettiğini belirtmek gerekir, çünkü artık doğmakta olan güneşe karşı duyulan saygıdan söz edilmiyor, aksine en yüksek noktasına ulaşmış ve batmakta olan güneşe tapınıldığından bahsediliyor. Abul-'l-Fida' tarafından zikredilen Ibn-Sa'id, Kumanların astroloji

araştırmalarıyla uğraştıklarını ve yıldızların etkisine inandıklarını anlatır. Ayrıca, yıldızlara tapındıklarını ekler.

Bunların pek çoğunun antik dünyadan ödünçleme alındığı şüphe götürmez. Astroloji bilimine büyük önem veren ilk yapıt olan Kutadgu Bilig'de yer alan astrolojik bilgiler Yunanlılara aittir. Buna rağmen, hiç de ilgi çekici olmayan bir alan dilinde bazı ifadelere rastlarız ki, bunlar Türk dünyasında güncelliğini koruyan asıl ya da sıradan kavramlan karşılamaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü ve aynı şekilde Kumanca ve Kıpçakça lügatçeler ilginç bir söz varlığı sunmaktadır. Venüs, eski adı olan Erklik'i yitirmek suretiyle asıl niteliğini de kaybeder ve ışık yıldızı, yaruk yıldızı (Lu-zifer), sonra da şüphesiz „ışıyan", „parıldayan" anlamındaki Ğolban oluverir; sonraları bu sözcük Farsça kökenli olan Ğoban „çoban" sözcüğü ile karıştırılmıştır. Mars „bac]ir sogum"d\ıv, „bakır ok ucu". Büyükayı Ğeti Kan'dir, „yedi kağan". „Birbirleriyle anlaşan kahramanlar" Âran Tüz, Kutadgu Bilig'e göre Jüpiter, Kâşgarlı Mahmud'a göre Terazi'dir. Artık hayvanlar da gökyüzünde görünmeye başlar. Bunların en eskisi olan ve Jüpiteri temsil eden „kara kuş"un (kartal?) yanı sıra Sirius'un yerine „ak aygır'T, Küçükayımn iki küçük yıldızı yerine iki boz at'ı görmekteyiz; Aldebaran takımyıldızı olarak veya boğa burcunun yıldızı olarak yağır sıgın'ı, „yaralı boğa"yı görmekteyiz; nihayet atların bağlandığı „demir kazık'T görmekteyiz. Bu, bir demir kazığa bağlı bulunan sürü gibi, etrafında yıldızların döndüğü bizim Kutup Yıldızı'ndan başkası değildir. Saman Yolu „Kuş Yolu" olarak adlandırılmaktadır. Belki de bunun nedeni, kuş biçimindeki ruhların göğe yükselirken katettikleri yoldur.

•Zaman Bölümlemesi.

Liu, Chines. Nachrichten [Çin Haberleri], s. 41. Kâşgarlı, I. s 76, 96, 361, 398; III, 37, 40, 194, 214, 247, 383. Eberhard, Çin. Şim. Komş., passim. Chavannes, Documents [Belgeler], s. 165, 195, 197. Ferrand, Relations des voyages et textes geographiyues [Seyahat Notlan ve Coğrafi Metinler], Paris 1913/14, I, s. 214. İdrisi, II, s. 223. Zajaczkowski, Vocabulaire [Sözlük], s. 8, 17y 22, 26, 42, 51, 55. Caferoğlu, Abu-Hayyan, s. 38, 14, 24, 51, 101,114. J.-P. Roux, Faune et Flöre [Fauna ve Flora], s. 60,' 80. A.g.y., Les chiffres symboliyues [Sembolik Rakamlar], Rev! Hist. Rel., s. 29-53. L. Bazin, Les noms turcs et mongols de la constellation des Pleiades [Pleyad

Yıldızlannın Türkçe ve Moğolca İsimleri], Açta Orient. Hung., X, 3, 1960, s. 295-97. A.g.y., Über die Stemkunde in alttürkischer Zeit [Eski Türkler Devrinde Gökbilim Üzerine], Akad. der Wiss. und der Literatür, Abhandlg. der Geistes- und Sozialwiss. Klasse, 1963, 5, s. 571-82. L. Bazin, Les calendriers turcs anciens et medie-vaux. Unipefsıte de Lüle 111,1974. J.-P. Roux, Les astres [Yıldızlar],^. Hist. des Religions, 1979, 2, s. 153,192.

Yırtıcı Kuşlar. Yırtıcı Kuşlar, eski Türk dünyasında kendilerinden beklenilen yeri pek alamamışlardır. Ancak bunun nedeni şüphesiz, bibliyografya malzememizin ulaşılmaz oluşudur. Arkeolojik buluntular çürütülemez bir şekilde, bu —►Hayvanlara karşı özel bir eğilimi olan Selçuklu ikonografisinin Türkiye'de sanıldığının aksine Hitit kaynaklarından yararlanmadığı, bilakis Orta Asya'ya ilişkin sözlü geleneklerden yararlandığını ortaya koymaktadır. Sarı Nehrinin kıvrımlarında, çift başlı kartal biçiminde göçerlere ait muskalar bulunmuştur. Kara Yüs'deki büyük kayada, ufak bir kartal kendisini tehdit eder gibi görünen bir —►Devenin karşısında durmaktadır. En ilginç eserlerden biri, Kül Tigin'in ölü heykelidir: Başında yüksek bir taç veya kesik koni biçiminde bir miğfer bulunmaktadır. Bunun üst kısmının tamamında, armalarda görülen, kanatlarını açmış bir kuş un rölyefi yer almaktadır: Eğer bu, hükümdarın yırtıcı kuş la özdeşleştirilmesi değilse veya bir boy söylenini sorunsallaştırıyorsa, bu durumda bu kuş en azından çok önemli bir simge olarak işlev görür. Eski Türk yazıtları bize bu kuşlar hakkında hiçbir şey aktarmazlar. Bununla birlikte biz Çinlilerden, 809-810 yıllarında Uygur kağanının, tımar beyinden halkının adını "Huei Hu" olarak değiştirmesini rica ettiğini öğreniyoruz. Bu sözcük anlamının, "bu kuşların daireler çizerken ulaştıkları yüksek hızdan ve bir doğan gibi dalıyor olmalarından" almaktaydı. Burada şüphesiz, bir —»Boy Söylenine yapılmış bir anıştırma söz konusudur. Bu söylen, Oğuzname’nin anıştırma yaptığı ve ayrıca henüz yayımlanmamış Uygur metinlerinde de (bkz. Pelliot, 2988, Ulusal Kütüphane) geçen söylenlere benzemektedir. Sonradan müs-lümanların müstakbel "Horasan kahramanı" diye adlandıracakları doğan için kullanılan isim olan togarı veya toğrul, görünüşe göre, "doğmak" anlamına gelen tog- kökünden türetilmiş ve aynı söylene dayanmaktadır.

Irk Bitig'de yırtıcı kuşlar birkaç kez anılmaktadır. Bu yazının üçüncü metninde bir Kara Kuş geçer. Bu, gönlünce denizde avlamp, canının

çektiğini yiyen, altın kanatlı [...] bir dövüş kartalı olabilir. Bu kuş gücünü ilân eder ve müdahalesi şans anlamına gelmektedir. Aynı yazımn 51. paragrafında "tahrip eden" biri olarak geçer ve sırasiyle bir yeşil, bir kırmızı kaya üstüne tüner ve mutludur. Üçüncü bir metinde (par. 43) kötü bir rol üstlenir, zira nehirdeki kuşları yakalamak isteyen doğanla çatışır. Bu doğan (togan) bizim yazımızda fevkalade hayırsever biri görünümündedir. —»Gökten aşağı inmektedir. Eğer başına bir felaket gelirse, bu uğursuzluk sayılır. Rengi —»Mavi (kök) olup, beyaz benekleri bulunmaktadır. Yazı sık yapraklı bir kavak ağacının üstünde geçirir ve bu "müthiş iyi bir şey"dir. Yazımn bir başka yerinde ise, beyaz benekli haliyle bir sandal ağacımn üstüne oturmuş ve keyfi gayet yerindedir. Biz burada çok açık seçik bir şekilde, —»ağaç üstündeki büyük "kartal" simgesiyle karşı karşıyayız. Bu simgeye Selçuklu ikonografisinde sıkça rastlamaktayız. Bu simge sadece Türk söylerılerinde değil, ayrıca İran söylenlerinde de yer almaktadır (bkz. özellikle Ehl-i Hak söylenleri).

Kâşgarlı Mahmud'un değişik yırtıcı kuşlar olan toğrul, tur-mutay ve lacin için belirttiği üzere, birçok insan, özellikle doğu bölgelerinde yaşayan insanlar bu kuşların adını alır.

Oğuzlarda ise, itinalı bir şekilde türlerine, alt türlerine, yaşlarına ve cinsiyetlerine göre ayrılan yırtıc kuşlar, yirmidört boyun armasını (—>Ongun) oluştururlar.

Pelliot, sceaux et amulettes en bronze [Bronzdan Mühür ve Nazarlıklar], Rev. Arts. Asiat. VII. Appelgren-Kivalo, Altaltaische Kunstdenkmaler [Eski Altay Plastik Sanatlar], resim Aslanapa, Türk Kültürü, 16, 1964. J. R. Hamilton, Les Ouighours [Uy-gurlar], Paris 1955, s. 61. Irk Bitig, par. 3,4, 43,44, 51. Kâşgarlı Mahmud, I, s. 410, 482; IH, s. 243. Yakın dönemde ortaya çıkan kartal kültü konusunda bkz. L. Stemberg, Der Adlerkult [Kartal Kültü], Archiv für Religionswiss., 28,1930.

Yog. Ölü gömme törenlerinin bütünü (—»Ölünün Gömülmesi) veya gömüldükten sonraki üçüncü veya dördüncü gün düzenlenen ziyafet. Bu iki anlam aynı zamanda geçerli olmamıştır. Eski metinlerde söz konusu olan muhtemelen ölü gömme törenidir. Ongin Yazıtında geçen bir adam, „bilge babasmın yoğundan" bahsetmektedir. Tonyukuk Yazıtında hükümdar şöyle der: «Birlikte karımın yoğuna gideceğiz." Aynısını Orhon ve İhe Huşotu Yazıtlarında da görmekteyiz. Bu yazıtlarda, defin törenini düzenleyen

yogcidir. „Yoga gitmek" yogla olarak adlandırılmakta ve bir ettirgen fiil olan yoglat biçiminde de karşımıza çıkmaktadır. Von Gabain, bu sözcüğün «tahrip etmek" anlamına gelen yog- ile aynı gövdeye sahip olduğunu görmüştür. Kâşgarlı Mahmud, bu sözcüğün ikinci anlamına yer vermiştir (bunu basan sözcüğü de içermektedir). Ibn-Muhanna'nın belirttiği yog aşı («ölü yemeği") bu gelişmeyi teyit etmektedir. Bu, diğer törenlerin

olduğu gibi ölü gömme töreninin de asıl unsurunun birlikte yenilen yemek olduğunu kanıtlamaktadır.

A. von Gabain, Inhalt und mag. Bedeutung [İçerik ve Gizemli Anlam], Anthropos, 48,1953, s. 544-50. Battal, İbnii Mühenna Lügati, İstanbul 1934, s. 91. R. Giraud, Les regnes [Hükümdarlıklar], Paris 1960, s. 116,124. Kâşgarlı Mahmud, İÜ, s. 309.

Yol Tengri. Irk Bitig'de yalnızca iki metinde sözü edilen bu tanrı, yol sözcüğüne atfedilen anlama bağlı olarak bir mutluluk tanrısı ya da bir yol tanrısı olabilir. Her ne kadar bu sözcüğe ilişkin niteleme sıfatları ikinci anlama işaret ediyorsa da, soru cevapsız kalmaktadır. Yol Tengri kendini şu sözlerle tanıtmaktadır: "Ben, alaca —>At üstündeki yol tanrı-sıyım. Sabah akşam at sürerim." Gezintileri sırasında bir insanın iki aylık oğlu (veya insanoğlu = insan?) ile karşılaşır. Çocuk korkuya kapılır, ancak tanrı şöyle der: „Çekinme, ben ona -*Kut'u (yaşam iksiri) vereceğim." İkinci metinde, "yolun kara tanrısı" veya "—»kaderin kara tanrısı" anlamına gelen Kara Yol Tengri adını alır. Bu metinde onun daha başka özelliklerini de görmekteyiz: "kırılmış olan şeyleri tamir etmek", "dağılmış olan şeyleri biraraya getirmek". Kaldı ki, "barış getiren" de odur.

Muhtemeldir ki, Hoytu Tamir Yazıtlarının yazarlarından birçoğu bu tanrıya yönelmekte, fakat belli bir isim zikretme-mekteler. Tehlikeli bir dar geçit olan Hoytu Tamir'de, insanlar çıktıkları yolculuğun iyi geçmesi ya da sağ salim hedefe ulaşmalarım dilerler. Özellikle üçüncü yazıt "kutsal bir tanrıya" (Tengri —>İduk) ithaf edilmiş olup, kendisine şöyle yakarılır: "Bizleri yanlış yola sapmaktan koru." Fakat aynı bağlamda, yolcuya "kaderine uygun bir şekilde" —»Dağlar diyarına eşlik edip yol göstermeleri için kendilerine rica edilenler yolculuğun koruyucu güçleri, yani "yaşamın ve kaderin yirmiiki beyi"dir. Bunlar "bilge (?) beyler, küçük baba-beyler" diye de adlandırılır.

Irk Bitig, metin 2 ve 48. Hoytu Tamir (—»Giriş). J.-P. Roux ve

P. N. Boratav, La divination chez les Turcs [Türklerde Kahinlik], La divination, cilt 2, Paris 1968, s. 296.

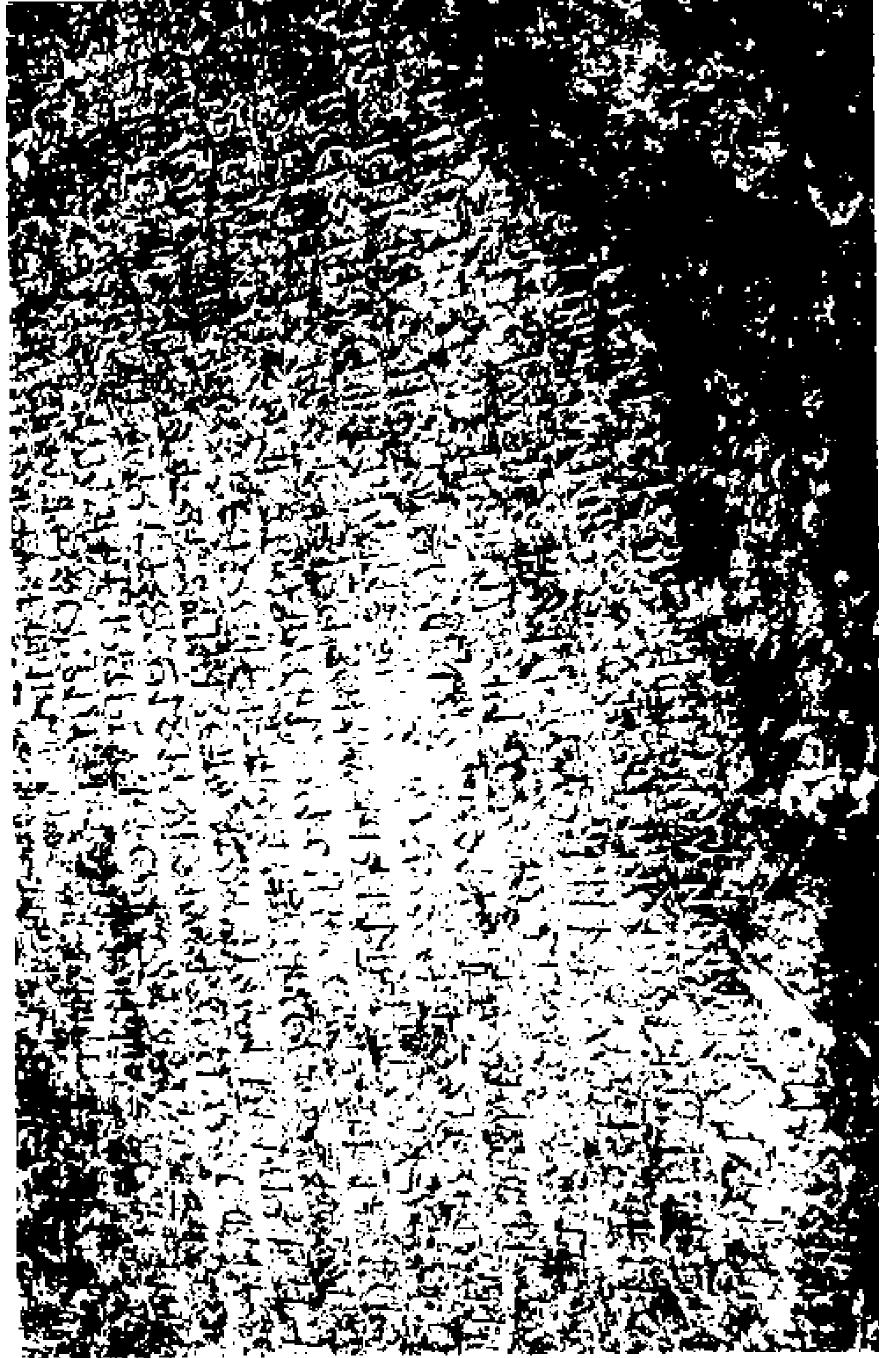
Zaman —»Ödlek; Öd Tengri; Zaman Bölümlemesi

Zaman Bölümlemesi. Her ne kadar kırsal yaşamın, özellikle de hayvan sürülerinin dönüşümüne dayalı birden fazla takvim aynı anda mevcut olmasma rağmen, Çinlilerin Oniki Hayvanlı Takvimi Türk halkları tarafından şüphesiz çok erken dönemlerde sistematik olarak kullanılmıştır. Bu takvim Çinlilerce T'u-küelere 568 yılında törenle takdim edilmiştir. Ne var ki, mutlaka bu tarihten önce de Oniki Hayvanlı Takvime başvurulmuştur. Bu takvimden özellikle Soğdca yazıtta bahsedilmektedir, üstelik bu yazıt şüphesiz daha yaşlıdır. L. Bazin henüz yayımlanmamış bir çalışmasında, bu takvimin M.S. 603 dolaylarında Volga Bulgarlanna kadar ulaştığım ortaya koymaktadır. Meşhur prensler listesinde, kesin olarak bu takvimin bazı unsurlarını bulmak mümkündür. Ne var ki, eksiksiz bir listeye ulaşmak için (11. yüzyıl), al-Biruni ve Kâşgarlı Mahmud'a kadar beklemek gerekir. Daha önce bu takvime gösterilen itibar o dönemde azalmış, ancak Moğol hükümranlığı onu 13. yüzyılda yine popüler kılmıştır. İlk kez bu takvimde karşılaşılan sisteme göre, sadece yıllar değil, ayrıca günler ve saatler de oniki hayvan simgesine göre düzenlenmiştir: sıçan, öküz, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, horoz, köpek ve domuz. Kâşgarlı Mahmud tarafından kaydedilmiş bir söylencede, bu takvimin Türkler tarafından nasıl benimsendiği belirtilmektedir. Ava çıkmış (efsanevî) bir hükümdar hayvanları İli-Nehrine kadar sürer. Aralanndan yalmzca 12'si nehri geçmeyi başarır: Karşı kıyıya ilk geçen sıçan olur: "Nehri geçen ilk o olduğu için, ük yıla onun adı verilir." Takip eden 11 yılın sırası, diğer hayvanların nehri geçiş sırasına göre belirlenir. Din tarihi açısından bakıldığında bu takvimin ortaya koyduğu önemli bir husus, Türklerin zaman bölümlemesi için uygun bir araç bulmakla kalmadıkları -üstelik bu takvim hayvanlara yeni bir anlam da yüklemektedir-, Türklerin aynca her hayvanın kendine özgü bir özelliği olduğuna da inanmalarıdır. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud bize, sığırlar birbiriyle kavgaya tutuşup boynuzlarıyla çarpıştıklarından, öküz yılında savaşlarm arttığını, domuz yılırım beraberinde kar, soğuk, huzursuzluklar getirdiğini vs. aktarmaktadır.

Yıldızların gözlemlenmesi (—»Yıldız Tasarımları) her ne kadar ayrıntılı değildiyse de, aynı şekilde zamamn belirlenmesi ve gözlemlenmesine hizmet etmiştir. Burada asıl rolü Ülker oynamaktaydı. Ülkerin güneşle olan kavuşumu veya karşı konumu, yılın iki büyük zaman dilimine bölünmesini mümkün kılmaktaydı. Belki de, „bölen kişi" anlamına gelen —+Ülker („bölmek" anlamındaki ül- ile güçlü k ve geniş zaman kipi er) efsanevi bir şahsiyet olmuştur. Olkhon adasındaki bir yazıtta, „iyi", „uygun" anlamına gelen edgü sözcüğüyle ondan söz edilir, ancak daha ayrıntılı bir bilgi yer almaz. Aynı metinde, yaban keçisi ayı anlamına gelen erker ay ifadesi geçer, bu ise „dönüm noktasını, kışı" nitelendirmektedir. Bu keçi türünün Ülker ile ilintilendirilmesi, daha o zamanlarda bu hayvanın gebeliğinin bir biçimde bu takımyıldızı ile ilgili olduğuna inanıldığına işaret etmektedir. Benzer tasarımlara Türkiye'de bugün hâlâ rastlamaktayız (M. F. Kırzıoğlu, Gökten İnen Ejderha Efsanesi ve Tarihteki Yeri, Yeni Meram, Ocak 1956). Eğer Kâşgarlı Mahmud bize, Türk çobanların vaktiyle kendi takvimleri bulunduğunu ve "keçilerin yavruladığı ay" ile "keçi yavrularının büyüdüğü ay'T bildiklerim anlatıyorsa, bu, bizim bir takvim hesabı ile karşı karşıya olduğumuz anlamına gelir. Bu ise, Anadolu'daki göçerlerin bugün hâlâ kullanmakta oldukları takvim ile büyük benzerlik göstermektedir.

E. Chavannes, Le cycle turc des douze animaux [Türklerin On-iki Hayvana Ait Döngüsü], Toung Pao, 1960, s. 51-122. L. de Saussure, Les origines de l'astronomie chinoise. Le cycle des

douze animaux [Çin Astronomisinin Kökenleri. Oniki Hayvan Döngüsü], Toung Pao, XI, 1910, s. 583-648. O. Pritsak, Die sogenannte bulgarische Fürstenliste [Sözüm Ona Bulgar Prensler Listesi], UAJB, 26, 1954, s. 60-77 ve s. 184-239. L. Bazin, Les noms turcs et mongols de la Constellation des Pleiades [Pleyat Yıldızlarının Türkçe ve Moğolca İsimleri], A. O. Hung. X, 3,1960, s. 295-97. Kâşgarlı Mahmud, cilt 1, s. 346, cilt 3, s. 156. L. Bazin, Les calendriers turcs anciens et medievaux [Eski ve Orta Çağa Ait Türk Takvimleri], Lille 1974.

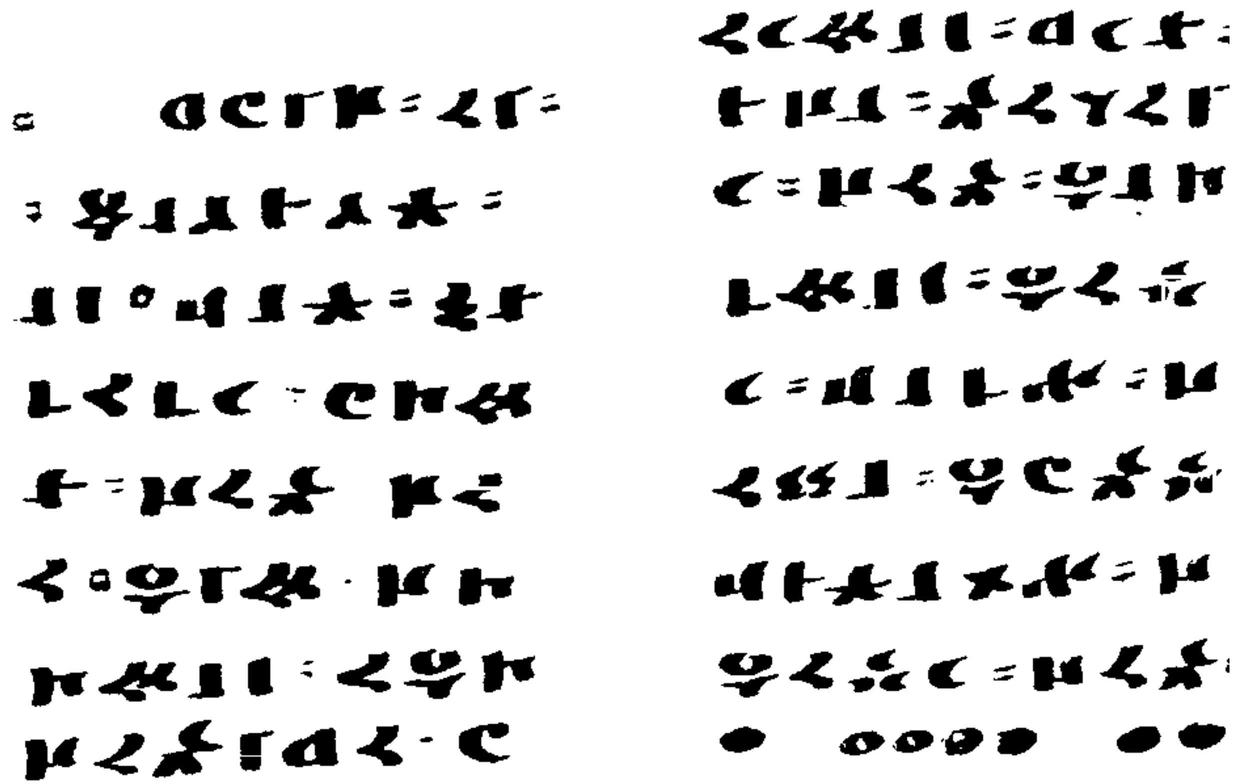
1. Resim: Orhun'daki Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzünden Bir Bölüm (8. yüzyıl). Talat Tekin: Orhon Yazıları, İstanbul 1995.

2. Resim: Orhun'daki Tonyukuk Yazıtı'nın Batı ve Güney Yüzü (8. yüzyıl).
Talat Tekin: Orhon Yazıtları, İstanbul 1995.

3. Resim: Orhon Yazıtlarında Kullanılan Eski Türk Runik Yazı.
Sergej E. Malov: Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti [...], Moskova 1951.

4. Resim. Runik Yazı ile Kaleme Alınmış ve Günümüze Ulaşmış Yegane Eski Türkçe Kitap Olan Irk Bitig'den Bir Sayfa (9. yüzyıl; bugün British Museum'da, Londra) Talat Tekin (ed.): Irk Bitig, Wiesbaden 1993

7. Resim: Bugünkü Moğolistan'ın Bulunduğu Bölgede Eski Türk Ata Boy Heykeli
Walther Heissig (ed.), Die Mongolen [Moğollar], Innsbruck 1989, 2. cilt

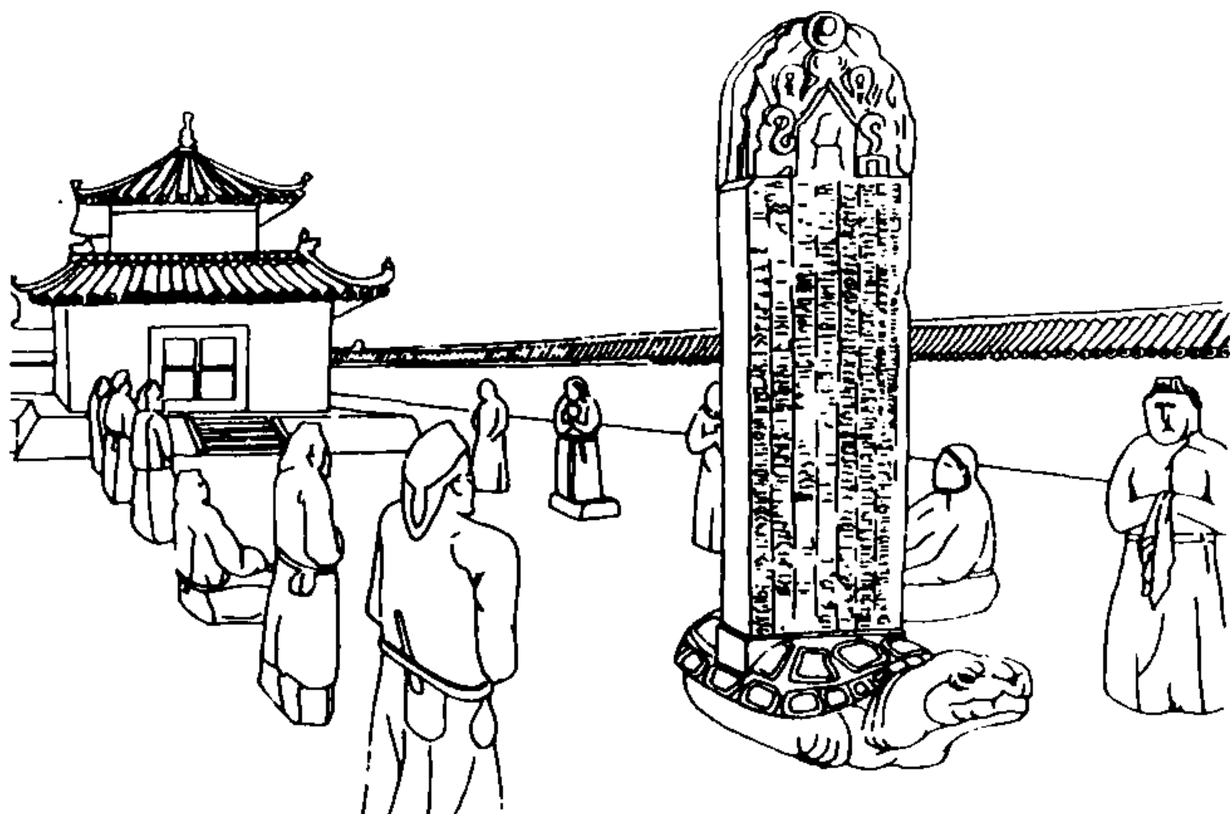
8. Resim: Kül Tegin Heykelinin Ak Baş. Edward Tryjarski
Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń. Varsova 1991.

5. Resim. Bugünkü Moğolistan'ın Bulunduğu Bölgede ... Türk Kaya Çizimleri. Walther Heissig (ed.)
Die Mongolen [Moğollar], Innsbruck 1989, s. 41

6. Resim. Bilge Kağan'ın Heykeli. Edward Tryjarski
Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń, Varşova 1991

9. Resim: Kül Tegin'in Sarayının Yeniden Oluşumu. Edward Tryjarski: Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzen, Varşova 1991.